

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια εργασίας 28

ΔΙΑΣΠΟΡΑ-ΔΙΚΤΥΑ-ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2005

φωτογραφία εξωφύλλου
L. Bygdemark: Skåne
(Highway Junction)

ΚΕΝΤΡΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

τετράδια έργασίας 28

ΔΙΑΣΠΟΡΑ-ΔΙΚΤΥΑ-ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΟΥ

ΑΘΗΝΑ 2005

Η έκδοση του τόμου
πραγματοποιήθηκε με την
ενίσχυση του Υπουργείου Πολιτισμού
Διεύθυνση Γραμμάτων

© Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα,
τηλ. 210 72.73.554, fax 210 72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

ISSN 1105-0845-28

© Institute for Neohellenic Research / National Hellenic Research Foundation
48 Vas. Constantinou Av., 116 35 Athens,
tel. 210 72.73.554, fax 210 72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ Μ. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: Διασπορά-Δίκτυα-Διαφωτισμός.	7
ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: Το ιστορικό της συνάντησης	11
ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ: Δίκτυα της διασποράς: μεθοδολογικές παρατηρήσεις	13
ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ: Βαλκανική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων τον 18ο και 19ο αιώνα. Ένα γοητευτικό φαινόμενο και οι δυσκολίες των εθνικών ιστοριογραφιών	17
ANDREA SEIDLER: Η ανάδυση του λόγου περί εθνικής ταυτότητας στον ονγγρικό τύπο του 18ου αιώνα	33
ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ: Βαλκάνιοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία (18ος-μέσα 19ου αιώνα). Εθνοτικές ταυτότητες και ερευνητικές αμηχανίες	53
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: Όταν ο μετανάστης ήταν έμπορος: Έλληνες στην Κεντρική Ευρώπη του 18ου αιώνα.	83
ΙΚΑΡΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ: Το εμπορικό αρχείο της οικογένειας Μάννου (1780-1850)	99
ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING: Μετανάστευση και μεταφορά τεχνικών στην Κεντρική Ευρώπη (μέσα 18ου-αρχές 19ου αιώνα). Η αμπελακιώτικη συντροφία (1805).	115
ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΣΙΦΝΑΙΟΥ: Εθνικός αυτοπροσδιορισμός σε ένα οικονομικά μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Η μαρτυρία ενός έλληνα εμποροϋπαλλήλου από το ρωσικό εμπόριο σιτηρών.	125
ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ: Νέες προσεγγίσεις στη μελέτη των εμπορικών δικτύων της διασποράς. Η ελληνική κοινότητα στο Μάντσεστερ.	145

ΔΙΑΣΠΟΡΑ-ΔΙΚΤΥΑ-ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ

Η διασύνδεση διασποράς, εμπορικών δικτύων και Διαφωτισμού, που θα μπορούσαμε χάριν παιδιάς να τυποποιήσουμε ως τα 3Δ, συνιστά μια προφανή σχέση αιτιότητας που πηγάζει από τους κοινούς τόπους της κλασικής κοινωνικής θεωρίας. Αντιπροσωπεύει μια συμβατική αντίληψη των πραγμάτων για τη διάπλαση και εξάπλωση των ιδεών, ιδίως ως περιγραφή της μετακένωσης του πολιτισμού της νεωτερικότητας από το Δυτικό του κέντρο προς μη Δυτικά περιβάλλοντα. Η συμβατική αυτή άποψη εν ολίγοις, όπως διατυπώνεται μεταξύ άλλων στη βαλκανική ιστοριογραφία, θεωρεί αυτονόητο ότι τα δίκτυα των εμπορικών συναλλαγών που εξάπλωθηκαν από τη νοτιότερη Βαλκανική είτε προς την Κεντρική Ευρώπη δια των χερσαίων οδών είτε προς τα λιμάνια της Ιταλίας και της Δυτικής Μεσογείου διά των θαλασσίων δρόμων αποτέλεσαν τους διαύλους για τη μεταφορά των ιδεών, που συνετέλεσαν σε φαινόμενα πολιτισμικής αλλαγής κατά τους πρώιμους νέους χρόνους με κορύφωση την εκδήλωση του Διαφωτισμού τον δέκατο όγδοο αιώνα. Αυτή είναι περίπου η συμβατική αντίληψη, παλαιότερη και πιο πρόσφατη, μια συμβατική αντίληψη, η οποία στο ποσοστό που εμφανίζεται και στη συναφή διεθνή βιβλιογραφία εξαιρεί την υποδειγματική σημασία της ελληνικής περίπτωσης ως προτύπου της μετακένωσης του πολιτισμού της νεωτερικότητας από το Δυτικό κέντρο προς ό,τι επεκράτησε να αποκαλείται «περιφέρεια» ή μη Δυτικό πλαίσιο. Μια τέτοια χαρακτηριστική βιβλιογραφική αναφορά που θα μπορούσαμε να παραθέσουμε εν σχέσει προς το ζήτημα αυτό είναι το έργο του κορυφαίου μελετητή του φαινομένου του εθνικισμού Elie Kedourie, ο οποίος μνημονεύει την περίπτωση του Αδαμαντίου Κοραή ως την πρωιμότερη εκδήλωση του φαινομένου της μεταφοράς των ιδεών της εθνικής νεωτερικότητας από τα Δυτικά προς εξω-δυτικά περιβάλλοντα.

Το ερώτημα που ανακύπτει από όσα προηγήθηκαν είναι κατά πόσον αυτή η συμβατική άποψη για τη δημιουργία και τη διάδοση του Διαφωτισμού θα όφειλε να αναθεωρηθεί και σε ποιο μέτρο. Είναι βέβαιο, πιστεύω, ότι δεν είναι ρεαλιστικό να προσδοκούμε ότι η άποψη μπορεί να ανατραπεί ριζικά. Το βάρος των ιστορικών μαρτυριών τη στηρίζει αρκετά σταθερά και νεότερες έρευνες αποδίδουν πιο εκλεπτυσμένες εκδοχές που οπωσδήποτε επιβεβαιώνουν τις γενικές γραμμές της κλασικής ερμηνευτικής θέσης εν σχέσει προς τη θεμελιώδη ιστορική λογική του Διαφωτισμού ως κοινωνικού φαινομένου.

Η δυνατότητα αναθεωρήσεων πάντως θα μπορούσε να διερευνηθεί προς δύο κατευθύνσεις: πρώτον ως προς την έννοια των όρων που απαριθμούν τη σχέση της αιτιότητας στην οποία βασίζεται η λογική του Διαφωτισμού· και δεύτερον ως προς την κατανόηση των πολιτισμικών και κοινωνικών συμφραζομένων εντός των οποίων εκδιπλώνεται το δράμα του Διαφωτισμού ως διαδικασίας διανοητικής και ηθικής μεταβολής. Η δεύτερη από αυτές τις δύο κατευθύνσεις της έρευνας προς μια επαναστάθμιση των φαινομένων του Διαφωτισμού θέτει θεμελιώδη μεθοδολογικά ζητήματα που δεν θα μπορούσαν να τεθούν και να αντιμετωπιστούν με οποιαδήποτε επάρκεια στο πλαίσιο των εισαγωγικών αυτών παρατηρήσεων. Θα μου επιτρέψετε λοιπόν να δοκιμάσω να προτείνω μερικές σκέψεις ως προς τον αναπροσδιορισμό των τριών εννοιών που συνθέτουν τη σχέση της αιτιότητας: διασπορά, δίκτυα, Διαφωτισμός. Μπορούμε λοιπόν να αναχθούμε προς μια λιγότερο συμβατική αντίληψη των εννοιών αυτών που να αφήνει διεξόδους προς μια ευρύτερη κριτική αναθεώρηση;

Ας σταθούμε αρχικά στην έννοια *διασπορά*. Πρόκειται για μια έννοια που φαινομενικά εμφανίζεται σχετικά σαφής, αλλά είναι εντόνως φορτισμένη ιδεολογικά. Για ν' ανακτήσουμε την *ιστορικότητα* του όρου και των σημασιών του και ν' αναχθούμε έτσι και σε μια ενδεχομένως λιγότερο ιδεολογική αντίληψη και της ιστορικής οντολογίας που δηλώνει, ίσως να ήταν παραγωγικό να αρχίσουμε να σκεπτόμαστε την έννοια διασπορά όχι απλώς ως δηλωτική των κοινοτήτων που παράγει η μετανάστευση από έναν εθνικό κορμό εντός αλλοεθνών επικρατειών, αλλά ως γεωγραφική εκδοχή ολόκληρων πληθυσμών με κοινά χαρακτηριστικά: αν ολόκληρη η κοινωνία γίνει αντιληπτή σε δεδομένες στιγμές στον ιστορικό χρόνο ως διασπορά, ίσως να εκλυθεί, μαζί με αυτή την ανανοηματοδότηση της έννοιας, και η δυναμική εκείνη της κριτικής κατανόησης για μια λιγότερο ιδεολογική ανάγνωση του ιστορικού γίνεσθαι εν σχέσει προς το φαινόμενο της διασποράς.

Αν στραφούμε τώρα στην έννοια των εμπορικών δικτύων θα μπορούσαμε να επισημάνουμε κατά πρώτον λόγον ότι η συμβατική οικονομική άποψη θα μπορούσε να διευρυνθεί με την αντίληψη των επάλληλων δικτύων και ιδίως με την αναγνώριση ότι στα εμπορικά δίκτυα δεν κυκλοφορούν μόνο εμπορεύματα, δηλαδή υλικά αγαθά και προϊόντα, αλλά και πολιτισμικά αγαθά και ιδέες. Η αναγνώριση της συνθετότητας της λειτουργίας των εμπορικών δικτύων συμβάλλει στη μεταβολή της έννοιας του δικτύου από μηχανισμό οικονομικής συναλλαγής σε αγωγό πολιτισμικής αλλαγής. Χαρακτηριστικό κριτήριο που προσδιορίζει τη μεταβολή είναι ο μετασχηματισμός των ίδιων των πολιτισμικών αγαθών που κυκλο-

φορούν στα εμπορικά δίκτυα: ας θυμηθούμε το βιβλίο ως εμπορεύσιμο προϊόν και το πέρασμα σε μια μακράς διάρκειας καμπύλη στην κλίμακα του χρόνου στην κυκλοφορία του βιβλίου από τα προσκυνητάρια και τα θρησκευτικά έντυπα στα επαναστατικά φυλλάδια. Έτσι τα εμπορικά δίκτυα εντάσσονται στη σχέση της ιστορικής αιτιότητας που παράγει τον Διαφωτισμό.

Τέλος ο Διαφωτισμός. Ας θέσουμε άλλη μια φορά το κλασικό καντιανό ερώτημα: *τι είναι Διαφωτισμός;* και ας επιχειρήσουμε απλώς κάποιες αποσαφηνίσεις σε δύο επίπεδα:

Πρώτον: Πρόκειται για αποκλειστικά εξωγενές φαινόμενο ως προς την καθ' ημάς Ανατολή, όπως θα υπαγόρευε εκ πρώτης όψεως η συμβατική αντίληψη της σχέσης ιστορικής αιτιότητας που εξετάζουμε ή διακρίνεται από μια ενδογενή ιστορική δυναμική; Ο Διαφωτισμός ως εξωγενές φαινόμενο σημαίνει κυρίως ότι οι εκδηλώσεις της διανοητικής αλλαγής είναι απλά αποτελέσματα της μεταφοράς δυτικών ιδεών και της έκφρασης τους στις γλώσσες της περιφέρειας, με πρώτη την ελληνική. Αν όμως ο Διαφωτισμός διαθέτει μια ενδογενή δυναμική τίθεται με άλλους όρους και το ζήτημα της σχέσης του Διαφωτισμού, ως οθνείου συστήματος αξιών, με την παράδοση της ελληνικής παιδείας στη χριστιανική Ανατολή. Είναι προφανές νομίζω ότι η εξέταση του θέματος δι' αυτού του πρίσματος αφήνει πολλά περιθώρια για επανεκτιμήσεις.

Δεύτερον: Σε πολλά επίπεδα ο Διαφωτισμός θα μπορούσε να κατανοηθεί όχι ως ιδεολογική ανατροπή αλλά ως πύκνωση των φαινομένων της πνευματικής ζωής. Επίσης θα πρέπει να επανασταθμιστεί στο σύνολό της η σχέση του Διαφωτισμού με την Ορθόδοξη Εκκλησία. Επιβάλλεται δηλαδή να σταθμίσουμε ό,τι θεωρείται ως αυτονόητη σχεδόν αντιπαλότητα μεταξύ Διαφωτισμού και Ορθοδοξίας, ιστορικά, να την παρακολουθήσουμε στην κλίμακα του χρόνου. Θα αντιληφθούμε ότι τα φαινόμενα της πνευματικής ζωής δεν είναι ερμηνεύσιμα μόνο ως ρήξεις αλλά και ως διολισθήσεις. Η εντύπωση των ρήξεων δημιουργείται αν βλέπουμε τα φαινόμενα εκ των άνω, από τις κορυφές. Αν τα εξετάσουμε εκ των κάτω, στο επίπεδο της καθημερινής εμπειρίας πρώτον εδραιώνεται η εντύπωση της σταδιακής διολίσθησης και δεύτερον σχετικοποιείται αισθητά και η ίδια η εικόνα των κορυφών. Θα μπορούσα ν' αναφερθώ στο σημείο αυτό αναλυτικά στην περίπτωση του Μοισιόδακα για να εικονογραφήσω τι ακριβώς εννοώ. Όμως για να μην επαναλάβω όσα γράφω στην εισαγωγή της δεύτερης έκδοσης της μελέτης μου, θα προτείνω δύο άλλα παραδείγματα που εικονογραφούν και συγχρόνως οριοθετούν τα όσα προηγήθηκαν.

Το ένα παράδειγμα προσφέρεται από το έργο του Δημητρίου Καταρτζή. Στην περίπτωση του Καταρτζή διαθέτουμε νομίζω μια κλασική ένδειξη της αλληλουχίας της ενδογενούς και εξωγενούς δυναμικής του Διαφωτισμού. Εδώ η υποδοχή ρηξικέλευθων ερεθισμάτων από τον Διαφωτισμό (εγκυκλοπαιδισμός, γλωσσική θεωρία) ενσωματώνονται στην παράδοση της ελληνικής παιδείας, της οποίας οι βυζαντινές ρίζες είναι όχι μόνο εμφανείς αλλά και εξαίρονται από τον Καταρτζή.

Το άλλο παράδειγμα είναι εκείνο της *Ελληνικής Νομαρχίας*. Το μνημονεύω για να τονίσω ότι παρά τα όσα επισημάνθηκαν για μια ιστορικά συνθετότερη εν σχέσει προς τα συμφραζόμενα των φαινομένων της διανοητικής ζωής κατανόηση του Διαφωτισμού, στην ίδια την έννοια του Διαφωτισμού ενυπάρχει η αναπόδραστη πραγματικότητα των ρήξεων. Αυτό μας θυμίζει η *Ελληνική Νομαρχία*, όπου διαθέτουμε μια κλασική εφαρμογή της σχέσης αιτιότητας που μας απασχολεί: ο ανώνυμος πατριώτης που με τόσο πάθος συνθέτει τη *Νομαρχία* είναι άνθρωπος της διασποράς, παρακολούθει στους δρόμους των δικτύων του ελληνικού εμπορίου στην Ιταλία και την Κεντρική Ευρώπη και σε αυτούς τους δρόμους διακινεί και με το σύγγραμμά του τα ανατρεπτικά μηνύματα του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού.

Οι σκέψεις που προηγήθηκαν δεν είναι παρά υπομνήσεις από όση πείρα μπορεί να αποκομίσει ένας μελετητής των εκδηλώσεων του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία ώστε ο διάλογος με την έρευνα να παραμένει ζωντανός αναστοχασμός και όχι επιβεβαίωση προκατασκευασμένων πεποιθήσεων.

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

Η ιδέα για τη συνάντηση του Ιουλίου 2002 στη Σύρο προήλθε από τη διαπίστωση όσων ερευνούν ζητήματα σχετικά με τις μετακινήσεις από την Οθωμανική στην Αψβουργική Αυτοκρατορία κατά τους νεότερους χρόνους ότι η ενημέρωση της ερευνητικής κοινότητας σχετικά με νεότερες έρευνες και προσεγγίσεις δεν είναι επαρκής. Σ' αυτό συμβάλλει και η παραδοσιακή καθυστέρηση αντίθετα με τις θεωρητικές συζητήσεις στη διάδοση πορισμάτων των εμπειρικών ερευνών που αφορούν την ευρωπαϊκή ιστορία, ακόμη και όταν αυτά επηρεάζουν την ελληνική.

Πρόθεση των διοργανωτών, του ΚΝΕ/ΕΙΕ και του Institut für Byzantinistik und Neogräzistik του Πανεπιστημίου της Βιέννης ήταν περαιτέρω, να ξεπεραστούν, τουλάχιστο σε επίπεδο επιστημονικών συναντήσεων, τα στεγανά ανάμεσα στην κοινωνική ιστορία από τη σκοπιά των οικονομικών δομών και στην κοινωνική ιστορία από την πλευρά των πολιτισμικών συμπεριφορών και νοοτροπιών και των πνευματικών ρευμάτων.

Η χρονική στιγμή για μια νέα ενασχόληση είναι κατάλληλη καθώς εδώ και αρκετά χρόνια επιχειρείται με κοινή προσπάθεια του Πανεπιστημίου Αθηνών (Όλγα Κατσιαροδή-Hering) και του Πανεπιστημίου της Βιέννης (αρχική πρωτοβουλία Gunnar Hering, από το 1995 Μαρία Α. Στασινοπούλου) η διευκόλυνση στην πρόσβαση των πηγών με μικροφωτογραφίες αρχαιακού υλικού αλλά και μεταφράσεις δημοσιεύτων μελετών από την ουγγρική γλώσσα και η ανάθεση και χρηματοδότηση διδακτορικών διατριβών με σχετικά θέματα (έχουν ολοκληρωθεί οι διατριβές της Κατερίνας Παπακωνσταντίνου και της Βάσως Σειρηνίδου, ενώ είναι υπό εκπόνηση η διατριβή του Ίκαρου Μαντούβαλου). Το ενδιαφέρον εστιάζεται επίσης και στη συνεργασία με μελετητές της ιστορίας της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, η οποία τα τελευταία χρόνια γνωρίζει νέα άνθηση (για εθνογλωσσικά ζητήματα στις χώρες του ουγγρικού στέμματος βλ. ενδεικτικά εδώ Andrea Seidler).

Οι προσπάθειες αυτές έχουν ήδη προκαλέσει το ενδιαφέρον των ερευνητών που ασχολούνται με ανάλογα θέματα στη Ανατολική και Δυτική Ευρώπη (Ευρυδίκη Σιφναίου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου) και αναζητούν δυνατότητες σύγκρισης με την χρονικά προωμότερη περίπτωση των εγκαταστάσεων και οικογενειακών και εθνοτοπικών δικτύων στην Κεντρική Ευρώπη.

Η συνέχεια θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια νέα αποτίμηση των επιχειρησιακών συμπεριφορών αλλά και των όχι πάντοτε αιτιακά συνδεδεμένων φαινομένων στα πεδία της οικονομικής ακμής και παρακμής, της ιδεολογικής ανανέωσης και αντιπαράθεσης και των πνευματικών αναζητήσεων μακριά από το γενέθλιο τόπο.

Μαρία Α. Στασινοπούλου

ΔΙΚΤΥΑ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Οι έννοιες διασπορά, δίκτυα, Διαφωτισμός είναι ανόμοιες και η συμπλοκή τους αποτελεί έργο του σύγχρονου ιστορικού. Πολύ περισσότερο που η διασπορά και ο Διαφωτισμός αποτελούν δύο συνεκτικές ιστορικές έννοιες, που καλούνται να συγκατοικήσουν με τα δίκτυα, ένα μεθοδολογικό εργαλείο για την κατανόηση των δύο προηγουμένων. Στο σύντομο αυτό εισαγωγικό κείμενο γίνεται μια προσπάθεια συγκερασμού των τριών εννοιών που διατρέχουν το σύνολο των παρακάτω δημοσιευμένων κειμένων.

Η χρήση της έννοιας του δικτύου στην ιστορική ανάλυση αποτελεί ένα χρήσιμο και όχι βέβαια το μοναδικό εργαλείο στη μελέτη του πολύπλευρου ζητήματος της διασποράς. Η μελέτη του εθνικού, του τοπικού, του οικογενειακού δικτύου μας οδηγεί στον παροικιακό ελληνισμό, στις πολύπλευρες σχέσεις του κόσμου της οικονομίας και του πολιτισμού της ελληνικής διασποράς, καθώς και του ελλαδικού κόσμου. Τα κίνητρα της εμπορικής αποδημίας, που οδήγησαν στο σχηματισμό εθνοτοπικών και οικογενειακών δικτύων έχουν καταγραφεί: «Το εκ της εμπορίας κέρδος ηνάγκασε πολλούς ηπειρωτικούς Έλληνες να αποικήσωσιν εις διάφορα μέρη της Ευρώπης», κατ' αυτό τον τρόπο αιτιολογούσε ο Κούμας την εμπορική διασπορά και τον ίδιο λόγο υιοθετούσε έναν αιώνα σχεδόν αργότερα και ο Γεδεών.

Η οικονομική μετανάστευση των Ελλήνων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας απλώθηκε στον χώρο της Οθωμανικής, της Αψβουργικής, της Ρωσικής και αργότερα της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Η οργάνωση της εμπορικής μετανάστευσης στηρίχτηκε στη δημιουργία δικτύων, ικανών να προσδώσουν ισχύ και συνακόλουθα όφελος στα μέλη της ομάδας. Ένα εθνοτοπικό, ή οικογενειακό δίκτυο μπορούσε να συνδυάζει, να αξιοποιεί και να διακινεί οικονομικά και πολιτισμικά κεφάλαια μέσα από θεσμικά χαρακτηριστικά, με την προβολή συλλογικής δυναμικότητας και την επιβολή όρων της ηθικής οικονομίας στα μέλη του. Είναι εύλογο να διερευνάται μαζί με την επιχειρηματική οργάνωση και η αναπαράγωγή της επιχειρηματικής κουλτούρας των παροίκων-μεταναστών.

Η ιστορία της συγκρότησης των ελληνόφωνων και βλαχόφωνων χριστιανικών δικτύων στη Βόρειο Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη, θα μπορούσε να έχει ποικίλες χρονικές αφετηρίες κατά την περίοδο του Διαφωτισμού. Η πιο γνωστή είναι η πολιτική συνθήκη του Πασάροβιτς (1718),

που με την παροχή εμπορικών προνομίων αποτέλεσε κίνητρο, αλλά και διευκόλυνε την εγκατάσταση ελλήνων, εβραίων και αρμενίων οθωμανών υπηκόων στην Αψβουργική Αυτοκρατορία. Μπορεί ακόμη να αξιολογηθεί η τοποθέτηση του πρώτου φαναριώτη ηγεμόνα, Νικολάου Αλ. Μαυρογορδάτου στη Μολδαβία το 1709 και στη Βλαχία το 1718. Μια πολιτική πράξη που σήμανε και την ενίσχυση του ελληνικού πληθυσμού στην περιοχή. Η σημασία της για τους εμπόρους μετανάστες της Ηπείρου, της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας είναι έμμεση με τη δημιουργία φιλικών υποδομών στη στήριξη των ελληνόφωνων και βλαχόφωνων χριστιανικών δικτύων.

Ο έμπορος και η οργάνωση της εμπορικής επιχείρησης αποτελούσαν την καρδιά της οικονομίας στις αγορές του 18ου και του αρχόμενου 19ου αιώνα. Οικογενειακές μονάδες και εθνοτοπικές ομάδες αποτελούσαν τον πυρήνα της εμπορικής μετανάστευσης. Πρόκειται για μια διαδικασία που δεν ερμηνεύεται από ντετερμινιστικά μοντέλα.

Οι ιστορικοί που ασχολούνται με την ευρωπαϊκή οικονομική μετανάστευση έχουν χρησιμοποιήσει μεθοδολογικά εργαλεία που υπερβαίνουν την απλή οικονομική εξήγηση του μοντέλου των παραγόντων έλξης-απόθησης και αναλύουν θέματα όπως η αλυσιδωτή μετανάστευση, η οποία στηρίζεται στα δίκτυα, στη συγγένεια και τη φιλία, στην πληροφόρηση, στην αλληλεγγύη και γενικά σε μη οικονομικούς παράγοντες οι οποίοι συνεπικουρούν τους αμιγώς οικονομικούς.

Ο μετανάστης δεν είναι μακριά από τον τύπο του επιχειρηματία, με την έννοια ότι και αυτός πραγματοποιεί στρατηγικές επιλογές αναφορικά με τον τόπο μετανάστευσης και τον τύπο της οικονομικής δραστηριότητας στο νέο τόπο εγκατάστασης. Μπορούμε να συνδυάσουμε στην ιστορική έρευνα τις έννοιες πάροικος, μετανάστης και επιχειρηματίας, είναι όμως αναγκαίο να προσδιορίζονται σε κάθε παράδειγμα τα ατομικά δεδομένα, ν' αναγνωρίζονται τα οικονομικά μεγέθη, καθώς και το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο της κάθε περιόδου.

Από το σύνολο των ομάδων που μετανάστευσαν για εμπορικούς λόγους κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας μπορούμε να αναγνωρίσουμε άτομα με καταλυτική παρουσία στο εσωτερικό της ομάδας τα οποία αντλούσαν ισχύ, δύναμη και οικονομικό όφελος μέσα από το δίκτυο. Παρουσιάζει ενδιαφέρον να αναγνωρίσουμε τα ειδικά προσωπικά χαρακτηριστικά που κινητοποιούνται με τη μεταναστευτική διαδικασία. Μέσα από την ανάλυση της γνωστής έως σήμερα ελληνικής εμπορικής διασποράς μπορούν ν' αναγνωριστούν δίκτυα που διακρίνονται από τον κοινό τόπο καταγωγής, από την κοινή γλώσσα και θρησκεία. Στα τοπικά ή εθνοτοπικά δίκτυα των Ηπειρωτών, των Χίων, των Βλάχων της Ηπείρου

και της Μακεδονίας ή στα στενότερα οικογενειακά δίκτυα των Πόντικα και Μάννου συγκροτείται ένα σύστημα από υποχρεώσεις και προσδοκίες, δημιουργούνται δίαυλοι πληροφόρησης, καθώς και κοινωνικά πρότυπα. Τα κοινωνικά δίκτυα είναι επάλληλα και συχνά ομόκεντρα στις ελληνικές κοινότητες της διασποράς, ενώ παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά.

Οι οικονομικές και κοινωνικές δομές του τόπου εγκατάστασης, η θρησκευτική συσπείρωση των παροίκων, οι ψυχολογικοί και συναισθηματικοί παράγοντες αποτελούν τους απαραίτητους όρους ανάλυσης της συμπεριφοράς και της δράσης του επιχειρηματία και της οργάνωσης της επιχείρησης στον χώρο της ελληνικής διασποράς.

Η δημιουργία των ελληνικών κοινοτήτων τόσο κατά την περίοδο συγκρότησης του ελληνικού έθνους, όσο και μετά τη δημιουργία του ελληνικού κράτους θέτει το ζήτημα της θρησκευτικής μειονότητας, καθώς οι πάροικοι συνήθως διαβιούσαν σε αλλόδοξα περιβάλλοντα. Η θρησκευτική διαφοροποίηση στο νέο τόπο εγκατάστασης αποτελούσε το κύριο αναγνωριστικό στοιχείο, αφού η διγλωσσία, ή και η γλωσσική αφομοίωση μπορούσε να περιπλέξει τα διαχωριστικά χαρακτηριστικά της εθνικής ομάδας στον νέο τόπο εγκατάστασης. Η θρησκεία και η γλώσσα αποτελούσαν τον συνεκτικό ιστό της ομάδας του εθνικού, εθνοτοπικού, οικογενειακού δικτύου που εκφράζεται με την ίδρυση και οργάνωση εκκλησιών, σχολείων και φιλανθρωπικών καταστημάτων, καθώς και την έκδοση βιβλίων.

Από την άλλη πλευρά, παραμένει ανοικτό το ερώτημα για την ταύτιση της μεταναστευτικής ομάδας στον τόπο εγκατάστασης με τις κοσμοπολίτικες ελίτ, που είχαν ισχυρά οικονομικά και πολιτικά ερείσματα. Η υπόθεση του ρωσικού σιτεμπορίου αποτελεί κεντρικό θέμα στην ιστορία των διεθνικών ανταλλαγών στην Ανατολική Μεσόγειο. Πρόκειται για μια ιστορία που αναπτύσσεται με την προσάρτηση της Κριμαίας στη Ρωσία το 1783. Το πέραςμα της περιοχής από την οθωμανική στη ρωσική κυριαρχία αποδείχθηκε καταλυτικό για το σύνολο των ελλήνων πάροικων. Η Νότια Ρωσία έγινε πεδίο έντονου εμπορικού ανταγωνισμού γερμανικών και βρετανικών οίκων. Η ανάπτυξη του κοσμοπολιτισμού με τη συγκέντρωση εμπορών-εποίκων στο λιμάνι της Οδησού αποτελεί ένα σύνθετο ζήτημα, που το έχουμε συναντήσει και σε άλλα λιμάνια πόλους έλξης εμπορών, όπως η Σμύρνη, η Θεσσαλονίκη, η Αλεξάνδρεια. Οικογενειακά και εθνοτοπικά δίκτυα κάλυπταν τοπικές και υπεριοπικές οικονομικές ανάγκες, καθώς και διοικητικές αδυναμίες της κεντρικής εξουσίας στη χώρα εγκατάστασης. Ξένοι πάροικοι οργάνωσαν το εμπορικό και χρηματοπιστωτικό σύστημα, καθώς και την κοινωνική ζωή στα λιμάνια εγκατάστασής τους με διαφορετικά πρότυπα και ρυθμούς ανάπτυξης από την υπόλοιπη χώρα.

Η Βρετανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε μια διαφοροποιημένη περίπτωση στον 19ο αιώνα. Η παρουσία των ελληνικών εμπορικών δικτύων, εκτός ορισμένων εξαιρέσεων του χιώτικου δικτύου, δεν ήταν κυριαρχική στο εσωτερικό της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Η αιτία γι' αυτό μπορεί να αποδοθεί κυρίως σε οικονομικές δομές και συμπεριφορές. Η ανάπτυξη του εμπορίου στη Βρετανία εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από την εξέλιξη μιας ποικιλίας πιστωτικών πρακτικών, που ασκήθηκαν από βρετανούς χονδρεμπόρους και εξαγωγείς. Οι θεσμικοί νεωτερισμοί αποτέλεσαν μια εσωτερική υπόθεση στη βρετανική οικονομία. Ο βρετανός έμπορος αποτέλεσε παραδειγματική μορφή της παγκόσμιας οικονομίας. Αν στην Ουγγαρία του 18ου αιώνα η λέξη έμπορος ήταν συνώνυμη με τον Έλληνα, στη Βρετανία ήταν συνώνυμη με τον Βρετανό. Αυτή η διαπίστωση αποτελεί την αρχή μιας συγκριτικής μελέτης με στόχο όχι να ομογενοποιήσει τα προβλήματα των εμπορικών δικτύων της διασποράς αλλά να αναδείξει τις διαφορετικές διαφορές.

Οι μεγάλες αυτοκρατορίες προσέλκυσαν οργανωμένες εθνικές ομάδες παρέχοντας μια σχετική οικονομική ασφάλεια και ένα ιδεολογικό πλαίσιο αναφοράς στην κάθε εθνο-θρησκευτική ομάδα, συχνά με ομογενοποιητικά πλεονεκτήματα για την ίδια την ομάδα. Οι διαφορετικές εθνικές και θρησκευτικές μειονότητες που κινητοποιήθηκαν από τα ίδια οικονομικά κίνητρα μετανάστευσαν προς τα οικονομικά κέντρα αυτών των αυτοκρατοριών. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μιας μοναδικής εμπειρίας μέσα από τη διαδικασία της μετανάστευσης, με την απόκτηση γνώσης των νέων χωρών, των νέων ιδεών και των νέων πρακτικών των εμπορικών συναλλαγών.

Κατά την περίοδο της εξάπλωσης και ανάπτυξης των ελληνικών εμπορικών δραστηριοτήτων στις διεθνείς συναλλαγές από τον 18ο αιώνα έως το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα οι επιχειρήσεις κινήθηκαν σε διαπροσωπικές βάσεις. Η προφορική κοινωνική συναλλαγή στο τοπικό επίπεδο διαπλεκόταν με την τακτική και γραπτή επικοινωνία στην ευρύτερη γεωγραφική κλίμακα. Η δικτύωση σε οποιοδήποτε επίπεδο ήταν απαραίτητη για την κυκλοφορία των πληροφοριών και τη δημιουργία αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των εμπόρων. Ωστόσο ένα από τα ερωτήματα της ιστορικής έρευνας παραμένει κατά πόσο αυτή η περίπλοκη δικτύωση σε τοπική και ευρύτερη κλίμακα στις διεθνείς συναλλαγές συνέβαλε στην ενοποίηση της περιφερειακής κοινωνίας και οικονομίας με την εθνική κοινωνία και οικονομία του ελληνικού κράτους.

Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΒΑΛΚΑΝΙΚΗ ΠΟΛΥΓΛΩΣΣΙΑ ΣΤΗΝ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ ΑΨΒΟΥΡΓΩΝ ΤΟΝ 18ο ΚΑΙ 19ο ΑΙΩΝΑ
ΕΝΑ ΓΟΗΤΕΥΤΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ
ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΩΝ

Η λειτουργική πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων είχε τις ρίζες της σε αντίστοιχη ποικιλία κοινωνικοπολιτικών χώρων. Ο συνδυασμός δύο ή και περισσότερων γλωσσών αποτελούσε πραγματικότητα, τουλάχιστον στις πόλεις της τεράστιας επικράτειας, ενώ παντού βέβαια υπήρχε και η παράλληλη χρήση πολλών διαλέκτων και κοινωνιολέκτων μέσα σε μια γλώσσα, φαινόμενο πολύ πιο έντονο πριν την κανονικοποίηση των ευρωπαϊκών εθνικών γλωσσών¹. Όσο οι γλωσσικές πρακτικές δεν συνδέονταν με τη συνειδητή αποδοχή υπερτοπικής ταυτότητας υπήρχε ευρεία κοινωνική αποδοχή της χρήσης μη μητρικών γλωσσών. Απ' τη στιγμή όμως που κάθε πράξη, συνεπώς και η χρήση μίας από τις πολλές γλώσσες, μπορούσε να ερμηνευθεί και ως επιλογή μίας εθνικής ταυτότητας, η λειτουργική πολυγλωσσία βρέθηκε αντιμέτωπη με την ιδεολογική μονογλωσσία και υποχώρησε σταδιακά².

---

¹ Εξαιρετική εισαγωγή στο φαινόμενο της πολυγλωσσίας εξακολουθεί να αποτελεί η μελέτη του Mario Wandruszka, *Die Mehrsprachigkeit des Menschen*, Μόναχο 1979. Για μια σύγχρονη προσέγγιση της αλλαγής του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ διαφόρων γλωσσικών ομάδων και της επίδρασής της στις ατομικές/οικογενειακές γλωσσικές επιλογές βλ. David D. Laitin, *Language repertoires and state construction in Africa*, Κέμπριτζ και Νέα Υόρκη 1992, ιδιαίτερα κεφ. 3 «Do language outcomes matter?», βλ. και του ίδιου, *Identity in formation: the Russian-speaking populations in the near Abroad*, Ίθακα, Ν. Υ. 1998, κυρίως κεφ. I «A Theory of political identities».

² Για την πολυγλωσσία στην αυτοκρατορία των Αψβούργων βλ. ενδεικτικά από την πλευρά της πολιτισμικής ιστορίας Peter Stachel, «Ein Staat, der an einem Sprachfehler zugrunde ging. Die "Vielsprachigkeit" des Habsburgerreiches und ihre Auswirkungen», στο: Johannes Feichtinger/Peter Stachel (επιμ.), *Das Gewebe der Kultur. Kulturwissenschaftliche Analysen zur Geschichte und Identität Österreichs in der Moderne*, Ίνσμπρουκ 2001, 11-45. Ο Stachel προτείνει τρόπους για να κατανοήσουμε πως ένα σημαντικό κεφάλαιο της πολιτισμικής και πολιτισμικής ευελιξίας του τεράστιου αυτού κράτους υπονομεύτηκε τον 19ο αιώνα από τις διεθνείς και εσωτερικές μεταλλάξεις στις αντιλήψεις περί έθνους και γλώσσας αλλά και από τον χαρακτήρα δήλωσης εθνικού φρονήματος, που άρχισε να αποδίδεται στη χρήση μιας γλώσσας. Για τη σημασία της διαχρονικής προσέγγισης της πολυγλωσσίας από τη σκοπιά της ιστορικής κοινωνιογλωσσολογίας βλ. Rosita Rindler Schjerve, «Diglossie als diskursives Herrschaftskonstrukt. Überlegungen zur Beschreibung diachroner Mehrsprachigkeit»,

Η γλωσσική διαφορά αποτελούσε και αποτελεί ένα από τα εύκολα αναγνωρίσιμα διακριτικά χαρακτηριστικά μέσα σε κοινωνικές ομάδες· δεν αποτελεί όμως από τη φύση της και κατ' ανάγκη επικοινωνιακό πρόβλημα. Από την πρακτική διάκριση του Κικέρωνα μεταξύ *sermo patrius* και Ελληνικής, της γλώσσας της φιλοσοφίας, μέχρι ακόμα και τη θετική κοινωνική φόρτιση της μητρικής με την έννοια της ομιλούμενης, σε αντιδιαστολή με τη γραπτή, κατά τους πρώιμους νεότερους χρόνους, η μητρική γλώσσα δεν νοείται ως το μόνο γνήσιο μέσο έκφρασης. Η ορθολογική προσέγγιση της γλώσσας από τους φιλοσόφους του 18ου αιώνα και κυρίως η σημασία που αποδόθηκε στον ρυθμιστικό ρόλο του σχολείου και στη μητρική γλώσσα ως αποκλειστικό εργαλείο γνώσης προετοίμασαν το έδαφος για τη μονογλωσσική στροφή του 19ου αιώνα³. Αν οι ρυθμιστικές τάσεις του 18ου αιώνα υποστήριζαν τον καθαρισμό από ξένα στοιχεία (π.χ. της Γερμανικής από τα Γαλλικά), ο 19ος υπερασπίστηκε τη χρήση της μίας γλώσσας έναντι της άλλης, όχι δηλαδή παράλληλα με την άλλη. Η μητρική γλώσσα εντάσσεται από τον ύστερο Διαφωτισμό και κυρίως από τους ρομαντικούς, με προεξάρχοντα τον Wilhelm von Humboldt⁴, σε μια φυσική κανονικότητα που προβλέπει μία μόνο βιωματικά δικαιωμένη γλώσσα για κάθε ανθρώπινο ον, ανάλογη με την οργανικά συνδεδεμένη με τη φύση του ανθρώπου σημασία που αποδίδεται στην οικογένεια.

Εφόσον η γλώσσα θεωρήθηκε «ουσία της εθνικότητας» και κοινωνική πρακτική διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας, η καθημερινή έμπρακτη πολυγλωσσία απέκτησε σταδιακά τον χαρακτήρα της αποστασίας από το εθνικό σώμα⁵. Η γλώσσα λειτουργούσε ανέκαθεν και ως κριτήριο ένταξης σε κοινωνικές ομάδες και σε δομές εξουσίας. Ο τονισμός της διαφοράς

Sociolinguistica 14 (2000), 42-49, όπου και βιβλιογραφία σχετικά με την πολυγλωσσία των ρομανόφωνων κατοίκων της αυτοκρατορίας. Βλ. τώρα και της ίδιας (επιμ.), *Diglossia and power: language policies and practice in the 19th century Habsburg Empire*, (Language, power and social process 9) Βερολίνο κ.α. 2003.

³ Βλ. Dieter Kimpel, *Mehrsprachigkeit in der deutschen Aufklärung* (Studien zum achtzehnten Jahrhundert 5) Αμβούργο 1985.

⁴ Για τη γλωσσική φιλοσοφία του Wilhelm von Humboldt βλ. έκδοση απάντων Leitzmann, Βερολίνο 1903-1936, ανατυπ. Βερολίνο 1968 (ενδεικτικά «Über den Nationalcharakter der Sprachen», τ. 4, 420-435 και «Über Denken und Sprechen», τ. 7, 581-583). Βλ. και το πρόγραμμα για τη νέα έκδοση των γλωσσολογικών του έργων στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://www-gewi.kfunigraz.ac.at/humboldt/home.html> όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

⁵ Βλ. για παράδειγμα την εξέλιξη στην τρίγλωσση (Γερμανικά, Ουγγρικά, Σλοβακικά) πόλη Preßburg (σημερινή Μπρατισλάβα), Elena Mannová, «Die Preßburger Deutschen und ihre Vereine im 19. Jahrhundert. (Vornationale Identität im multiethnischen urbanen Raum)», στο: Wynfried Krieglleder-Andrea Seidler-Josef Tancer (επιμ.), *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Preßburg*, Βρέμη 1999, 65-82.

από εθνοκεντρική σκοπιά οδήγησε όμως σε μιαν αντίληψη της γλώσσας ως διάκρισης όχι πια λειτουργικής κάθετα μέσα στο κοινωνικό σώμα (για παράδειγμα κοινωνιογλωσσικά ή επαγγελματικά ιδιώματα) αλλά σε επίπεδο οριζόντιας ιεράρχησης μεταξύ εθνοτήτων. Στην προσπάθεια να πραγματωθεί η επιθυμητή ομοιογένεια του έθνους, καλλιεργήθηκε συστηματικά η κανονικοποίηση του ενός εθνικού γλωσσικού οργάνου με την εσωτερική περιθωριοποίηση των διαλέκτων και κοινωνιολέκτων και αντίστοιχα των κοινωνικών πρακτικών που αυτές σηματοδοτούσαν και ιεραρχήθηκε η χρήση των γλωσσών. Η μητρική θεωρήθηκε ως γλώσσα που εκφράζει όχι μόνο την ψυχή και τα αισθήματα αλλά και ως η μόνη γλώσσα στην οποία μπορεί να ανταπεξέλθει μαθησιακά ο άνθρωπος, ενώ οι άλλες γλώσσες μπορούσαν να δικαιολογηθούν μόνο στα πλαίσια μιας αναγκαιότητας κοινωνικής ή και οικονομικής. Κυρίως όμως χάθηκε σταδιακά η εμπειρία που θα διευκόλυνε την κατανόηση του πολύπλοκου αλλά ευέλικτου επικοινωνιακού συστήματος που βασιζόταν στην παράλληλη-όχι απαραίτητα γραμματικά ορθή-χρήση, κατανόηση και αποδοχή πολλών γλωσσών.

Από τη σχολική πολιτική των μειονοτήτων μετά το Τανζιμάτ και κυρίως από τις στατιστικές των διαφόρων προξενικών αλλά και των κεντρικών αρχών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας γνωρίζουμε ότι τα ίδια τα ερωτήματα των αρχών αποτελούσαν έναν από τους μηχανισμούς που ωθούσαν τους υπηκόους στην επιλογή της μίας και μοναδικής γλώσσας και κατ' επέκταση της μίας και μοναδικής ταυτότητας. Ανάλογα φαινόμενα χαρακτηρίζουν και την Αυστροουγγαρία, όπου οι απογραφόμενοι εκαλούντο από το 1880 και εξής να δηλώσουν, με μία μόνο δυνατότητα επιλογής, τη γλώσσα συναναστροφής/καθημερινής χρήσης (Umgangssprache). Ήδη νωρίτερα είχε γίνει υποχρεωτική για τους δημοσίους υπαλλήλους η γνώση της κατ' έθος χρησιμοποιούμενης τοπικής γλώσσας (landesübliche Sprache) στους τόπους όπου διορίζονταν. Στο σατιρικό κείμενο «Η αιώνια Αυστρία» του Karl Techet, δασκάλου σε σχολεία από την Τεργέστη ως τη Μοραβία, που μετά τη δημοσίευση των σατιρικών κειμένων του για το Τιρόλο το 1909, αναγκάστηκε να το εγκαταλείψει (η λεγόμενη υπόθεση Techet), περιγράφεται η γραφική πια αντίσταση του δημοσίου υπαλλήλου, στον οποίο κατά παράδοση ανετίθετο η προάσπιση του υπερεθνικού χαρακτήρα της αυτοκρατορίας: *Μια φορά ο καισαροβασιλικός υπάλληλος Σνάιντερ καθόταν αποσβολωμένος μπροστά σε ένα έντυπο απογραφής, στο οποίο εμφανιζόταν η αινιγματική στήλη «γλώσσα συναναστροφής». Ο τρομερός όρος «εθνικότητα» είχε και πάλι ευτυχώς αποφενχθεί - μα η αναζήτηση της γλώσσας συναναστροφής τον βάραινε πολύ. Πως να απαντούσε; Στο σπίτι*

μιλούσε πολωνικά και καμιά φορά λίγο γερμανικά. Με γνωστούς, συγγενείς και στο γραφείο και τις δύο γλώσσες και ακόμη ρουθηνικά και ρουμανικά. Ο προϊστάμενος υποστήριζε πως θα μπορούσε να γράφει «πολωνικά», γιατί στο γραφείο και στο καφενείο δεν συστρέφεται κανείς και συνεπώς δεν έχει γλώσσα συννααστροφής «παρά όλο κάθεται». Ωστόσο ο κύριος Σνάιντεντνερ δεν ήθελε να τα χαλάσει με καμιά πλευρά και γι αυτό έγραψε στη στήλη γλώσσα συννααστροφής: «Ουδέτερη. Δεν είναι όμως ίδια, αλλάζει»⁶.

Η χαριτωμένη αυτή περιγραφή γράφεται βέβαια όταν πια η αυτοκρατορία καταρρέει και τονίζει την εκ των άνω προερχόμενη σύγκρουση μονογλωσσίας και πολυγλωσσίας, αποτέλεσμα της βαθμιαίας απόρριψης των παλαιών κοινωνικών μορφωμάτων αλλά και διοικητικών και πολιτικών μοντέλων. Το δίλημμα μεταξύ εκσυγχρονισμού και διαμόρφωσης εθνοτικών διεκδικήσεων από τη μια και ακύρωσης ενός από τα βασικά χαρακτηριστικά της πολυεθνοτικής συνύπαρξης και συνεπώς της διάλυσής της εκ των έδρων από την άλλη είχε οδηγηθεί σε μια πρώτη όξυνση ήδη πολύ νωρίτερα, στο πλαίσιο των λεγομένων Ιωσηφινικών μεταρρυθμίσεων της φωτισμένης δεσποτείας του 1780-1790. Και μετά την ανατροπή όμως των πιο ριζοσπαστικών μεταρρυθμιστικών τάσεων, η λειτουργική πολυγλωσσία, αντιμέτωπη αρχικά με την ανταγωνιστική πολυγλωσσία και στη συνέχεια με τη μονογλωσσία –που απαιτούσε συνειδητές επιλογές και σχέσεις αποκλειστικότητας από τους ομιλητές– δεν μπόρεσε να υπερασπιστεί τη θέση της και σταδιακά υποχώρησε. Η πολύπλοκη και πολυεπίπεδη κρατική μηχανή και κυρίως οι μέσοι και ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι που αντιμετώπιζαν τις νέες διεκδικήσεις των ομιλητών και εκαλούντο να εφαρμόσουν τις νέες πολιτικές επιλογές επέλεξαν μια ουδέτερη έως κατευναστική στάση. Το 1835 για παράδειγμα ανατέθηκε σε έναν υπάλλη-

⁶ Μτφ. Μ.Α.Σ. από Carl Techet (1877-1920), *Das ewige Österreich* (από τον τόμο *Vom toten Österreich*, Λειψία 1922), βλ. Stachel, Ein Staat, 26: *Fassungslos saß der k. k. Beamte Schneider einst vor einem Fragebogen der Volkszählung, auf dem sich die rätselhafte Rubrik «Umgangssprache» befand. Das unheimliche Wort «Nationalität» war ja wieder glücklich vermieden worden –aber die Ausforschung nach der Umgangssprache lastete doch schwer auf ihm. Wie sollte er antworten? Zuhause sprach er polnisch und manchmal ein wenig deutsch; mit Bekannten, Verwandten und im Amte beide Sprachen und auch ruthenisch und rumänisch. Der Vorstand meinte, er könnte «polnisch» schreiben, denn im Amte und im Kaffeehaus hat man keinen Umgang und daher keine Umgangssprache– «weil sitzt man immär». Herr Schneider wollte es jedoch mit keiner Seite verschütten und schrieb deshalb in der Rubrik Umgangssprache «Neutral! Ist sich nicht jedoch gleich, wechselt».* (Το γερμανικό κείμενο επιχειρεί να αποδώσει τη σύγχυση και τον εκνευρισμό με γλωσσική ασάφεια και την πολυγλωσσία των ίδιων των υπαλλήλων με τη χρήση διαλεκτισμών. Αντιμέτωπος με το πειστικό ερώτημα ο κ. Σνάιντεντνερ επιλέγει την ουδέτεροτητα και αρνείται να ταυτιστεί με μία γλώσσα).

λο από την αυλική επιτροπή σπουδών (Studien-Hofkommission, πρόδρομο του Υπουργείου Παιδείας) να διερευνήσει διακριτικά *αποφεύγοντας να προξενήσει αναστάτωση* τις επιλογές γλώσσας και αλφαβήτου των ορθοδόξων υπηκόων της Βιέννης. Αφορμή για την ανάθεση αυτή ήταν οι διαμάχες με αφορμή την επιλογή λατινικού ή κυριλλικού αλφαβήτου στα σχολικά βιβλία του μαθήματος των θρησκευτικών για ορθόδοξους μαθητές στη Δαλματία⁷.

Στην περίπτωση των ορθοδόξων εμπόρων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που είχαν αρχίσει να εγκαθίστανται και σταδιακά να ριζώνουν κυρίως στα εδάφη του ουγγρικού στέμματος αλλά και στην Αυστρία, και των δασκάλων και ιερέων που τους ακολούθησαν, η εμπειρία της πολυγλωσσίας υπήρχε ήδη από το χώρο προέλευσης⁸. Ωστόσο στο χώρο της νέας εγκατάστασης, έπρεπε να επαναδιαπραγματευτούν την ιεράρχηση γλωσσών και ιδιωμάτων. Σε καμία πόλη ή περιοχή της Ουγγαρίας τα Ελληνικά δεν αποτελούσαν γλώσσα πλειοψηφικά ομιλούμενη. Κάποιοι έμποροι είχαν πιθανόν βιώσει και στους χώρους προέλευσης τη μητρική τους γλώσσα ως γλώσσα των λίγων, μα εδώ τα Ελληνικά δεν ήταν πια ούτε καν γραπτή κοινή ή επικρατούσα λειτουργική, φαινόμενο νέο για τους ελληνόφωνους ορθόδοξους της Νότιας Βαλκανικής. Σε καμία δε από τις πόλεις στις οποίες εγκαταστάθηκαν, και πρόκειται πάντα για αστικές εγκαταστάσεις, δεν συνάντησαν μονογλωσσικές κοινότητες.

Ανάλογα με τον τόπο εγκατάστασης ενέταξαν στην παραδοσιακή τους διγλωσσία ή τριγλωσσία (μια ομιλούμενη βαλκανική γλώσσα, Τουρκική ή/και σε μερικές περιπτώσεις λόγια ή εμπορική Ελληνική) τη Γερμανική, την Ουγγρική, τη Λατινική και ανάλογα με το οικογενειακό ή εμπορικό δίκτυο στο οποίο ανήκαν και μια δεύτερη βαλκανική γλώσσα. Σε απόσπασμα επιστολής του αρχείου Πόνδικα, που παραθέτει η Κατερίνα Παπακωνσταντίνου στη μεταπτυχιακή της εργασία, ο Χατζηπαποστόλης Πόνδι-

⁷ Βλ. Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Unterricht, Karton 890, Studien-Hofkommission, Griechische-Protestantische Schulbücher, 24/F Lehrbücher Griechisch nicht unirt, 33 ex 1835 ad 4.812, ff 22-27, εδώ f. 23 r. Ευχαριστώ την κυρία Sabine Bohmann για τη βοήθειά της στη διασταύρωση των αρχειακών καταλόγων.

⁸ Για την πολυγλωσσία των βαλκάνιων εμπόρων και τις στρατηγικές των λογίων και δασκάλων στο αυστρουγγρικό περιβάλλον βασικά βοηθήματα αποτελούν οι μελέτες της Όλγας Κατσιαρδή-Hering, «Χριστόφορος Φιλιππός. Σκέψεις για τη διδασκαλία της γλώσσας», *Μνήμων* 12 (1989), 9-42, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς θεραπεία της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, 153-177, «Εκπαίδευση και διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στην ελληνική διασπορά», στο: *Η γλωσσική εκπαίδευση των Ελλήνων μεταναστών στην Ευρώπη*, Αθήνα 1997, 15-22.

κας γράφει το 1761 στο γιο του Αλέξιο, που έχει σταλεί να σπουδάσει [...] και μόνον *απαρετήτως καθημεροίσιον να είσαι εις το σχολείον, να ομιλής νέμτζικα και όχι βουλγάρικα, αυτός να είναι ο λογισμός σου*⁹.

Η επιμονή στην εκμάθηση της Γερμανικής ως μέσου με το οποίο η δεύτερη γενιά θα καταξιωνόταν επαγγελματικά έχει σημειωθεί από τους μελετητές στη βάση ποικίλων πηγών¹⁰. Από τη μια λοιπόν οι προσγειωμένες πατρικές συμβουλές, όπως αυτές της επιστολής του αρχείου Πόνδικα ή ανάλογες σε κληροδοτήματα που παραθέτει η Βασιλική Σειρηνίδου για τους Έλληνες της Βιέννης¹¹. Από την άλλη τα παράπονα και οι προτάσεις των λογίων παροίκων και των δασκάλων από τον Ζαβίρα στον Δάρβαρι, από τον Φιλητά στον Κούμα και τον Παλλατίδη για την ελλιπή γνώση της Ελληνικής¹². Στην περίπτωση των λογίων βέβαια δεν είναι η αδυναμία επικοινωνίας που προβληματίζει, η επάρκεια δηλαδή σε μια από τις γλώσσες συναναστροφής, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της χώρας υποδοχής. Περισσότερο τους απασχολεί η απομάκρυνση ελλήνων και κυρίως βλάχων μαθητών από τις λογιότερες μορφές της Ελληνικής (αυτές δηλαδή που δεν χρησιμοποιούσαν στην καθημερινή συναναστροφή) και η ένταξη σε ένα άλλο σύστημα κωδίκων γραπτής επικοινωνίας και συνεπώς και εξουσίας, το οποίο σύμφωνα με τη λογική της ταύτισης εθνικής και γλωσσικής επιλογής θα τους απομάκρυνε από την υπό διαμόρφωση εθνική ομάδα. Ακολουθώντας τις αντιλήψεις της εποχής τους –που εν μέρει εκφράζονται και σήμερα– και που θεωρούν την αλλαγή γλώσσας ως αλλαγή πολιτισμικής ταυτότητας, διακρίνουν κινδύνους απόσχισης από την ομάδα. Οι αλλαγές του γλωσσικού ρεπερτορίου των πολυγλώσσων δεν σημαίνουν όμως απαραίτητα ευθέως ανάλογες μεταβολές της πολιτισμικής τους ταυτότητας¹³.

Άλλωστε και μεταξύ των λογίων θα πρέπει να διακρίνουμε αυτούς οι οποίοι, όπως ο Ζαβίρας και ο Δάρβαρις, δεν διστάζουν να χρησιμοποιήσουν τη νέα γλώσσα ως όχημα για την παράλληλη καλλιέργεια και της

⁹ Βλ. εδώ Κατερίνα Παπακωνσταντίνου, «Όταν ο μετανάστης ήταν έμπορος», 86.

¹⁰ Βλ. ειδικά για τη Ζέμονα, Ιωάννης Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμιλίου*, Θεσσαλονίκη 1988, 128.

¹¹ Βασιλική Σειρηνίδου, *Η ελληνική εγκατάσταση στη Βιέννη 1780-1820*. Μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών 1998, 83, 86-89 και της ίδιας, *Έλληνες στη Βιέννη*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2002, 273 κ.εξ.

¹² Βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά».

¹³ Ενδιαφέροντα ερωτήματα σχετικά με το θέμα αυτό χωρίς όμως ικανοποιητικές πάντοτε απαντήσεις βλ. στο σύντομο άρθρο της Gabriella Schubert, «Sprache, Identität, Sprachwechsel», *Sociolinguistica* 14 (2000), 135-141, εδώ 140-141.

πατρογονικής ή της πρώτης σχολικής γλώσσας της προηγούμενης γενιάς, δηλαδή των γονέων των μαθητών. Το ανέκδοτο συγγραφέλληικό μαθηματάριο με τα θέματα που παρέδιδε ο Ζαβίρας στο βλάχο μαθητή του Κωνσταντίνο Εμμανουήλ (Γκίκα)¹⁴ και οι «Γραικογερμανικοί Διάλογοι» του Δάρβαρι του 1809 *χάριν των μικρών παιδιών των εν τη επικρατεία του Καίσαρος παροικούντων ομογενών* αποτελούν δείγματα αυτής της τάσης να αντιμετωπισθούν οι διδακτικές ανάγκες με δίγλωσσα εγχειρίδια. Αργότερα ο Κωνσταντίνος Εμμανουήλ Γκίκας (Gyika von Deszánfalva), παντρεμένος πια με την Αναστασία, το γένος Δαδάνη (Dadányi von Gyúlnész), επιτυχημένος έμπορος στη Βιέννη (η κόρη τους Ιφιγένεια θα παντρευτεί τον Σίμωνα Σίνα) και συλλέκτης ελληνικών και άλλων βιβλίων¹⁵, θα προσλάβει το 1810 για σύντομο χρονικό διάστημα, προφανώς ως γερμανόφωνο δάσκαλο των παιδιών του, έναν από τους σημαντικότερους νοτιοσλάβους λογίους της αυτοκρατορίας, τον σλοβένο βιβλιοθηκάριο, λογοκριτή και δοκιμογράφο Βαρθολομαίο (Γέρνει) Κόπιταρ¹⁶.

Θα πρέπει άραγε να φορτίσουμε τις επιλογές ιδιωτικών δασκάλων σε δύο γενιές μιας μοσχοπολίτικης οικογένειας και μάλιστα σε δύο τελείως διαφορετικά περιβάλλοντα του χώρου εγκατάστασης (τη μικρή συγγρακική πόλη και την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας) με εθνοτικό περιεχόμενο; Ο ίδιος ο Κωνσταντίνος Εμμανουήλ και άλλα μέλη της οικογένειάς του (όπως και οι περισσότεροι πετυχημένοι Βλάχοι) δεν φαίνεται να θεωρούσαν πρόβλημα να επιλέγουν δασκάλους με ποικίλες γλώσσες, να υποστηρίζουν ως συνδρομητές βιβλία διαφόρων γλωσσών και να ενισχύουν ποικίλους θεσμούς διαφόρων εθνοτικών ομάδων. Ίσως η ευελιξία αυτή να χαρακτηριζε κυρίως εκείνους που δεν διέθεταν στο χώρο προέλευσης γραπτή και συνεπώς και σχολική παράδοση στη μητρική γλώσσα, τους Βλάχους δηλαδή—μαζί με τους ελάχιστους απ' ότι φαίνεται στην εποχή για την οποία μιλάμε Αλβανούς που είχαν εγκατασταθεί στην αυτοκρατορία. Στην Ουγγαρία κυρίως κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν για πρώτη φορά τόσο

¹⁴ Έντεν Φιούβες, «Ένα άγνωστο χειρόγραφο του Γεωργίου Ζαβίρα στη βιβλιοθήκη του Σαιντέντρε της Ουγγαρίας: “Θέματα όπου επαρέδιδεν ο Γεώργιος Ζαβίρας τω τότε μαθητή αυτού Κωνσταντίνω Εμμανουήλ”», *Μακεδονικά* 6 (1964-65), 99-105. Βλ. του ίδιου και «G. Zaviras Übersetzer von Cornelius Nepos», *Ο Ερηνιστής* 2 (1964), 60-63.

¹⁵ Η βιβλιοθήκη του αγοράστηκε από τον Δημήτριο Ποστολάκα, βλ. Γεώργιος Λαδάς - Αθανάσιος Χατζηδήμος, *Ελληνική Βιβλιογραφία. Συμβολή στο δέκατο όγδοο αιώνα*, Αθήνα 1964, κδ'.

¹⁶ Βλ. Max Demeter Pezfuss, «Aromunen um Kopitar», στο: Walther Lukan (επιμ.), *Bartholomäus (Jernej) Kopitar. Neue Studien und Materialien anlässlich seines 150. Todestages*, Βιέννη κ.α. 1999, 71-85, για τον Γκίκα 77-79.

έντονα το δίλημμα ανάμεσα στην ελληνόφωνη και ελληνογράμματη παράδοσή τους και το κατά κύριο λόγο λατινογράμματο εθνικό κίνημα των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας.

Οι μεταφραστικές επιλογές του Δάρβαρη στους «Γραικογερμανικούς Διαλόγους» μαρτυρούν ότι απευθύνεται σε μαθητές πολιτισμικά ενταγμένους στο αυστριακό περιβάλλον, όταν για παράδειγμα μεταφράζει το γερμανικό *Johannisbeerbaum* με τη λέξη ριβισιά που προέρχεται από το αυστριακό συνώνυμο *Ribisel*¹⁷. Είναι επίσης σαφές ότι πρότυπο αποτελούν οι πολιτισμικές συνήθειες και τα αγαθά των παιδιών αστικών οικογενειών της Βιέννης, για παράδειγμα τα κουκλόσπιτά τους¹⁸ ή οι επισκέψεις με τον παιδαγωγό στο βασιλικόν ταμείον της φύσεως¹⁹. Ο Μιχαήλ Γεωργίου θέτει επίσης κοινωνικά όρια στη γλωσσική προσαρμογή, όταν στην «Αποθήκη των Παίδων» κατακεραυνώνει τη χρήση των λαϊκών τοπικών διαλέκτων (γερμανικά *αχρεία και διεφθαρμένα*) στο Βερολίνο και στη Βιέννη, και μεταγράφει με ελληνικό αλφάβητο ένα βιεννέζικο παράδειγμα καταρχήν σε διάλεκτο, στη συνέχεια στην κοινή/εκπαιδευτική Γερμανική και τέλος σε μετάφραση στα Ελληνικά: *Σχιάου ιτζτ σάννδ μερ νο εντερ ντερ Δάνε, αμπερ ντάιφράου Μούτετερ ισ σχια ντρέντερ ντερ Δάνε, αντίς: σίε ιτζτ σινδ βιο νοχ ντιζ σάιτς ντερ Ντόναου, άμπερ ντάνε φράου Μούτετερ ις σχιον γενσάιτς ντερ Ντόναου, το οποίον είναι εις την γλώσσαν μας: βλέπεις, τώρα είμεσθεν ημείς ακόμη εις ετούτο το μέρος του Δουνάβεως, η δε κυρία μητέρα σου είναι ήδη εις το πέραν μέρος του Δουνάβεως*²⁰. Δεν ωφελεί δηλαδή η εκμάθηση της περιφνημής γλώσσας συναναστροφής και μάλιστα των λαϊκών αστικών στρωμάτων, στόχο αποτελεί η γλώσσα προφορικής και γραπτής επικοινωνίας των μεγαλοαστών εμπόρων και των δημοσίων υπαλλήλων.

Τους Βλάχους απασχολούσε επιπλέον το ερώτημα αν μέσα στις υπό διαμόρφωση γλωσσικές και εθνοτικές αναζητήσεις της αυτοκρατορίας των Αψβούργων θα επέλεγαν τη σύμπλευση με μια πληθυσμιακά ισχυρότερη

¹⁷ Δημήτριος Ν. Δάρβαρις, *Διάλογοι Γραικογερμανικοί χάριν των μικρών παιδιών των εν τη επικρατεία του Καίσαρος παροικούντων ομογενών*, Βιέννη 1809 (Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 19ου αι.* τ. 1, λ. 1809.16), 60-61.

¹⁸ *Ο.π.*, 28 κ.εξ.

¹⁹ Δημήτριος Ν. Δάρβαρις, *Οικιακή διδασκαλία της φύσεως χάριν των μικρών παιδιών και κορασιών εκδοθείσα*, Βιέννη 1810 (Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 19ου αι.* τ. 1, λ. 1810.36), 281. Πρόκειται για τα «Vereinigten k. u. k. Naturalien-Cabinete», όπως ονομάστηκαν το 1810 οι αυτοκρατορικές ζωολογικές και βοτανολογικές συλλογές για να εξελιχθούν στη συνέχεια στο Μουσείο Φυσικής Ιστορίας.

²⁰ Μιχαήλ Γεωργίου, *Αποθήκη των Παίδων εις μεταχείρισιν των μανθανόντων την κοινήν γραικιζήν γλώσσαν*, Βιέννη 1809 (Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 19ου αι.* τ. 1, λ. 1809.4), 204.

ομάδα από αυτή των Ελλήνων, όπως αυτή των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας, αν θα πορεύονταν δηλαδή με βάση τη θρησκευτική παράδοση και την ελληνογλωσσία ή τη γλωσσική συγγένεια και τον ιδεολογικό τονισμό της λατινογένειας. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο, πως οι πιο έντονες διαμάχες στις κοινότητες των Ελλήνων/Ρωμαίων και των Μακεδονο-βλάχων ως προς τη γλώσσα της λειτουργίας και την προέλευση των ιερέων αλλά και ως προς τη σύσταση ξεχωριστών σχολείων συναντώνται στην Ουγγαρία, όπου η επαφή με το τρανσυλβανικό στοιχείο είναι πιο διαδεδομένη και όπου η Λατινική είναι πανταχού παρούσα ακόμη και το 19ο αιώνα, ως γλώσσα αντίστασης των Ούγγρων στα γερμανικά αλλά και των υπολοίπων πληθυσμών στη διαμάχη για τη μαγυαροποίηση των χωρών του ουγγρικού στέμματος. Στην Πέστη, και με αφορμή την αντιπαράθεση για το ποια γλώσσα της λειτουργίας είναι πιο κατανοητή στους εκκλησιαζόμενους, διατυπώνεται από βλαχικής πλευράς και το επιχείρημα πως η δική τους γλώσσα συγγενεύει πιο πολύ με τη Ρουμανική απ' ό,τι τα Νέα με τα Αρχαία Ελληνικά²¹. Αντίθετα οι όποιες αντιπαράθεσεις στη Βιέννη γίνονται, από όσο είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, σε χαμηλούς τόνους και επικρατεί η άποψη για σύμπλευση με τους Έλληνες, ενώ στην Τεργέστη μετά την αρχική ελληνο-σερβική αντιπαράθεση που χαρακτηρίζει τις περισσότερες πρώιμες εγκαταστάσεις, δεν φαίνεται να υπάρχουν ανάλογα προβλήματα²². Στις χώρες του ουγγρικού στέμματος άλλωστε τα ζητήματα κανονικοποίησης των γλωσσών είχαν σημαντική προϊστορία, μεταξύ άλλων και λόγω της σημαντικής επιρροής που ασκούσαν οι προτεστάντες λόγιοι και οι σχέσεις τους με τις προτεσταντικές γερμανικές χώρες. Μια μελέτη των επιδράσεων που άσκησε ο προτεσταντισμός στους ορθοδόξους της Ουγγαρίας θα βελτίωνε σημαντικά την κατανόηση των επιλογών τους στη διαμόρφωση των εθνικών γλωσσών²³.

²¹ Τα έγγραφα παρουσιάζονται στην ανέκδοτη διατριβή του Ödön Füves (Βουδαπέστη 1972), την οποία συμβουλευτήκα στην ανέκδοτη γερμανική μετάφραση Andrea και Wolfram Seidler, *Die Griechen in Pest (1686-1931)*, 154.

²² Για τα θέματα αυτά βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά». Βλ. και Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», του ιδίου (επιμ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag* (Studien zur Geschichte Südosteuropas 10), 161-175, και για την Πέστη τα σχετικά με τις αντιπαράθεσεις αναλυτικότερα κεφάλαια στην ανέκδοτη διατριβή του Füves.

²³ Βλ. ενδεικτικά τη βιογραφία του Καλβίνου του Ζαβίρα, Erik Haupt, «Zaviras' Calvin-Biographie», στο: Günther S. Henrich (επιμ.), *Evgenios Vulgaris und die Neugriechische Aufklärung in Leipzig. Konferenz an der Universität Leipzig 16.-18. Oktober 1996*, Λευψία 2003, 68-75.

Η επιλογή των λύσεων σε περιπτώσεις γλωσσικού δανεισμού από τη μία γλώσσα στην άλλη επηρεαζόταν όχι μόνο από το άμεσο γλωσσικό περιβάλλον αλλά και από την έως τότε περιήγηση και γλωσσική βιογραφία των γραφόντων. Στο δεύτερο φύλλο των Βιεννέζικων «Ειδήσεων από τα Ανατολικά Μέρη» τον Ιούλιο του 1811²⁴, ο Ευφρόνιος Ραφαήλ Πόποβιτς, δημοσιεύει ελληνική περίληψη ενός νέου διατάγματος σχετικά με την αντικατάσταση παλαιών τραπεζογραμματίων με νέα. Χρησιμοποιούνται αντίστοιχα οι όροι *Αϊνλέςουνγκςσίαινε* (με γενική *Αϊνλέςουνγκςσιαϊνίον*, Einlösungs-Scheine) και *Μπανκοτζέδουλαϊς* (πληθυντικός της λέξης η *μπανκοτζέδουλα*). Ενώ στον πρώτο και νεότερο όρο ο μεταφραστής ακολουθεί πιστά τα γερμανικά (αποδίδεται ακόμη και το τελικό σ του πρώτου συνθετικού και το αρχικό φώνημα sch με το συνδυασμό ζσ), στο δεύτερο και παλαιότερο ακολουθεί μάλλον τη σλαβική/ουγγρική παραφθορά του σύνθετου ονόματος ιταλικής προέλευσης, *bancocedula*, και όχι την επίσημη γερμανική μορφή *Banko-Zettel* (βλ. και τη χρήση του απλού ονόματος *τζέδουλα* στα έγγραφα της κοινότητας της Πέστης)²⁵.

Πέρα από τα φαινόμενα παράλληλης χρήσης γλωσσών και δανεισμού υπάρχει και το ζήτημα της επιλογής αλφαβήτου. Ο Θεόδωρος Στεριάδης, έμπορος από την Τάτα, εκδίδει το 1802 λειτουργικό βιβλίο στα Ουγγρικά και προτάσσει ξυλογραφική εικόνα της Αγίας Τριάδας και της Θεοτόκου με λεζάντα σε λατινογράμματη Ελληνική, ακολουθώντας τους κανόνες της Ουγγρικής για την απόδοση των ελληνικών φωνημάτων: *Szirté isz olon ton kozmon kiryxete to Evangélion isz olin tin ktiszin. Opjosz pistévszi théli szothi kye opiosz den pisztévszi (sic) théli katakrithy*²⁶. Το φαινόμενο της

²⁴ Βλ. πρόχειρα φωτογραφία στο Ιωάννης Α. Παπαδριανός, «Ένας μεγάλος Μακεδόνας απόδημος: Ευφρόνιος Ραφαήλ Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς», στο: *Πνευματικοί άνδρες της Μακεδονίας κατά την Τουρκοκρατίαν*, Μακεδονική Λαϊκή Βιβλιοθήκη 23, 109-133, ειχ. 4, 122.

²⁵ Βλ. μια πρώτη καταγραφή γλωσσικών δανεισμών στο Ödön Fűves, «A Pesti Görgögök nyelve», *Antik Tanulmányok. Studia Antiqua* 16 (1996), 93-94. Αναλυτικότερα τεκμήρια βλ. στην ανέκδοτη διατριβή του Fűves. Πρβλ. και Παπακωνσταντίνου, *Βαλκάνιοι έμποροι στην Κεντρική Ευρώπη κατά το β' μισό του 18ου αιώνα: το παράδειγμα της οικογένειας Πόνδικα*, μεταπτυχιακή εργασία Πανεπιστήμιο Αθηνών 1997, ντοσ. 266, Magyarorságos Levéltar, E 599 Pondika Sándor és Konstantin irathagyatéka, 2/16/204 (25.07.1790): *κατά την τζέτουλαν του Ντεμπρετζίγιου*. Την 1η Μαρτίου 1811 είχαν εισαχθεί νέα τραπεζογραμμάτια (Einlösungs-scheine) και ακολούθησε η σταδιακή απόσυρση παλαιότερων (Wiener Banko-Zettel).

²⁶ *Evangyeliomok és epistolák [...]*, βλ. Σπυρίδων Λάμπρος, «Η Βιβλιοθήκη της ελληνικής κοινότητας Βουδαπέστης και οι εν τη πόλει αυτή σωζόμενοι ελληνικοί κώδικες», *Νέος Ελληνομνημιών* 8 (1911), 72-73. Ο Λάμπρος σκόπευε να δωρίσει ένα αντίτυπο στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, δεν μπόρεσα να το εντοπίσω στους καταλόγους. Δύο αντίτυπα βρίσκονται στην Κρατική Βιβλιοθήκη στη Βουδαπέστη (Országos Széchényi Könyvtar) και πρόκειται να περιληφθούν στη νέα βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Ευχαριστώ για τη βοήθειά τους τον γενικό διευθυντή κ. Istvan Monok και τον επιστημονικό συνεργάτη κ. Ferenc Toth.

λατινογράμματης Ελληνικής συνδέεται κυρίως με τα χειρόγραφα των βενετοκρατούμενων περιοχών και τα φραγκοχιώτικα. Απαντάται στην εμπορική αλληλογραφία της ανατολικής Μεσογείου μέχρι και τον ύστερο 19ο αιώνα. Αλλά και όσοι ζούσαν σε άλλα περιβάλλοντα με ευρεία χρήση του λατινικού αλφαβήτου επηρεάζονταν και δεν δίσταζαν να το χρησιμοποιήσουν. Υπάρχουν βέβαια και δείγματα του αντιστρόφου φαινομένου, δηλαδή η απόδοση με ελληνικούς χαρακτήρες της Ουγγρικής. Στο ανέκδοτο «Ονομαστικόν εμπορικόν συλλεχθέν εκ διαφόρων αρχαιοτέρων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων» ο Γεώργιος Ζαβίρας καταγράφει αλφαβητικά λέξεις του εμπορικού κλάδου και της ιατροφαρμακευτικής στα Αρχαία και Νέα Ελληνικά και στα Ουγγρικά με ελληνικούς χαρακτήρες²⁷. Σε μια αυτοκρατορία με κατά κύριο λόγο λατινογράμματη παράδοση η επιλογή του αλφαβήτου επηρεάζεται κυρίως από την προσπάθεια να μη χάσουν οι νεότεροι τελείως την επαφή με τη γλώσσα. Ωστόσο το αλφάβητο γίνεται καμιά φορά, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, όχημα για βαθύτερες αντιπαραθέσεις. Ένα παράδειγμα αποτελούν τα προβλήματα που ανακύπτουν σχετικά με τη χρήση του κυριλλικού αλφαβήτου και της παλαιοσλαβικής στα σχολεία της επικράτειας και μάλιστα στη Δαλματία. Η αυλική επιτροπή σπουδών (Studien-Hofkommission) αποφασίζει το 1836 να προχωρήσει στην ανανέωση των σχολικών βιβλίων θρησκευτικών των ορθοδόξων υπηκόων (Griechisch nicht unirt) στις αντίστοιχες ομιλούμενες γλώσσες: στη Δαλματία στην Ιλλυρική (Illyrisch, Σερβοκροατική λατινογράμματη, τουλάχιστον στην περίπτωση αυτή), στη Μπουκοβίνα στη Ρουμανική (Wallachisch), στη Γαλικία στη Ρωσική και Ρουθη-νική/«Ουκρανική» (Russisch und Russnjakisch· Galizien: τα εδάφη της Πολωνίας που περιήλθαν στην Αυστρία, αποκλήθηκαν αργότερα Μικρά Πολωνία και ανήκουν σήμερα εν μέρει στην Πολωνία και εν μέρει στην Ουκρανία) και τέλος για τους Έλληνες (Griechen) στη Νεοελληνική γλώσσα (Neugriechisch)²⁸. Πόσο αργό ήταν το πέρασμα μέσα στην αυτοκρατορία

²⁷ Βλ. παραδείγματα από τα έργα του Ζαβίρα, *Ιατρικά Παραινέσεις*, Πέστη 1787 και «Ονομαστικόν Εμπορικόν», ανεκδ. χφ. του 1785 στο Ανδρέας Horváth, *Η ζωή και τα έργα του Γεωργίου Ζαβίρα* (Ουγγροελληνικά μελέτα διευθυνόμενα υπό Ιουλίου Moravcsik), Βουδαπέστη 1937, 39 και 61-62. Στο ονομαστικό εμπορικό χρησιμοποιεί κατά τον Horváth και γερμανικές και τουρκικές λέξεις. Για το θέμα της χρήσης διαφόρων αλφαβήτων βλ. καταρχήν Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Ερασινοστής* 10/11 (1972/73), 69-111.

²⁸ Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA), Unterricht Karton 890, Studien-Hofkommission, Griechische-Protestantische Schulbücher, 24/F Lehrbücher Griechisch nicht unirt, 29 ex Juni 1836, 3.829/1836, f. 32r: Präsidial-Erinnerung, 210 ex Dezember 1839 8.388/1839, f. 34-55.

από τις εθνοτικές ομάδες με κύριο γνώρισμα τη θρησκεία στις εθνοτικές ομάδες με κύριο γνώρισμα τη γλώσσα και κυρίως πόσο αργούσε να ενημερωθεί και να προσαρμοστεί ο κρατικός μηχανισμός περιγράφει για τους Σέρβους και Ρουμάνους ο Emanuel Turczynski²⁹.

Ο μεταγενέστερος μελετητής μιας εθνοτικής ομάδας βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα σύστημα επικοινωνίας, του οποίου η προφορική παράδοση διασώζεται μόνο μέσα από γραπτές πηγές, χωρίς να κατανοεί, καμιά φορά και χωρίς να αποδέχεται, τους κανόνες του. Η παράλληλη χρήση κοινωνικών και επαγγελματικών ιδιωμάτων αλλά και πληθώρας γλωσσικών μορφών και το πέρασμα από τη μια γλώσσα στην άλλη είναι ένα φαινόμενο, το οποίο αισθάνεται την υποχρέωση να εξηγήσει ή ακόμη και να στηλιτεύσει, ώστε να αποκαταστήσει τους ομιλητές αυτούς στα μάτια της εθνικής ομάδας. Χρησιμοποιώ ελληνικά παραδείγματα, το φαινόμενο είναι ωστόσο γνωστό από όλες τις αντίστοιχες γλωσσικές κοινότητες.

Ο Μανουήλ Γεδεών, παρατηρητικός, ενημερωμένος αλλά και δηκτικός, μέμφεται το 1916 το κοινωνικό αλλά και γλωσσικό άλμα που αποτολμούν στις κατά Γεδεών *αποικίες* των Ελλήνων δυο γενιές μιας οικογένειας που κινούμενη προς Βορρά και καταλήγοντας στην Ουγγαρία ανελίσσεται κοινωνικά στη νέα πατρίδα. Ο πατήρ Διονύσιος (κατά κόσμον Δημήτριος) από τα Σέρβια που τελείωσε τη ζωή του ως επίσκοπος Βούδας (Βουδιμίου), πιθανότατα και ως μέλος της Άνω Βουλής της Ουγγαρίας³⁰, χρησιμοποιεί τα πρώτα χρόνια της ζωής του την ελληνική μορφή του πατρωνυμικού επιθέτου Παπαγιαννούσης. Στην καμπή του αιώνα περνάει μετά από μακροχρόνια παραμονή σε τόπους όπου η Ελληνική δεν κυριαρχεί και πάντως ήδη στον πρώτο σταθμό των περιπλανήσεών του, το Βελιγράδι, στη μορφή Πόποβιτς. Το 1817 στα πλαίσια της εφαρμογής του νόμου που όριζε στους Έλληνες της Ουγγαρίας την υποχρεωτική χρήση οικογενειακού ονόματος αντί του πατρωνυμικού (που προξενούσε σύγχυση στις φορολογικές και άλλες αρχές)³¹, οι Παπαγιαννούσηδες επιλέγουν πια την

²⁹ Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung* (Geschichte und Gesellschaft 11), Ντύσελντορφ 1976, κυρίως 188 κ.εξ.

³⁰ Το 1792 απέκτησαν και οι επίσκοποι της ελληνορθόδοξης εκκλησίας δικαίωμα έδρας και ψήφου στην Άνω Βουλή (Magnatentafel), βλ. Moritz Csáky, *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 10), Βιέννη 1981, 42-43.

³¹ Βλ. Ödön Füves, «Die Namen der Pester Griechen», *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21/1-2 (1971), 121-8 και κυρίως 125-6, και Füves, *Griechen* (1972, αδημ. διδακτορική διατριβή), 490.

αποκλειστική χρήση του Πόποβιτς. Ο Γεδεών θεωρώντας πως στην αλλαγή του ονόματος προχώρησε ο γιος του Διονυσίου, Χαρίσιος, που από την Κοζάνη στάλθηκε να σπουδάσει στην Ουγγαρία (Σόπρον, Κέσμαρκ και Σάροσπατακ), για να καταλήξει στη Βιέννη, τον χαρακτηρίζει άθλιο και το όνομα Ευφρόνιος Ραφαήλ Πόποβικ (sic) *ανερομήνευτο καρναβαλικό τύπο*, εννοώντας, υποθέτω, και την αλλαγή του βαπτιστικού ονόματος³².

Στην προσπάθεια να επανορθώσει και να αποκαταστήσει το κύρος του Παπαγιαννούση-Πόποβιτς και κυρίως να καθησυχάσει εθνικές ανησυχίες, που μπορεί να είχε δημιουργήσει το σχόλιο του Γεδεών, ο συστηματικός μελετητής των μετακινήσεων από τη Νότια προς τη Βόρεια Βαλκανική, Ιωάννης Παπαδριανός, θυμίζει ορθά πως η αλλαγή του οικογενειακού ονόματος είχε ήδη συμβεί στην πρώτη γενιά και σε περιβάλλον όπου η παλαιοσλαβική και η σερβική υπαγόρευαν τις συμβάσεις της γραπτής εκφοράς³³. Ερμηνεύει την αλλαγή του οικογενειακού ονόματος ως υποταγή σε σειρά καταναγκασμών κυρίως λόγω του περιβάλλοντος εξάσκησης του εμπορίου αλλά και των μικτών γάμων³⁴. Και σε παλαιότερο σύμμεικτό του περί Σιατιστινών στο Βελιγράδι, στο οποίο αξιοποιεί πληροφορίες του γνωστού έργου του Dušan Ρορονιέ, «Ο Cincarima» (Περί των Κουτσοβλάχων) –έργο με το οποίο επιχειρείται η καταξίωση των γλωσσικά κρυμμένων ένδοξων τέκνων μιας άλλης εθνοτικής ομάδας της Βαλκανικής– ο Παπαδριανός σημειώνει: *Όπως θα είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει ο αναγνώστης, τα περισσότερα επίθετα των Σιατιστινών αποδήμων στο Βελιγράδι, που αναφέραμε στην εργασία μας αυτή, λήγουν σε ic έχουν δηλαδή καθαρά την κατάληξη που φέρουν τα επώνυμα των Σέρβων. Το πράγμα ακριβώς αυτό αποτελεί ένα από τα πιο δύσκολα προβλήματα που έχει να αντιμετωπίσει εκείνος που ασχολείται με την έρευνα των Μακεδόνων και των άλλων Ελλήνων που είχαν μεταναστεύσει κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας στις βόρειες χώρες της Βαλκανικής. Ο νεότερος δηλαδή ιστορικός πρέπει κατά την έρευνά του να προσέχη πολύ, γιατί κάτω από τα επώνυμα με τη σερβική κατάληξη ic κρύβονται πολλές φορές Έλληνες απόδημοι. Πώς όμως μπορεί να ερμηνευθεί το φαινόμενο αυτό; Απλούστατα, οι περισσότεροι από τους συμπατριώτες μας απόδημους στις βόρειες βαλκανικές περιοχές, για λόγους καθαρά επαγγελματι-*

³² *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, έτος 36, αρ. 14, 30 Ιουλίου 1916, 112 («Ιστορία από σκυβάλων. Άθροισμα πρώτον-αποικία»).

³³ Παπαδριανός, *Πάροικοι*, 163-164, βλ. και Παπαδριανός, «Παπαγιαννούσης-Πόποβιτς», 112-13 και 119-20.

³⁴ Παπαδριανός, *Πάροικοι*, 35-6 και 74-5.

κούς, έδιναν στα επώνυμά τους την μορφή των επωνύμων της εθνικής ομάδας, η οποία αποτελούσε την πλειοψηφία των περιοχών αυτών, δηλαδή της *σερβικής*³⁵. Το παράθεμα χαρακτηρίζεται από το βαθμηδόν πέρασμα από τους σιατιστινούς στους μακεδόνες, στη συνέχεια στους έλληνες απόδημους για να καταλήξει στους συμπατριώτες μας απόδημους, από την τοπική στην υπερτοπική, στην εθνική ταυτότητα και τέλος στη βασισμένη σε αυτήν συγκινησιακά φορτισμένη συγγένεια. Στον ιστορικό ανατίθεται το έργο της αποκάλυψης των κρυμμένων πίσω από άλλες γλώσσες και ονοματολογικούς τύπους μελών και της απόδοσής τους στην ομάδα που τους διεκδικεί.

Η κριτική της αλλαγής του οικογενειακού ονόματος επί το *σερβικότερον* ή της γλωσσικής προσαρμογής μέσα στην οικογένεια έχει μακρά παράδοση. Ήδη ο Γεώργιος Ζαβίρας επέκρινε την προσθήκη της κατάληξης *βίτζι*, την οποία απέδιδε στους γάμους Ελλήνων με *σερβίδες γυναίκες*³⁶. Αντίστοιχα φαινόμενα εντοπίζονται αργότερα σε μετακινήσεις Βλάχων σε περιοχές με ισχυρό *σερβικό* πληθυσμό³⁷. Τα οικογενειακά ονόματα ή οι απαντήσεις σε στατιστικές δεν είναι όμως απλώς δείκτες ενός εξαιρετικού φαινομένου, της επαγγελματικής δηλαδή και κοινωνικής προσαρμοστικότητας των φορέων τους ή της συνειδητής αποδοχής κριτηρίων των κρατικών μηχανισμών ή των επιλογών ηγετών των εθνοτικών ομάδων³⁸. Είναι έκφραση μιας κανονικότητας, της πολυγλωσσίας σε ατομικό, οικογενειακό και μικροκοινωνικό επίπεδο, φαινομένου πολύ πιο διαδεδομένου πριν την ανάδυση και πραγμάτωση των εθνικών ιδεολογιών απ' ό τι μετά. Οι ιστορικοί των βαλκανικών εθνικών κρατών επιχείρησαν, μετά τη διάλυση των δύο αυτοκρατοριών στις οποίες είχαν ζήσει οι πρόγονοί τους, να κατανοήσουν ένα τόσο πολύπλοκο φαινόμενο όπως είναι η ρευστότητα των γλωσσικών και ταυτοτικών επιλογών, με εργαλεία που δεν μπορούσαν να καλύψουν την ευρύτητά του, όπως η μορφή των ονομάτων, και βέβαια χωρίς την απαιτούμενη γλωσσική επάρκεια, την οποία σήμερα μπορεί να προσφέρει μόνο μια ομάδα και όχι μεμονωμένες ερευνητικές προ-

³⁵ Ιωάννης Α. Παπαδριανός, «Για μερικούς άγνωστους Σιατιστινούς απόδημους στο Βελιγράδι κατά τα έτη 1826 και 1845», *Μακεδονικά* 13 (1973), 436-439, εδώ 438.

³⁶ Horváth, *Ζαβίρας*, 37.

³⁷ Mil. S. Filipović, «Cincari u Velesu» (= Οι Κουτσόβλαχοι των Βελεσών), *Južni Pregled* (Σκόπια) sv. 5 (Μαΐου 1936), 173-180, *Βαλκανική Βιβλιογραφία* 5 (1976, εκδ. 1979) Παράρτημα, 317-328, εδώ 327.

³⁸ Για τα ονόματα των διαφόρων εθνοτήτων, βαλτιστικά και οικογενειακά, βλ. και Füves, «Die Griechen in Pest».

σπάθειες³⁹. Με την απόδοση αποδεικτικής αξίας σε πολύ συνοπτικούς τύπους κειμενικών πηγών, όπως οι κατάλογοι συνδρομητών, οι λίστες υπογραφών κοινοτικών εγγράφων και οι επιτύμβιες επιγραφές, θέλησαν να εντάξουν, πολλές φορές με αντικρουόμενα αποτελέσματα, τους κατοίκους των εμπορικών εγκαταστάσεων στη μία ή την άλλη εθνότητα. Όπως όμως επιχείρησα να σκιαγραφήσω η ερμηνεία της γλωσσικής επιλογής ως αμετάβλητης σταθεράς και η εκπόρευση από αυτήν εθνικών επιλογών είναι προβληματική ειδικά σε ομάδες που και στο εσωτερικό τους, λόγω της παράδοσης στον τόπο προέλευσης, αλλά και στη συνύπαρξή τους με τις ομάδες που συναντούν στον τόπο εγκατάστασης χαρακτηρίζονται από λειτουργική πολυγλωσσία. Οι μονογλωσσικές ερμηνείες καταλήγουν τελικά να επιβάλλουν στην εναλλασσόμενη χρήση ποικίλων γλωσσικών μορφών, όπως αυτή απαντάται σε κράτη και κοινωνίες όπου οι γλωσσικοί αλλά και κοινωνικοί καταναγκασμοί ακολουθούσαν μια διαφορετική γλωσσική οργάνωση, τους κανόνες των ιδεατών μονόγλωσσων κοινωνιών που φαντάστηκαν οι εμπνευστές των εθνικών κρατών.

---

³⁹ Δείγματα αυτού του προβλήματος βλ. στη βιβλιογραφία του Χαράλαμπου Γ. Χοτζάκογλου, *Ελληνικά Χειρόγραφα και Παλαιότυπα στη Σερβική Ορθόδοξη Βιβλιοθήκη του Αγίου Ανδρέα (Szentendre) Βουδαπέστης*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 24, Αθήνα 2002, όπου τα χφ. σημειώματα σε άλλες γλώσσες δεν εκδίδονται. Βλ. χαρακτηριστικά σ. 89: *Στις τέσσαρες πρόσθετες και στις τρεις τελευταίες λευκές σελίδες χειρόγραφοι λειτουργικοί ύμνοι ρουμανιστί και γραμμένοι στο κυριλλικό αλφάβητο· οι τρεις σελίδες εξ αυτών φέρουν επίτιτλα στα ελληνικά: «Κατανυκτικά εις τα βλαχικά», «ω του παραδόξου θαύματος» και «όλην αποθέμενοι».* Βλ. passim και άλλα μικρότερα σημειώματα σερβιστί και γερμανιστί, τα οποία επίσης δεν εκδίδονται. Στην περίπτωση του λ. 49 πρόκειται μάλλον για κείμενα γραμμένα σε κάποιο από τα μικτά αλφάβητα με πρόσθετα διακριτικά που δοκιμάζονταν τον ύστερο 18ο και τον πρότιμο 19ο αιώνα για την απόδοση της αρομουνικής, βλ. εικ. 13, 220. Για τα αλφάβητα βλ. Μίλτος Γαρίδης, «Ο μητροπολίτης Παΐσιος και η βλάχικη επιγραφή του Κλεινοβού: αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα», *Τα Ιστορικά* 2/3 (Μάιος 1985), 183-203, και Agathoklis Azelis, «Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10 (1995), 72-83, βλ. π.χ. σ. 78 σύντομη περιγραφή του συστήματος του Κωνσταντίνου Ουκούτα, ιερέα στο Πόζναν, που εκδόθηκε το 1797. (Το βιβλίο που περιγράφεται στο λ. 49 δέθηκε το 1784, βλ. Χοτζάκογλου, ό.π. 89 και 216, εικ. 8).

MARIA A. STASSINOPOULOU

BALKAN MULTILINGUALISM IN THE HABSBURG EMPIRE
IN THE 18th AND 19th CENTURY

THE DIFFICULTIES OF NATIONAL HISTORIOGRAPHIES
AN ENCHANTING PHENOMENON

In my paper I discuss the problems that arise when different types of written sources from the communities of Greek Orthodox tradesmen in Austria-Hungary are used in national historiographies in order to prove the national identity of the speakers. Greek Orthodox merchants were confronted with the ethnic identity formation then in process in the Austro-Hungarian empire. They began negotiating their own multilingual tradition in an environment slowly moving from functional multilingualism (following mainly principles of social stratification) to monolingual communities defined according to the intellectual and political strategies of homogenous nation formation. While my examples are taken from Greek texts, similar ones can be found in all the national historiographies that followed the multinational empires and the respective sources, both in the Austrian-Hungarian and in the Ottoman case. Not only does such an interpretation overlook the linguistic diversity of these speakers already in their place of origin, it also underestimates the linguistic diversity of the places they chose to establish their trade networks in, as well as sociolinguistic differentiation inside ethnic communities.

ANDREA SEIDLER

Η ΑΝΑΔΥΣΗ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΠΕΡΙ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΟΝ ΟΥΓΓΡΙΚΟ ΤΥΠΟ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Το ουγγρικό έθνος είναι υπερήφανο που μπορεί να θεωρεί
δικές του περισσότερες μητρικές γλώσσες¹.

(Mathias Bél, *Institutiones lingvuae Germanicae*, Λοϊτσάου 1718, Πρόλογος)

Η ανακοίνωση ασχολείται με την πολυγλωσσία στο βασίλειο της Ουγγαρίας, με τη συμβίωση πολυάριθμων εθνοτικών ομάδων με διαφορετική μητρική γλώσσα και μια κοινή διοικητική και λόγια γλώσσα, δηλαδή τα Λατινικά, και αργότερα για σύντομο διάστημα τα Γερμανικά, και με τις αντιπαραθέσεις που προέκυψαν από το γεγονός αυτό. Οι αντιπαραθέσεις αυτές πυροδοτήθηκαν από το ζήτημα της γλωσσικής κυριαρχίας και απέβησαν στα τέλη του 18ου αιώνα υπέρ της Ουγγρικής, ως κυρίαρχης γλώσσας των περιοδικών και της λογοτεχνίας. Ανεξάρτητα από αυτό, τα Λατινικά παρέμειναν ως τον 19ο αιώνα η επίσημη γλώσσα της διοίκησης. Αν οι γερμανόφωνοι *Hungari* του βασιλείου της Ουγγαρίας λειτουργούσαν ως συνδετικός ιστός ανάμεσα στην Ουγγαρία και στο εξωτερικό και κυριαρχούσαν στις αναδύμενες επιστήμες, οι ανανεωτές της γλώσσας και οι συνήγοροι της χρήσης των Ουγγρικών τόνιζαν απ' τη δεκαετία του '80, και όχι μόνο ως αντίδραση στο διάταγμα περί γλώσσας που εξέδωσε ο Ιωσήφ Β' το 1784, την ανάγκη της καλλιεργημένης μητρικής γλώσσας ως εγγύησης για τη διατήρηση του ουγγρικού έθνους.

Ένας από τους δεδηλωμένους στόχους του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ήταν η ευρεία μόρφωση του λαού – των υπηκόων του ηγεμόνα. Με σκοπό να μεταδοθούν στον πληθυσμό οι βάσεις αυτού που θεωρείτο γενική γνώση και να γίνουν οι πολίτες χρήσιμοι για το κράτος, υπήρξαν και στην Αψβουργική Αυτοκρατορία προσπάθειες ενίσχυσης του σχολικού συστήματος και της συστηματικής σχολικής εκπαίδευσης για παιδιά. Η μόρφωση του λαού, ο υπεύθυνος πολίτης, καθίσταται πολιτική αναγκαιότητα. Η μετάδοση της γνώσης διενεργείται μέσω της γλώσσας. Με αφετηρία αυτή

---

¹ Ουγγρικά: *A magyar nép dicsőségéhez tartozik, hogy több nyelvet szokott anyanyelvként használni.*

τη διαπίστωση οι φιλόσοφοι και παιδαγωγοί του ύστερου 17ου και του 18ου αιώνα κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι για την αποτελεσματική μετάδοση της γνώσης είναι αναγκαία η καλλιέργεια και ενίσχυση της γλώσσας του λαού, της εθνικής γλώσσας. Τα Λατινικά, γλώσσα μέχρι τότε του επιστημονικού λόγου, έπρεπε να αντικατασταθούν ή τουλάχιστον να συνοδεύονται από την εθνική γλώσσα, η οποία ήταν συχνά ευρύτερα γνωστή μόνο στην προφορική της μορφή. Τα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη είχαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα της ανάπτυξης μιας μοναδικής γλώσσας. Δεν συνέβαινε το ίδιο και στο βασίλειο της Ουγγαρίας.

*Σε καμία χώρα του κόσμου, ίσως, δεν υπάρχουν περισσότερες γηγενείς γλώσσες και, ακριβώς γι αυτόν το λόγο, επίσης περισσότεροι γηγενείς λαοί απ' ό,τι στην Ουγγαρία [...] Μια τέτοια συρροή των πιο ετερογενών λαλιών και λαών, κανένας από τους οποίους δεν ήταν κατά πολύ υπέροχος σε εκλέπτυνση και πολιτισμό από τους άλλους, η άγνοια, παραπέρα, του κυρίαρχου έθνους για τα πλεονεκτήματα που προκύπτουν από την κυριαρχία της δικής του μητρικής γλώσσας και η προσπάθεια των ούγγρων βασιλέων κατά το παρελθόν να θεμελιώσουν το γόητρό τους και την ισχύ και τη σταθερότητα του βασιλείου τους στην ποικιλία των λαών και των γλωσσών της Μοναρχίας έμελλαν να καταστήσουν πολύ νωρίς την Ουγγαρία χώρα των πολυγλωσσών. Αυτή η κατάσταση παραμένει ίδια μέχρι σήμερα και είναι ιδιαίτερα αξιοπερίεργη αυτή η σπάνια ανομοιογένεια γλωσσών και λαών², έγραφε ο δημογράφος και στατιστικολόγος Martin (Márton) Schwartner, στην καμπή ακόμη προς τον 19ο αιώνα, στο έργο του *Στατιστική του Βασιλείου της Ουγγαρίας*.*

Στο έδαφος του βασιλείου της Ουγγαρίας ζούσαν σε σχέσεις γειτονίας εκείνη την εποχή περίπου 41% Ούγγροι, 10% γερμανόφωνοι, 16,2% Ρουμάνοι, 6,8% Σέρβοι, 9,6% Κροάτες, 3,6% Ρουθηνοί (για να αναφέρουμε τις μεγαλύτερες ομάδες), ένα μίγμα λαών και γλωσσών, για την επικοινωνία των οποίων μεταξύ τους –αλλά και για την επικοινωνία προς τα έξω– φαινόταν καταρχήν να υπάρχει μόνο μια λύση: η διατήρηση της Λατινικής ως γλώσσας της επιστήμης, της εκκλησίας, αλλά και ως καθομιλουμένης. Μέχρι αργά τον 18ο αιώνα τα Λατινικά αποτελούσαν γλώσσα διδασκαλίας στα σχολεία. Οι επιστημονικές δημοσιεύσεις και οι εφημερίδες συντάσσονταν στα Λατινικά, οι συζητήσεις μεταξύ των λογίων λάμβαναν χώρα στη λατινική γλώσσα –ακόμα και για να απευθυνθούν σε όλους τους αναγνώ-

² Martin Schwartner, *Statistik des Königreichs Ungarn*, Πέστη 1798, 118. Αργότερα εμφανίστηκαν πολυάριθμες επανεκδόσεις. Ανάμεσά τους και αυτή του έτους 1813 στη Φρανκφούρτη, στη γαλλική γλώσσα.

στες και τους λόγιους του πολυεθνικού κράτους, οι λόγιοι χρησιμοποιούσαν Λατινικά. Το μοντέλο αυτό έδειχνε αρχικά να λειτουργεί χωρίς εντάσεις. Ο σύγγρος ερευνητής του Διαφωτισμού Ferenc Bíró γράφει σχετικά με αυτό στις πιο πρόσφατες μελέτες του: *Για μακρό χρονικό διάστημα δεν εμφανίζονταν κανενός είδους ενδείξεις ότι αυτή η γλωσσική ανομοιομορφία προκαλούσε εντάσεις. Αντίθετα. Είναι δυνατό να τεκμηριωθεί, ότι στην αρχή και κατά το πρώτο μισό του αιώνα αναπτυσσόταν μέσα στη διάνοηση ένα πατριωτικό αίσθημα με αναφορά όχι στην εθνοτική ομάδα αλλά στο γεωγραφικό τόπο. Συγγραφείς έγραφαν συχνά σε περισσότερες γλώσσες, κήρυτταν και δίδασκαν, και στο εξωτερικό χρησιμοποιούσαν για τον εαυτό τους, ανεξαρτήτως της μητρικής τους γλώσσας, το χαρακτηρισμό *Hungarus*³. Ο πατριωτισμός του πληθυσμού στο βασίλειο της Ουγγαρίας εκφραζόταν όχι μέσω της χρήσης της μητρικής γλώσσας ή από το γεγονός ότι κάποιος ήταν μέλος μιας συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας αλλά από το γεγονός ότι ανήκε σ' ένα γεωγραφικό, έναν πολιτικό χώρο. Η έννοια του *Hungarus*, ενός δηλαδή υποκειμένου που ζει στα όρια του ουγγρικού βασιλείου, το οποίο δεν είναι μέλος της ουγγρικής εθνότητας αλλά με βάση τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του συνυπολογίζεται σε αυτή και προς τα έξω αισθάνεται ως εκπρόσωπος της Ουγγαρίας, υπάρχει δίπλα στην έννοια του *Magyar*, του Ούγγρου που ζει στην Ουγγαρία και έχει ως μητρική γλώσσα τα Ουγγρικά –όπως αναφέρθηκε, 40% περίπου του συνολικού πληθυσμού αυτού του πολυεθνικού κράτους⁴.*

Μοντέλα αντιπαράθεσης με την πολυγλωσσία

Ο Mathias (Mátyás· Matej) Bél, θεολόγος αλλά και πανεπιστήμων, με μεγάλη επάρκεια στο πεδίο της μετάδοσης μητρικών και ξένων γλωσσών κατηγορούσε, ήδη το 1713, σε μια μελέτη που εξέδωσε στο Βερολίνο την απουσία φροντίδας της ουγγρικής εθνικής γλώσσας στη χώρα του, την παραμέ-

³ Ferenc Bíró, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (=Η ουγγρική λογοτεχνία του Διαφωτισμού), Βουδαπέστη 1998, 117. (Ουγγρικά: [...]*sokáig nincs különösebb nyoma annak, hogy ez a nyelvi megosztottság feszültségekkel járt volna együtt. Ellenkezőleg: tények bizonyítják, hogy - a század első felében és főleg az értelmiség bizonyos köreiből kialakult egy olyan hazafias érzület, amely nem az etnikumhoz vagy a nyelvhez, hanem a területhez kapcsolódott. A szerzők igen gyakran két-három nyelven írtak, prédikáltak vagy tanítottak, külföldön pedig anyanyelvükre való tekintet nélkül hungarusoknak ... vallották magukat.*)

⁴ Παρακάτω θα παραπέμψω στις σημειώσεις ενός ξένου περιηγητή από το έτος 1793, ο οποίος ήδη από εκείνη την εποχή θεωρεί προβληματική αυτήν την, συχνά από την έρευνα προβληθείσα ως ειρηνική, συμβίωση των λαών. Επίσης επιστολές από τη δεκαετία του 1780 εμπειριάζουν ήδη, μεμονωμένα, υποτιμητικές και εμφοτικές νύξεις σε λαϊκά στερεότυπα.

λση της σπουδής της από τους ντόπιους λογίους: *Δεν γνωρίζω για ποιο λόγο, αλλά τα Ουγγρικά έχουν παραμεληθεί μέχρι τώρα από τους εκπαιδευτικούς τους. Εδώ και πολύ καιρό με πικραίνει αυτή η ανοησία ή η έλλειψη ενδιαφέροντος και ικετεύω σιωπηρά να βρεθεί κάποιος, ο οποίος ανάλογα με τις ικανότητές του να αναγνωρίσει αυτήν την προβληματική κατάσταση, κυρίως επειδή εγώ ο ίδιος τώρα καταλαβαίνω ποιο όφελος θα μπορούσε να αποκομίσει η επιστήμη μας από αυτό⁵.*

Οι προσπάθειές του για τη μελέτη των Ουγγρικών ως ενός πρώτου βήματος για την ανάπτυξη της ίδιας της γλώσσας, η πεποίθηση ότι η ουγγρική γλώσσα θα μπορούσε να αντεπεξέλθει στις απαιτήσεις του επιστημονικού λόγου δεν τον εμπόδιζαν ωστόσο να αποδίδει στα Λατινικά, ως γλώσσα των λογίων, μια περιοπτη θέση στον τομέα της παιδείας και της σχολικής διδασκαλίας. Μετά την επιστροφή του από τη Γερμανία εξέδωσε, το 1717, στο Leutschau⁶, –πιθανόν κυρίως υπό την ιδιότητά του σχολικού διευθυντή– μια γραμματική της λατινικής γλώσσας⁷.

Στον πρόλογο ο Βέλ σημειώνει ότι οι Ούγγροι δεν γνωρίζουν καλά τα Λατινικά και αποδίδει το γεγονός αυτό στην ελλιπή διδασκαλία και τα λανθασμένα βιβλία Λατινικών. Ο Βέλ χαρακτηρίζει τα βιβλία του Ιωάννη Κομένιου (Johann/Jan Comenius)⁸, που για έναν αιώνα έδιναν τον τόνο στη

⁵ Mathias Bél, *Historiae linguae Hvngaricae libros dvos genesin et exodum edere parat* [...], Βερολίνο 1713. Εδώ η παραπομπή από την ουγγρική μετάφραση του έργου: Bél Mátyás, *A Magyar nyelv történetének két könyvét: létrejöttét és útját kiadásra készíti elő, és állhatatosan kéri, hogy a haza tudósai és mindazok, akik az ügyet magukévá teszik, járuljanak hozzá adalékaikkal*, Βερολίνο 1713, στο: Bél Mátyás, *Hungáriából Magyarorszáig felé*, (επιμ. Andor Tarnai), Βουδαπέστη 1984, 38. (Ουγγρικά: [...] *a magyart, nem is tudom, milyen balsors miatt, mind ez idáig cserbenhagyták övéi. Bizony már régóta keserít honfitársaimnak ez az együgyűsége vagy közönye, [...] shalk fohasszal kívánom, bárcsak akadna valaki, aki erejéhez képest orvosolná e bajunkat, főként mikor megértettem, hogy ebből sok haszon származik majd tudományosságunkra*).

⁶ Σλοβακικά: Levoca, Ουγγρικά: Lőcse. Πόλη στο έδαφος της σημερινής Δημοκρατίας της Σλοβακίας.

⁷ Mathias Bél, *Grammatica Latina facilitati restitva*, Levschoviae 1717. Εδώ χρησιμοποιείται η μεταφρασμένη στα Ουγγρικά έκδοση του Andor Tarnai, Βουδαπέστη 1984.

⁸ Johann Amos Comenius (Jan Amos Komenský), τσέχος θεολόγος και παιδαγωγός, τελευταίος επίσκοπος της Brüderunität (Ευαγγελική Εκκλησία των Αδελφών) Βοημίας-Μοραβίας. Γιος ενός μυλωνά, γεννήθηκε στις 28.3.1592 στην πόλη Nivnice ή στη γειτονική της Uherský Brod, στη νοτιοανατολική Μοραβία, και πέθανε στις 15.11.1670 στο Άμστερνταμ. Από το 1611 άρχισε να σπουδάζει Θεολογία και Παιδαγωγική στην πόλη Herborn (Nassau), όπου βρέθηκε υπό την επιρροή του Johann Heinrich Alsted, παρέμεινε για λίγο διάστημα στο Άμστερνταμ και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στη Χαϊδελβέργη υπό τον David Paraeus. Ο Κομένιος έγινε το 1614 κοσμήτορας της σχολής του Prerau και το 1618 εφορκήρυκας στο Fulnek. Κατά την καταστροφική πυρκαγιά στο Fulnek, το 1621, έχασε τα κτήματά του. Ο

διδασκαλία της Λατινικής, ως άχρηστα, ακόμα και βλαβερά, για τις σχολικές τάξεις και απαιτεί νέο διδακτικό υλικό.

Αντί των εγχειριδίων του Κομένιου ο Βέλ πρότεινε τη χρήση του διδακτικού έργου του Χριστόφορου Κελλάριου (Christophorus Cellarius), ο οποίος διδασκόταν επίσης σε γερμανικά σχολεία. Προσάρμοσε το έργο σύμφωνα με τις αντιλήψεις του ώστε να είναι ικανό προς χρήση στην Ουγγαρία.

Πριν ακόμα μπορέσει ο Βέλ να πραγματοποιήσει το σχέδιό του, ανακλήθηκε από τη θέση του και εστάλη στο Preßburg⁹ προκειμένου να αναδιοργανώσει το εκεί Ευαγγελικό Λύκειο. Και στο Preßburg απέρριψε τον Αίλιο Δονάτο (Aelius Donatus) και εισήγαγε τον Κελλάριο ως επίσημο εγχειρίδιο. Εκεί ο Βέλ συνάντησε καταρχήν ισχυρή αντίδραση, γιατί η γλώσσα αναφοράς του βιβλίου ήταν η Γερμανική: *εξαγγέλθηκε ότι είναι μια τεράστια αναίδεια να εξηγούνται οι βάσεις της Λατινικής μέσω γερμανόγλωσσων κανόνων*¹⁰.

Οι αντίπαλοι του δασκάλου τον κατηγορούσαν ότι μέσω της διάδοσης του συγκεκριμένου εγχειριδίου εξύψωνε τη σημασία της γερμανικής γλώσσας στο βασίλειο της Ουγγαρίας και ότι επιπλέον άφηνε να περιέλθουν στη λήθη τα Ουγγρικά, τα Κροατικά ή τα Σλοβακικά: *Αυτό είναι αέρας στα πανιά του γερμανικού λαού και αφήνει έξω τους Ούγγρους, τους Σλοβάκους και τους Κροάτες*¹¹.

Ο Βέλ, έδειχνε κατανόηση γι αυτούς τους ενδοιασμούς, κυρίως σε περίπτωση που θα αυξανόταν ο αριθμός των μαθητών στο Λύκειο του

Κομένιος βρήκε καταφύγιο στα κτήματα του Karel ze Zerotína στο Brandýs, στις όχθες του ποταμού Adler, όταν όμως το 1624 εκδιώχθηκαν όλοι οι ευαγγελικοί ιεροκήρυκες από τη Βοημία, βρέθηκε αναγκασμένος να καταφύγει από τόπο σε τόπο και να κρύβεται. Όταν το 1627 όλοι οι ευαγγελικοί απελάθηκαν από τη χώρα, ο Κομένιος μαζί με πολλούς άλλους ομόδοξους του κατέφυγε στη Lissa (Πολωνία). Εκεί ανέπτυξε μια πλούσια παιδαγωγική δραστηριότητα. Το 1632 ο Κομένιος αναδείχθηκε νοτάριος του πολωνικού κλάδου της βοημικής-μοραβικής Ευαγγελικής Εκκλησίας των Αδελφών, το 1636 πρωτοπρεσβύτερος και το 1648 επίσκοπος. Με τα παιδαγωγικά εγχειρίδια και τις μεταρρυθμιστικές του προτάσεις ο Κομένιος απέκτησε παγκόσμια φήμη, με αποτέλεσμα το 1641 να κληθεί στο Λονδίνο. Από το 1642 έως το 1648 υπήρξε κατόπιν αίτησης του σουηδού καγκελαρίου Axel Oxenstierna παιδαγωγικός μεταρρυθμιστής στο Elbing και κατά το διάστημα 1650-1654 δέχτηκε την πρόσκληση του ηγεμόνα της Τρανσυλβανίας Γεωργίου II. Rákóczi να αναδιοργανώσει το λατινικό σχολείο στο Sárospatak σύμφωνα με τις αρχές του.

⁹ Σλοβακικά: Bratislava, Ουγγρικά: Pozsony. Πρωτεύουσα της σημερινής Δημοκρατίας της Σλοβακίας.

¹⁰ Βέλ (εκδ. Tarnai), *ό.π.*, 60. (Ουγγρικά: [...] *hangoztatták; hallatlan gazzett, hogy német nyelvű szabá lyokkal vessük meg a latintudás alapjait*).

¹¹ Βέλ (εκδ. Tarnai), *ό.π.*, 62. (Ουγγρικά: [...] *ezzel a német nép vitorlájának adunk szelet, s majdhogynem kizárjuk a magyarokat, a szlovákokat, a horvátokat*).

Preßburg. Για το λόγο αυτό, αφού επεξεργάστηκε εκ νέου το πρωτότυπο του Κελλάριου και απέκλεισε κάθε γλώσσα αναφοράς, συνέταξε τη νέα έκδοση του έτους 1717. Επρόκειτο για ένα εγχείρημα, με το οποίο ευχόταν να πλησιάσει τους λαούς του βασιλείου της Ουγγαρίας: *για να είμαι δίκαιος με εκείνους, που βρίσκουν ευχαρίστηση μόνο με τους λατινικούς κανόνες και μαζί με αυτούς και με τους Ούγγρους και τους Σλοβάκους, που δεν μιλούν Γερμανικά, βοηθώ με τον έως σήμερα συνήθη τρόπο, μέχρι να εμφανιστεί η ευκαιρία, να κυκλοφορήσουν εκδόσεις και στις δικές τους μητρικές γλώσσες*¹².

Για τον Βέλ, που αγωνιζόταν ακούραστα για τη διατήρηση της πολυγλωσσίας στην Ουγγαρία και την ενίσχυση της γλωσσικής διδασκαλίας –τόσο της μητρικής όσο και των ξένων γλωσσών–, τα Λατινικά είχαν ακόμη αρκετό μέλλον μπροστά τους. Διέθετε τεράστια οξυδέρκεια, αφού το έτος 1793 ο ανώνυμος περιηγητής –για τον οποίον έγινε αναφορά πιο πάνω– που ταξίδεψε από το Preßburg διασχίζοντας τη Μοραβία, τη Σιλεσία, την Ουγγαρία και την Τρανσυλβανία και δημοσίευσε τις εντυπώσεις του στη Λειψία, έγραφε τα ακόλουθα σχετικά με τη χρήση των Λατινικών στην Ουγγαρία: *Τόσο οι Ούγγροι στο ίδιο το βασίλειο όσο και στην Τρανσυλβανία χρησιμοποιούν γενικά εκτός από την ουγγρική γλώσσα μιαν άλλη, την οποία ονομάζουν Λατινικά. Αυτά τα Λατινικά όμως έχουν τόσο λίγα κοινά με την πραγματική λατινική γλώσσα που χρησιμοποιείται στο δικαστήριο και στην έδρα διδασκαλίας, όσα η Φιλολογική Εφημερίδα της Ιένας με τα έργα του Κικέρωνα*¹³.

Σύμφωνα με το συντάκτη του ταξιδιωτικού κειμένου, η ουγγρο-λατινική γλώσσα, όπως την χαρακτηρίζει, ήταν στην πραγματικότητα Γερμανικά με λατινικές καταλήξεις, οι λέξεις ηχούσαν λατινικές, στην πραγματικότητα όμως δεν ήταν: *Επιστρέφει κάποιος από τον περίπατό του και ένας άλλος τον ρωτά: «unde veniunt? (στον Ενικό), απαντά λοιπόν ο άρτι αφιχθείς: de spazirando - από τον περίπατο (Γερμ. vom Spazierengehen)».*

¹² Bél (εκδ. Tarnai), ό.π., 62. (Ουγγρικά: [...] *hogy engedjek valamelyest azok szokásának, akiknek egyedül a lati nyelvű szabályok tetszenek, részint pedig, hogy a magyaroknak és a szlovákoknak, akik még nem tudnak németül, a szokásnak megfelelően segítek, mígnem ha alkalom adódik, az ő használatukra is anyanyelvű kiadást lehet megjelentetni*).

¹³ *Reise von Preßburg durch Mähren, beyde Schlesien und Ungarn nach Siebenbürgen und von da zurück nach Preßburg. In drey Abtheilungen, Φρανκφούρτη/Λειψία 1793 (Der gesammten würdigen Bürgerschaft der königlich Ungarischen Freystadt Preßburg widmet folgende Blätter in Ehrerbietung und Hochachtung der Verfasser, welcher es sich zur Ehre anrechnet, ein Bürger zu seyn = Ο συντάκτης, ο οποίος θεωρεί τιμή να είναι πολίτης, αφιερώνει τις επόμενες σελίδες ως ένδειξη υπόληψης και σεβασμού στο σύνολο των αξιότιμων πολιτών της βασιλικής ουγγρικής, ελεύθερης πόλης του Preßburg), 202.*

«*Ubi est Kellerus? Που είναι ο σερβιτόρος; (Γερμ. Wo ist der Kellner?)*».
«*Ubi est Schingelius? Που είναι το πειραχτήρι; (Γερμ. Wo ist der Schlingel?)*».

«*Quid est ille? Ποιος είναι αυτός; (Γερμ. Wer ist er?)*». «*Est unus milles! Είναι ένας στρατιώτης! (Γερμ. Er ist ein Soldat!)*»¹⁴.

Συνεχίζει αυτά τα αναμφίβολα κάπως υπερβολικά παραθέματα που προξενούν την εντύπωση σάτιρας και υπογραμμίζει εκ νέου το πλεονέκτημα που ξέρει να αποκομίζει από αυτό το γλωσσικό συννοθήλευμα ο πληθυσμός με γερμανική μητρική γλώσσα, παρά το γεγονός ότι η ωφέλεια της *lingua franca* έδειχνε αυτονόητη: *Ένας Γερμανός, ο οποίος στα νιάτα του επισκέφτηκε ανελλιπώς τα δημοτικά σχολεία, καταλαβαίνει τόσο εύκολα αυτή τη γλώσσα, όσο γρήγορα τη μαθαίνει. Αλλά ο πραγματικός Λατίνος στέκεται μπροδεδεμένος και δεν ξέρει να απαντήσει [...] Η γλώσσα [...] έχει πολλά καλά. Με τη βοήθεια αυτής της γλώσσας συνενούνται μεταξύ τους όλα τα έθνη που κατοικούν στην Ουγγαρία*¹⁵. Εκτός αυτού υπήρχαν ακόμα τα πραγματικά λόγια Λατινικά, τα οποία γνωρίζουν μεγάλη υπόληψη.

Πλάι στα Λατινικά και τα Ουγγρικά που χρησιμοποιούνταν ως καθομιλούμενη γλώσσα, εδραιώνονταν σε εκτεταμένες περιοχές του βασιλείου της Ουγγαρίας, όπως στην πρωτεύουσα Preßburg, στο Zips (Σλοβ. Spiš, Ουγγρ. Szepes, περιοχή στα ανατολικά του όρους Τάτρα, στη σημερινή Σλοβακία), στην Τρανσυλβανία αλλά και στις πόλεις Ödenburg (Ουγγρ. Sopron), Raab, Πέστη και Βούδα, πρώτα απ' όλα τα Γερμανικά, ως γλώσσα της επιστήμης, του λόγιου κόσμου αλλά και του τύπου¹⁶. Τα πρώτα σημαντικά περιοδικά της χώρας καθώς και η πρώτη εφημερίδα εμφανίστηκαν στη γερμανική γλώσσα, με εξαίρεση τη βραχύβια λατινική *Nova Posoniensa* του Mathias Bél (1721)¹⁷. Εξήντα χρόνια πριν το διάταγμα του Ιωσήφ Β' για την εισαγωγή της γερμανικής γλώσσας, ως γλώσσας της διοίκησης όλου του βασιλείου της Ουγγαρίας, ο Bél έγραφε αναφορικά με

¹⁴ Ο.π., 203.

¹⁵ Ο.π., 203.

¹⁶ Ο Mathias Bél σημειώνει στη γερμανική γραμματική που συνέταξε το 1718 στο Leutschau ότι ο ουγγρικός λαός είχε περισσότερες από μια μητρικές γλώσσες. Πλάι στα Λατινικά και τα Ουγγρικά υπήρχαν τα Γερμανικά αλλά και τα Σλοβακικά που γνώριζαν διάδοση.

¹⁷ Πρόκειται εδώ για μια εφημερίδα που κυκλοφόρησε ανώνυμα στο Preßburg. Συντάχθηκε κυρίως με σκοπό να λειτουργήσει ως βάση διδασκαλίας στα ανώτερα σχολεία. Η βιβλιογραφία (βλ. έρευνες του σημαντικότερου μελετητή της ιστορίας του ουγγρικού τύπου, György Kókay, και του László Szelestei Nagy) έχει αποδώσει το φύλλο στον Mathias Bél, ο οποίος κατά τη διάρκεια των σπουδών του στη Γερμανία είχε εξοικειωθεί με τη χρήση περιοδικών στη διδασκαλία και εισήγαγε επίσης αυτό το αντιζείμενο στα λύκεια που διηύθυνε. Mathias Bél (εκδ.), *Nova Posoniensa*, Preßburg 1721-1722.

την ωφέλεια των Γερμανικών: *Επειδή ο φιλεύσπλαχνος Θεός μας έστειλε βασιλείς από τον αξιοσέβαστο οίκο της Αυστρίας και μέσω αυτών άνθισαν οι επιστημονικές μας προσπάθειες, η χρήση των Γερμανικών αποδεικνύεται πολύ ωφέλιμη και η άγνοια αυτής της γλώσσας έγινε από νωρίς αντιληπτή ως μειονέκτημα*¹⁸.

Σύμφωνα τον Βέλ ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού της Ουγγαρίας κατείχε τη γερμανική γλώσσα, μερικώς εξαιτίας της γερμανικής καταγωγής αλλά επίσης κι επειδή πολλοί Ούγγροι είχαν ζήσει στο γερμανόφωνο εξωτερικό –αρκεί να αναλογιστεί κανείς, για παράδειγμα, το μεγάλο αριθμό προτεστάντων φοιτητών, που ήταν υποχρεωμένοι να σπουδάζουν εκτός των ορίων της Ουγγαρίας– ή είχαν αποκτήσει γνώσεις της γλώσσας μέσω της τακτικής συνδρομής γερμανικών βιβλίων¹⁹. Η εκμάθηση της γλώσσας μέσα στην οικογένεια, ή η μετάδοση εκτός της μητρικής μιας επιπλέον γλώσσας της χώρας λάμβανε συχνά χώρα μέσα στο σπίτι, συνήθως μέσω του υπηρετικού προσωπικού. Η πολυγλωσσία υποστηριζόταν κοινωνικά και θεωρείτο προσόν για την επαγγελματική σταδιοδρομία. Ο πληθυσμός των μεγάλων πόλεων ήταν, σύμφωνα με τον Βέλ, δίγλωσσος ή τρίγλωσσος. Ενώ στο Preßburg, Kaschau, Eperjes μιλούσαν Γερμανικά, Ουγγρικά και Σλοβακικά, στο Ödenburg, Güns, Raab, Altenburg μιλούσαν τα Γερμανικά και τα Ουγγρικά, για να αναφέρουμε μόνο κάποιες περιοχές. Οι πεπαιδευμένοι, βεβαίως, έγραφαν, διάβαζαν και επικοινωνούσαν και στα Λατινικά²⁰.

Το γερμανόγλωσσο μοντέλο

Ήδη κατά την πέμπτη δεκαετία του 18ου αιώνα ο ιδιωτικός δάσκαλος, έμπορος και αργότερα κοινοτικός πολιτικός από το Preßburg, Karl Gottlieb Windisch²¹ προχώρησε σε ένα τολμηρό εγχείρημα. Όπως προκύ-

¹⁸ Bél (εκδ. Tarnai), ό.π., 78. (Ουγγρικά: *De miután Isten különös kegyelméből a legfelségesebb ausztriai házból kaptunk kegyelmes királyokat, és új erre kaptak a tudományos törekvések, annyira hasznosnak bizonyult hazánk e nyelve, hogy már korábban joggal kezdték hátrányosnak tartani ismeretének hiányát*).

¹⁹ Ο.π., 78 κ.εξ.

²⁰ Ο.π., 80: [...] a fölsorolt városokban nem egy nyelv uralkodik: a legtöbbnek lakossága vegyesen használ két, sőt három nyelvet is. Nevezetesen Pozsonyban, Kassán, Eperjesen, Rozsnyón a német mellett a magyar, szlovák, Sopronban, Kőszegen, Óváron, Győrött, Komáromban, Esztergonban, Vácon, Budán, Pesten a német és a magyar, Lőcsén, Késmárkon, Körmöcbányán, Selmecebányán, Besztercebányán, Nagyszombatban, Bazinban, Szentgyörgyön a német és a szlovák van állandó használatban. A műveltebbeknél ezekhez a latin járul, amelyen legalább olyan könnyen írnak és beszélnek, mint anyanyelvükön.

²¹ Σχετικά με τον Windisch, βλ. τις εργασίες του γερμανού ιστορικού Fritz Valjavec, οι

ππει από τις πηγές ήταν, αν όχι ο ιδρυτής, τουλάχιστον από τους εμπνευστές της ίδρυσης μιας εταιρείας λογίων στο Preßburg, μέριμνα της οποίας αποτελούσε η ενίσχυση της γερμανικής γλώσσας στον επιστημονικό τομέα και στην πολιτιστική ζωή²². Τα μέλη μπορούσαν να προέρχονται από όλες τις κοινωνικές τάξεις, προτιμούμενη γλώσσα των διαλέξεων και του επιστημονικού λόγου όφειλε όμως να είναι η Γερμανική. Η τελευταία επιλογή πρέπει να αποφασίστηκε για δύο λόγους:

- Η εταιρεία είχε την έδρα της στο Preßburg, μια πόλη με λογίους γερμανόγλωσσους ή πολύγλωσσους.
- Σκοπός της εταιρείας ήταν μεταξύ άλλων η διάδοση της γνώσης πέρα από την Ουγγαρία, μέχρι το γερμανόφωνο εξωτερικό. Πιθανότατα σχεδιαζόταν επίσης μια έκδοση των διαλέξεων.

Παράλληλα με τη δραστηριότητά του ως οργανωτή της εταιρείας ο Windisch ήταν ήδη στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1760 συνεργάτης σε γερμανόφωνα περιοδικά του εξωτερικού. Από τους σωζόμενους καταλόγους διαλέξεων της εταιρείας προκύπτει ότι ο τομέας ειδικότητάς του εκείνα τα πρώιμα χρόνια ήταν η λογοτεχνία, κυρίως οι λογοτεχνικές μεταφράσεις από τα Ιταλικά (Metastasio). Αν επρόκειτο πράγματι για δικά του έργα, δεν είναι δυνατό να τεκμηριωθεί με ακρίβεια. Οι σύγχρονες του πηγές δεν παραλείπουν να μνημονεύσουν ωστόσο τις ποικίλες γλωσσικές του γνώσεις. Έγραφε λοιπόν ο εκ Preßburg καταγόμενος περιηγητής Gottfried von Rottenstein: *Στην οικία του Windisch βρίσκονται μερικοί πολύ όμορφοι ζωγραφικοί πίνακες και δύο ωραιότατα βάζα από αλάβαστρο Βολτέρας.*

οποίες όμως, σύμφωνα με τη γνώμη της σημερινής έρευνας, εξαιτίας του γερμανοεθνικού πολιτικού τους προσανατολισμού φωτίζουν τη δραστηριότητα του Windisch υπό μια εντελώς λανθασμένη οπτική γωνία. Νεότερη ανάλυση, Andrea Seidler, «*Stoltz bin ich, ein Ungarisches Magazin herauszugeben*». *Die Korrespondenzen des Karl Gottlieb Windisch*, Βιέννη 2003 (διατμβή επ' υφηγεσία). Βλ. επίσης και τις προηγούμενες εργασίες: Της ίδιας, «*Briefe jenseits der Privatheit? Der Briefwechsel zwischen Karl Gottlieb Windisch und Daniel Cornides (1781-1787)*», *Wiener elektronische Beiträge zur Finno-Ungaristik (WEB-FU) 10/2001* (<http://webfu.univie.ac.at>). Της ίδιας, «*Das deutsche Zeitschriftenwesen des Donauraumes (Wien-Preßburg-Pest/Buda) in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*», στο *Die ungarische Sprache und Kultur im Donauraum*. Τ. 1: *Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*, Βουδαπέστη/Βιέννη 1989, 106-114. Της ίδιας, «*Formen privater Bildung: Die Korrespondenzen des Karl Gottlieb von Windisch*», *Südostdeutsches Archiv (XXXIV.XXXV.)* 1991/92, 170-180. Της ίδιας/Wolfram Seidler, *Das Zeitschriftenwesen im Donauraum zwischen 1740 und 1809. Kommentierte Bibliographie der deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften in Wien, Preßburg und Pest-Buda*, Βιέννη 1988.

²² Andrea Seidler, «*Gelehrte Gesellschaften in Ungarn im 18. Jahrhundert und deren Verbindungen zum Zeitschriftenwesen*», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 5 (1989), 41-52.

Είναι κατά ασύγκριτο τρόπο στολισμένα με ανάγλυφα αναρριχόμενα κληματόφυλλα. Η βιβλιοθήκη είναι πλούσια και εκλεκτή. Ο ιδιοκτήτης της είναι επίσης ένας άνδρας με μεγάλη λόγια μόρφωση, ο οποίος καταλαβαίνει πέντε γλώσσες κι έχει επίσης γράψει πάρα πολλά ωφέλιμα για την πατρίδα βιβλία. Ιδίως μια πλήρη γεωγραφία της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας²³.

Από το 1764 ο ιδιαίτερα δραστήριος στα επιστημονικά και πολιτιστικά πράγματα ιδιωτικός διδάσκαλος αφιερώθηκε στη δημοσιογραφία, στην «εφημεριδογραφία». Μαζί με τον τυπογράφο και εκδότη Landerer εξέδιδε από τον Ιούλιο του ίδιου έτους την *Preßburger Zeitung*, η οποία έμελλε να κυκλοφορεί μέχρι το 1929. Το φύλλο βρήκε απήχηση από την αρχή, μιας και ήρθε στον κόσμο τη σωστή στιγμή: στο Preßburg συνεδριάζε η τοπική βουλή, γεγονός που προσείλκυε σημαντικές προσωπικότητες της δημόσιας ζωής στην πόλη. Την ίδια στιγμή μετακόμιζε στον ανακαινισμένο πύργο της ουγγρικής πρωτεύουσας το ζεύγος των αντιβασιλέων Μαρία-Χριστίνα, πριγκίπισσα της Αυστρίας και κόρη της Μαρίας Θηρεσίας, και ο σύζυγός της Αλβέρτος της Σαξωνίας-Τέσεν. Ζωηρή κίνηση στην αυλή και αναζωογόνηση του πολιτισμού μπορούσαν ως εκ τούτου να αναμένονται – εμφανίστηκαν, όπως αναμενόταν, και οι αναγνώστες. Σύμφωνα με δεδομένα της σλοβακικής βιβλιολογίας το φύλλο έφτασε το 1780 τα 400 αντίτυπα. Η κυκλοφορία μετά από δέκα χρόνια διπλασιάστηκε, για να ανέλθει σε 2.500 φύλλα στην καμπή του αιώνα, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη αυτά που πωλήθηκαν άμεσα στην πόλη²⁴. Στα ύστερα χρόνια ο Windisch ασχολείτο επιπλέον με τη σύνταξη τριών ένθετων φύλλων, τα οποία αρχικά θύμιζαν το πρότυπο των πρώιμων γερμανικών *Moralischen Wochenschriften* (Ηθικά Εβδομαδιαία Περιοδικά), στη συνέχεια όμως απέκτησαν ολόένα και πιο επιστημονικό περιεχόμενο (βλ. πίνακα). Το 1781, τέλος,

²³ Gottfried von Rottenstein, *Lust-Reise durch Bayern, Württemberg, Pfalz, Sachsen, Brandenburg, Österreich, Mähren, Böhmen und Ungarn in den Jahren 1784-1791*. Λευκία 1792-93. Το 1783 κυκλοφόρησε στο Βερολίνο (!) ένα έργο του Rottenstein: H.G. E.v.R., *Lustreise durch Österreich und Mähren nach Brünn im September*. Βερολίνο 1782. Του ίδιου, *Reise von Wien nach Böhmen und Sachsen im May 1783*, Βερολίνο 1783. Του ίδιου, *Beschreibung der Insel Schütt in Ungarn*, Βερολίνο 1784. Τα κείμενα αυτά κυκλοφόρησαν στη συλλογή: Johann Bernoulli (εκδ.), *Johann Bernoulli's Sammlung kurzer Reisebeschreibung und andere zur Erweiterung der Länder- und Menschenkenntniß dienender Nachrichten: G.F. Richter und Buchhandlung der Gelehrten*, Βερολίνο 1781-1787, 17 τόμοι. Το παράθεμα στο κείμενο προέρχεται από, Rottenstein, Μέρος 3, 40.

²⁴ Zdenek Šimeček, *Geschichte des Buchhandels in Tschechien und der Slowakei*, Βισμπάντεν 2002, 88. Οι αριθμοί αφορούν μόνο τα πωληθέντα αντίτυπα και όχι τους πραγματικούς αριθμούς των αναγνώστων, οι οποίοι μέσω της διάδοσης της εφημερίδας από χέρι σε χέρι καθώς και μέσω της ακόμα συνηθισμένης μεγαλόφωνης ανάγνωσης και της διάθεσής της σε αναγνώστρια ήταν φυσικά κατά πολύ υψηλότεροι.

εξέδωσε το βασικό περιοδικό του έργου, το *Ungrisches Magazin* (Ουγγρικό Περιοδικό), το οποίο με διακοπές εκδιδόταν μέχρι το 1787 και θεωρείτο το σημαντικότερο επιστημονικό όργανο της χώρας.

Οι εφημερίδες και τα περιοδικά του Windisch δεν έθιγαν μέσα από την προβληματική της πολυγλωσσίας, το ζήτημα της ενδεχόμενης κυριαρχίας μιας από τις εθνικές γλώσσες στην Ουγγαρία. Το πρόγραμμά του δεν σταματούσε στα σύνορα του ουγγρικού κράτους. Ο Windisch επιζητούσε την αναγνώριση σε ολόκληρη τη γεωμανόφωνη Ευρώπη. Η υπερηφάνεια που τον κυριεύει εξ αιτίας των θετικών κριτικών που λάμβαναν οι εφημερίδες του από τη Γερμανία – υπάρχουν σχετικά τεκμήρια μέσα στην αλληλογραφία του²⁵– δείχνει καθαρά ότι είχε πετύχει να απευθυνθεί στο κοινό που επιδίωκε. Σποραδικά, ωστόσο, συλλογίζεται την ανάγκη ανάπτυξης της ουγγρικής γλώσσας: Σε μια βιβλιοκρισία της νέας έκδοσης της Γραμματικής του Gottsched, που δημοσιεύτηκε στην *Preßburger Zeitung*, σημειώνει ότι είναι ευκαταίο και χρονικά ώριμο να βρεθεί επιτέλους ένας Gottsched για την ουγγρική γλώσσα²⁶.

Ο Windisch δεν ασκούσε ούτε στα περιοδικά του ούτε στα ιστορικά του έργα για το βασίλειο της Ουγγαρίας κριτική στους αψβούργους ηγεμόνες και στη γλωσσική τους πολιτική. Στον τόμο του *Kleine Geschichte des Königreichs Ungern* (Σύντομη Ιστορία του Βασιλείου της Ουγγαρίας), που γνώρισε πολλαπλές επανεκδόσεις και επεξεργασίες και τον οποίο εμπιστεύτηκε προς επεξεργασία τόσο στον ιστορικό Daniel Cornides όσο και στον εκδότη του *Wienerisches Diarium* (Βιεννέζικο ημερολόγιο)²⁷, Dominik Bartsch, συνέθεσε έναν έπαινο για τον Ιωσήφ Β΄, με τον οποίον, τουλάχιστον ο Bartsch, δεν είχε τη διάθεση να συμφωνήσει: *Θα έβλεπα με ευχαρίστηση να μην είχαν περιληφθεί τα σχετικά με τον χαρακτήρα του αυτοκράτορα στο τέλος. Ο έπαινος για έναν εν ζωή αυτοκράτορα μοιάζει πάντα αμφίσημος. Καλύτερα να παραθέτει κανείς πράξεις: αυτές είναι ο πραγματικά αναμφίβολος έπαινος ενός μονάρχη*²⁸.

²⁵ Στο: Seidler, *Windisch*, 2003, περιέχεται η αλληλογραφία –τουλάχιστον αυτή που είναι μέχρι σήμερα δυνατό να εντοπιστεί– του K. G. Windisch με πολυάριθμους λόγιους του 18ου αιώνα.

²⁶ *Preßburger Zeitung*, Preßburg 1764-1929. Το φύλλο συντασσόταν κατά τις πρώτες δεκαετίες της ύπαρξής του από τον K. G. Windisch.

²⁷ *Wienerisches Diarium* oder Nachrichten von Staats, vermischten und gelehrten Neuigkeiten, Βιέννη 1703 κ.εξ. (Η εφημερίδα έφερε από το 1780 τον τίτλο *Wiener Zeitung*).

²⁸ Απόσπασμα από επιστολή του Bartsch στον Cornides, 4 Αυγούστου 1784 (Αρχείο της ευαγγελικής κοινότητας Βουδαπέστης).

Ας αναφερθεί επίσης ότι ο Windisch στο έργο του δεν κάνει κανένα σχόλιο για το επίμαχο διάταγμα περί γλώσσας του Ιωσήφ Β΄ (11 Μαΐου 1784) –ο Bartsch επέκρινε και αυτήν την παράλειψη. Αντιθέτως, θέση στο θέμα αυτό έπαιρνε ασφαλώς η ουγγρόφωνη εφημερίδα του Preßburg που κυκλοφορούσε από το 1780. Η φόρτιση ήταν φυσικά διαφορετική.

Το ουγγρόγλωσσο μοντέλο

Το 1780 τα πράγματα είχαν πλέον πάρει το δρόμο τους: Ο Mathias (Mátyás) Rát²⁹, γεννημένος στο Komorn, θεολόγος με μητρική γλώσσα τη Γερμανική, ο οποίος ωστόσο άλλαξε το όνομά του προς το ουγγρικότερο, ίδρυσε, παρά τις σοβαρές δυσκολίες που αντιμετώπισε προκειμένου να αποσπάσει το απαιτούμενο προνόμιο, την πρώτη ουγγρόγλωσση εφημερίδα, την *Magyar Hírmondó* (μεταφράζεται ελεύθερα ως Ούγγρος Αγγελιο-φόρος). Και ο Αγγελιοφόρος εκδιδόταν στο Preßburg, στο τυπογραφείο Patzκό.

Απευθυνόμενος προς το αναγνωστικό κοινό ο Rát έθετε το ερώτημα αν υπήρχαν άραγε *αρκετοί ούγγροι πατριώτες, που αγαπούσαν με ανάλογο τρόπο την πατρίδα και το έθνος τους*³⁰, οι οποίοι επιθυμούσαν να διαβάσουν τις ειδήσεις στην ουγγρική γλώσσα. Σύμφωνα με τον Rát δεν υπήρχε καμία χώρα στην Ευρώπη, ο πληθυσμός της οποίας δεν λάμβανε ήδη τις ειδήσεις στη μητρική γλώσσα. Αυτή η έλλειψη ήταν ντροπή και ζημίωνε τη χώρα: *Αυτός είναι μεταξύ άλλων ο λόγος για τον οποίο εμείς όχι μόνο σε ό,τι αφορά ολόκληρο τον κόσμο αλλά επίσης και σε ό,τι αφορά τη χώρα μας ζούμε μέσα σε τέτοια μεγάλη άγνοια, όπως ένα σκουλήκι μέσα στο φλοιό του καρδιού, χωρίς να γνωρίζουμε τι εκτυλίσσεται γύρω μας και τι μας αφορά*³¹. Το φύλλο έβλεπε με σύμφωνη γνώμη όλων ως μόνη εφικτή λύση για την ανάπτυξη της μητρικής γλώσσας, την ανάπτυξη της λογοτεχνικής γλώσσας. Η εφημερίδα παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τα πρώτα λογοτεχνικά δημιουργήματα των György Bessenyei, János Batsányi, József Péczeli³², για να αναφέρουμε μόνο μερικά, και τις προσπάθειές τους γύρω

²⁹ Ο Rát ήταν ο πρώτος συντάκτης του φύλλου, τη διεύθυνση του οποίου ανέλαβε από το 1783 ο Miklós Révai και αργότερα οι Dávid Barczafalvi και Szabó Sándor Szacs vay. *Magyar Hírmondó*, Preßburg, Pest, 1780-1788.

³⁰ Ουγγρικά (a hazájokat és nemzeteket igazán szerető magyar hazafiak).

³¹ *Magyar Hírmondó*, έτος 1, 1780, 41. (Ουγγρικά: Ugyanis ez a többi között az oka, hogy nemcsak az egyéb világgal, hanem saját hazánkkal is oly szertelen esmeretségben úgy élünk, mint a féreg a dióban, azt sem tudván, ami körülöttünk történik, s minket közelebből illet).

³² Πρόκειται για τους πρωτοπόρους της ουγγρικής γλώσσας, οι οποίοι έγιναν γνωστοί υπό τον όρο *γλωσσικοί ανανεωτές* (Sprachemeurer). Στην κορυφή της ομάδας βρέθηκε αργότερα ο Franz (Ferenc) Kazinczy.

από την ουγγρική μετρική. Σύμφωνα με την *Magyar Hírmondó* της 11ης Ιανουαρίου, τα έργα ήταν τόσο πολλά υποσχόμενα, ώστε ο συντάκτης του άρθρου έκανε στους αναγνώστες του την πρόγνωση ότι η ουγγρική ποίηση θα ήταν σε θέση μέσα στα επόμενα είκοσι-τριάντα χρόνια να σταθεί δίπλα στην γαλλική, ακόμα και να την ξεπεράσει.

Ως μοναδικό ουγγρογλωσσό όργανο, το φύλλο δημοσίευε επίσης τις διατάξεις του Ιωσήφ Β΄ που αφορούσαν την Ουγγαρία και παρά τη λογοκρισία επιχειρούσε συγκρατημένη κριτική. Τον Ιούλιο του 1784 ο Dávid Szabó Barczafalvy³³ σχολίαζε συνοπτικά το διάταγμα περί γλώσσας: *Αγαπητοί μου Ούγγροι! Ο λόγος έκδοσης αυτού του υψηλού διατάγματος είναι ότι η δική μας ουγγρική γλώσσα έμεινε παραμελημένη και ακαλλιέργητη. Οι πρόγονοί μας, βασιλείς από ουγγρική ευγενική γενιά, θα έπρεπε να ακολουθήσουν το παράδειγμα άλλων εθνών και αντί να φέρουν ξένες γλώσσες στη χώρα, να χρησιμοποιήσουν τη λατινική γλώσσα στις κρατικές υποθέσεις*³⁴.

Ο ίδιος ο Rát ασχολείτο παράλληλα με την έκδοση της *Magyar Hírmondó* και με ευρύτερα δημοσιογραφικά και επιστημονικά-γλωσσικά σχέδια. Έτσι, το 1787, κατέστρωσε μαζί με τον Miklós Révai την έκδοση ενός ουγγρο-γερμανο-λατινικού λεξικού, το σχέδιο του οποίου παρουσίασε στην εφημερίδα *Staatsanzeigen* του August Wilhelm Schlözer καθώς και στην *Magyar Múza*, που κυκλοφορούσε στη Βιέννη³⁵.

Στην αγγελία έκδοσης του λεξικού ο Rát περιγράφει τις συνθήκες, υπό τις οποίες οι Ούγγροι μετά το διάταγμα του Ιωσήφ Β΄ υποχρεώνονταν να μάθουν Γερμανικά, και τις επικρίνει δριμύτατα. Κατά την άποψή του δεν υπήρχαν αρκετά σχολικά βιβλία ούτε ανάλογα λεξικά για τους μαθητές της γλώσσας, το γρηραιότερο τμήμα του πληθυσμού αδυνατούσε πλέον εξαιτίας

³³ Dávid Szabó Barczafalvy: Ευαγγελικός ιερέας από το Sárospatak. Έζησε στο Pressburg και επισκέφτηκε μεταξύ άλλων ξένα πανεπιστήμια στη Γερμανία (Göttingen) και στο Βέλγιο. Το 1792 κυκλοφόρησε το έργο του *A tudományok magyarul* (=Οι επιστήμες στην ουγγρική γλώσσα). Τα έτη 1784 και 1786 υπήρξε κατά διαστήματα εκδότης της *Magyar Hírmondó*.

³⁴ Ουγγρικά (*Édes Magyarim! Ezen kegyelmes parancsoltnak [...] az oka az, hogy született magyar nyelvünk elhagyatott, ki nem pallérozott [...] régi eleink, magyar vérből származó királyaink, bár követték volna más országok «példáját, és ahelyett» hogy országaikban más idegen nyelveket behozztanak, bár magok nyelvét excoltálták és az ország dolgainak folytatásában a deák helyett közönségessé tették volna, mint más nemzetek, édes született nyelvükkel dicskedhetnének*).

³⁵ Αγγελία έκδοσης ενός γερμανο-ουγγρικο-λατινικού λεξικού, 1787, στην *Magyar Múza*, 1787, N. 57 καθώς και στην *Staats-Anzeigen* 1787, XII., 340-353. Η αγγελία δημοσιεύτηκε υπό τον τίτλο *Über die Ausrottung der ungarischen Sprache* (=Σχετικά με τον αφανισμό της ουγγρικής γλώσσας). Σχετικά με το θέμα, βλ. επίσης György Kökay, «Rát Mátvás röpirata II József ellen, a magyar nyelv érdekében», *Magyar könyvszemle* 4 (1966), 305-316.

της προχωρημένης ηλικίας του να μάθει αυτήν τη δύσκολη γλώσσα, οι υπάλληλοι είχαν υπερβολικό φόρτο εργασίας και είχαν τη δυνατότητα να μελετούν μόνο τις βραδινές ώρες. Ο Rát λοιπόν από την πλευρά του κάνει την πρόταση, να μάθει ο γερμανικός πληθυσμός Ουγγρικά: ο ουγγρικός περίγυρος θα διευκόλυνε πολύ αυτό το εγχείρημα. Ταυτόχρονα επικρίνει το ελλιπές ενδιαφέρον της ομάδας που υποτίθεται αποτελούσε το στόχο. Ο Rát ξεκινά με αφετηρία τη σκέψη ότι ο πολιτισμός και η εκπαίδευση ενός έθνους μπορούν να καλλιεργηθούν μόνο στη μητρική γλώσσα. Φέρνει παραδείγματα από το χώρο δράσης των δογμάτων στην Ουγγαρία: των Λουθηρανών και των Καλβινιστών. Οι Καλβινιστές δεν είχαν καθόλου γερμανόγλωσσα κολέγια και τα ουγγρόγλωσσα μεταρρυθμιστικά κολέγια αποτελούσαν απόδειξη για το υψηλό επίπεδο στο οποίο μπορεί να φτάσει η επιστήμη, όταν θεραπεύεται στη μητρική γλώσσα. Τους Λουθηρανούς τους διακρίνει σε γερμανόφωνους και ουγγρόφωνους και ενώ επαινεί τους γερμανόφωνους ως τους πιο φωτισμένους και μορφωμένους λογίους της χώρας, μέμφεται ωστόσο το γεγονός ότι οι ίδιοι οι Ούγγροι σ' αυτό το περιβάλλον, με το να χρησιμοποιούν τα γερμανικά, έχουν σχεδόν ξεχάσει τη γλώσσα τους. Η φοίτηση σε ξένα πανεπιστήμια συνέβαλε επίσης στο να μην είναι σε θέση οι λόγιοι αυτοί να διαβάσουν ή να γράψουν στην ουγγρική γλώσσα. Αυτή η κατηγορία της πολιτισμικής απώλειας προκάλεσε αργότερα την έντονη διαμαρτυρία των ούγγρων λουθηρανών εναντίον του Rát³⁶.

Το λεξικό ωστόσο δεν κυκλοφόρησε: έλειπε ο ικανός αριθμός συνδρομητών.

Η κλιμάκωση της συζήτησης γύρω από την προώθηση των εθνικών γλωσσών στο βασίλειο της Ουγγαρίας πιθανόν να οφείλεται τελικά στο γλωσσικό διάταγμα του Ιωσήφ Β', το οποίο θεωρήθηκε ιδιαίτερα αυστηρό και απορρίφθηκε από εκείνους τους Ούγγρους, για τους οποίους αποτελούσε μέριμνα η ενίσχυση της δικής τους εθνικής γλώσσας. Ένας ανώνυμος περιηγητής έγραφε το 1793 σχετικά με το μέτρο του Ιωσήφ Β' και την υποδοχή του από τον πληθυσμό του βασιλείου τα ακόλουθα:

Καταρχήν η εισαγωγή της γερμανικής γλώσσας. Η επιθυμία του Ιωσήφ Β' ήταν, μέσα σε χρονικό διάστημα τεσσάρων χρόνων, να αποκτήσουν όλοι οι δημόσιοι υπάλληλοι στην Ουγγαρία τέτοια ευχέρεια στη γερμανική γλώσσα ώστε ο καθένας εξ αυτών να είναι σε θέση να συντάσσει εκθέσεις προς τις υπηρεσίες στη γερμανική γλώσσα. Το όφελος θα ήταν ευνόητο [...] Το σύνολο της ουγγρικής νεολαίας απόκτησε γρήγορα την απαιτούμενη ευχέρεια στη γερμανική γλώσσα. Για τον ηλικιωμένο έμπορο όμως το επι-

³⁶ Ο.π., 308.

βληθέν φορτίο έγινε πολύ βαρύ. Που να βρει το χρόνο να μάθει μια γλώσσα, χωρίς να παραμελήσει τις ανάγκες της δουλειάς του; Έχει ζήσει σε μόνιμο φόβο, που μεγάλωνε κάθε μέρα που ξημέρωνε, από την αγωνία να κερδίσει το ψωμί του [...] Οι φοβισμένοι [...] διέδωσαν κι έκαναν γνωστή ανάμεσα στο λαό την παρακμή και το διωγμό όλης της ουγγρικής γλώσσας [...] Αυτό δεν το είχε σκεφτεί ο Ιωσήφ. Εκείνο που τον απασχολούσε ήταν: πως μιλούν οι υπηκοοί του, όταν πράττουν αυτό που οφείλουν! – Όμως μέσα από μια τέτοια διάδοση η υπόθεση του ενός έγινε υπόθεση ολόκληρου του έθνους και αυτό συνοδεύτηκε ταυτόχρονα από μίσος εναντίον των Γερμανών, που θεωρήθηκαν μεν ως σύμβουλοι, ενώ έχει αποδειχθεί ότι Ούγγροι ήταν εκείνοι οι οποίοι με το σχέδιο αυτό επιθυμούσαν να στήσουν μνημεία δόξας. Με όση ευγνωμοσύνη τίμησε η εργαζόμενη τάξη του ουγγρικού έθνους τον αυτοκράτορα Ιωσήφ, τόσο πικρά την πόνεσε το γεγονός ότι ο τιμημένος αφέντης θέλησε να πάρει από τον άνθρωπο τη μοναδική του γλώσσα –πέραν από την οποία δεν καταλαβαίνει καμία άλλη. Αυτό είναι το μοναδικό σημείο, στο οποίο οι γνώμες όλων συγκλίνουν³⁷.

Σε αυτό το απόσπασμα διακρίνεται ο φόβος του εργαζόμενου πληθυσμού –κυρίως των δημοσίων υπαλλήλων– ότι εξαιτίας της νέας γλώσσας της διοίκησης, που πλέον προβλεπόταν αναγκαστικά, έπρεπε να υποστεί οικονομικές απώλειες ή ότι ετίθετο σε κίνδυνο ακόμα και η επιβίωσή του, καθώς και το πρόσφορο έδαφος που προετοιμαζόταν για τη διάδοση του μύθου της καταδικασμένης σε παρακμή ουγγρικής γλώσσας. Αν η πηγή θεωρηθεί αξιόπιστη, τότε φαίνεται ότι αυτός ο φόβος είχε εξαπλωθεί κυρίως στο εδραιωμένο, ηλικιακά μεγαλύτερο στρώμα του πληθυσμού, ενώ η νεολαία δεν αντιμετώπιζε κανενός είδους δυσκολίες στην εκμάθηση των Γερμανικών. Η πρόθεση του Ιωσήφ να δημιουργήσει μια χώρα από το σύνολο των πολλών χωρών που βρισκόνταν στην κυριαρχία του, να φέρει κοντά τις καρδιές των διαχωρισμένων υπηκόων μέσω του εμπορίου και της μεταρρύθμισης³⁸, δεν επρόκειτο να επιτευχθεί, ακόμα κι αν το ένα τέταρτο του ουγγρικού πληθυσμού ήταν ενεργοί ομιλητές των Γερμανικών: Η γερμανική γλώσσα φαινόταν σ' αυτόν να είναι εκείνη, που θα μπορούσε να εκμαθηθεί γρηγορότερα, ίσως επειδή το ένα τέταρτο της ανθρωπότητας γνώριζε άλλες γλώσσες με γερμανική γραφή και ήταν σε θέση να εκφράζεται σ' αυτές. Ο όρος ανθρωπότητα –αυτό μπορούμε να υποθέσουμε– δεν πρέπει εδώ να κατανοηθεί στην καθολική του διάσταση αλλά στα όρια του βασιλείου της Ουγγαρίας.

³⁷ *Reise von Preßburg durch Mähren*, 123.

³⁸ *Ο.π.*, 134.

Ο Ιωσήφ Β΄ απέσυρε –αυτό είναι αναμφισβήτητο– το γλωσσικό διάταγμα εξαιτίας της στάσης διαμαρτυρίας των Ούγγρων. Η ουγγρική γλώσσα, η οποία για μεγάλο χρονικό διάστημα χρησιμοποιείτο, ως μια από τις πολυάριθμες γλώσσες στο βασίλειο της Ουγγαρίας, ως καθομιλουμένη, και της οποίας η διάπλαση σε γλώσσα λογοτεχνίας καθυστέρησε ως την καμπή του αιώνα, για να βρει στη συνέχεια ραγδαία αναγνώριση, δεν ήταν, ωστόσο, η γλώσσα που πρότειναν οι επικριτές του Ιωσήφ για τη διαδοχή των Λατινικών και των Γερμανικών: Μετά την απόσυρση του διατάγματος τα Λατινικά επανήλθαν στα υπηρεσιακά γραφεία και έμελλαν μέχρι το 1848 να λειτουργούν ως επίσημη γλώσσα επικοινωνίας στην Ουγγαρία. Για αρκετό καιρό λατινόγλωσσα, γερμανόγλωσσα καθώς επίσης και ουγγρόγλωσσα περιοδικά έντυπα κυκλοφορούσαν το ένα δίπλα στο άλλο. Αυτό το γλωσσικό μείγμα διαλύθηκε στην ουσία μόλις με την κατάρρευση της Μοναρχίας, το 1918, όταν οι περιφερειακές περιοχές του ουγγρικού βασιλείου αποσχίστηκαν από το μέχρι τότε κρατικό μόρφωμα.

*Χρονολογική επισκόπηση της εξέλιξης του τύπου στην Ουγγαρία
και σχετικά ιστορικά-βιογραφικά στοιχεία*

- 1721 Mátyás Bél: *Nova Posoniensa* (έως το 1722)
- 1725 Γέννηση του Karl Gottlieb Windisch
- 1740 Ανάληψη εξουσίας από τη Μαρία Θηρεσία
- 1741 Στέφη Μαρίας Θηρεσίας ως Βασίλισσας της Ουγγαρίας
Γέννηση Ιωσήφ Β΄
- 1743 Στέφη Μαρίας Θηρεσίας ως Βασίλισσας της Βοημίας
- 1745 Ο Φραγκίσκος Στέφανος της Λωραίνης γίνεται αυτοκράτορας της Αυστρίας
- 1747 (;) Γέννηση του György Bessenyei
- 1749 Γέννηση Mátyás Rát στο Győr
Μεταρρύθμιση της Ιατρικής Σχολής της Βιέννης από τον Gerhard van Swieten
- 1752 Μεταρρύθμιση της Φιλοσοφικής Σχολής της Βιέννης
- 1753 Ο πρίγκιπας Wenzel Anton von Kaunitz αναλαμβάνει το αξίωμα του αυλικού και κρατικού καγκελαρίου (έως το 1792)
Μεταρρύθμιση της Θεολογικής και Νομικής Σχολής της Βιέννης
- 1760 Ίδρυση του κρατικού συμβουλίου (Staatsrat)
- 1764 Karl Gottlieb Windisch: *Preßburger Zeitung* (έως το 1929)
- 1765 Θάνατος του αυτοκράτορα Φραγκίσκου, Συγκυβέρνηση Ιωσήφ Β΄
Ο Ιωσήφ εκλέγεται αυτοκράτορας της Αγίας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του Γερμανικού Έθνους

- Ο Λεοπόλδος Β΄ γίνεται αρχιδούκας της Τοσκάνης
 Ο György Bessenyei εγκαθίσταται στη Βιέννη
- 1767 Karl Gottlieb Windisch: *Freund der Tugend* (έως το 1769)
- 1770 Μεταρρύθμιση του Καθολικού Πανεπιστημίου του Τυρνάου (Nagyszombat)
 Karl Gottlieb Windisch: *Der vernünftige Zeitvertreiber*
- 1771 Karl Gottlieb Windisch: *Preßburgisches Wochenblatt zur Ausbreitung der Wiss.* (έως το 1773)
 Dániel Tersztyányszky, Ádám Kollár: *K.K. privilegierte Anzeigen*, Βιέννη (έως το 1776)
- 1773 Ο Mátyás Korabinszky αναλαμβάνει την *Preßburger Zeitung*
 Ο Mátyás Rát αρχίζει σπουδές στο Göttingen
 Ο Bessenyei εγκαταλείπει τη σωματοφυλακή
- 1774 Johann Ignaz Felbinger: *Allgemeine Schulordnung: Ratio educationis Hungarische Vermischte Nachrichten von Staats- und gelehrten Neuigkeiten*, Preßburg
- 1777 Επιστροφή του Mátyás Rát από το Göttingen
 Εισαγωγή της γενικής υποχρεωτικής εκπαίδευσης
- 1778 *Ungarische Agrikultur-Zeitung*, Preßburg
 Κυκλοφορεί το *Magyarság* του György Bessenyei
- 1780 Θάνατος Μαρίας Θηρεσίας. Ανάληψη της εξουσίας από τον Ιωσήφ Β΄
 Mátyás Rát: *Magyar Hírmondó*, Preßburg (έως το 1788)
- 1781 Ο Ιωσήφ Β΄ εκδίδει το διάταγμα περί ανεξίτηρησίας (Toleranzpatent) και χορηγεί διευρυμένη ελευθεροτυπία
 Karl Gottlieb Windisch: *Ungrisches Magazin* (έως το 1787)
 Κυκλοφορεί το «Jámbor szándék» του György Bessenyei
- 1782 *Preßburgische Gelehrte- und Kunstnachrichten*, Preßburg (έως το 1785)
- 1783 *Historisch-kritisch-moralisch und politische Beyträge zur Beförderung der deutschen Litteratur*, Preßburg
Hungarische Agrikultur-Zeitung, Preßburg
Magyar Könyvház, Preßburg
- 1784 Η έδρα της αντιβασιλείας (Statthalterei) μεταφέρεται από το Preßburg στην Πέστη
 Ο Ιωσήφ Β΄ εκδίδει το διάταγμα περί γλώσσας, Γερμανικά ως γλώσσα της διοίκησης στις Χώρες του Στέμματος
Damenjournal, Preßburg
 Johann Jakob Winterl: *Monatliche Früchte einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn*, Πέστη
- 1785 *Pester Wochenblatt*, Πέστη

- 1786 *Preßburger Merkur*, Preßburg
Merkur von Ungarn, Πέστη (έως το 1787)
- 1787 *Wöchentliche Bögen zum Nutzen und zum Vergnügen*, Preßburg
Pozsonyi Magyar Múzsza, Preßburg
Hungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten, Πέστη (έως το 1794)
Wochenblatt für Kinder, Pest
- 1788 Η εφημερίδα *Magyar Hírmondó* μετακομίζει στην Πέστη. Νέος τίτλος:
Magyar Mercurius (έως το 1798)
Neuer Kurier aus Ungarn von Kriegs- und Staatssachen, Πέστη (έως το 1799)
- 1790 Θάνατος του Ιωσήφ Β΄. Ανάληψη εξουσίας από τον Λεοπόλδο Β΄
- 1791 *Lesekabinett*, Preßburg
Karl Gottlieb Windisch: *Neues ungrisches Magazin* (έως το 1792)
- 1792 Θάνατος του Λεοπόλδου Β΄. Αυτοκράτορας ανακηρύσσεται ο Φραγκίσκος Β΄
Θάνατος του Karl Gottlieb Windisch

(Μετάφραση από τα Γερμανικά: Βάσω Σειρηνίδου)

ANDREA SEIDLER

THE FORMATION OF THE DISCOURSE ON NATIONAL IDENTITY
IN THE 18th CENTURY HUNGARIAN PRESS

This paper is dealing with multilingualism in the Kingdom of Hungary, with the cohabitation of numerous ethnical groups of different native languages and the common language in administration and the scientific community – Latin, later shortly German, and with the resulting conflicts, which were ignited on the question of a dominating language. At the end of the century the decision was reached in favour of the Hungarian language as the leading language in periodicals and in literature. Albeit, Latin remained the official administrative language far into the 19th century. Where the germanspeaking Hungari in the Kingdom of Hungary served as link between Hungary and the foreign countries and were dominating the evolving sciences throughout the country, language reformers and the proclaimers of Hungarian on the other hand placed emphasis on the necessity of a developing mother tongue for conserving the Hungarian nation from the early eighties on – not only as a reaction to Josephs II language edict of 1784.

ΒΑΣΩ ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ

ΒΑΛΚΑΝΙΟΙ ΕΜΠΟΡΟΙ ΣΤΗΝ ΑΨΒΟΥΡΓΙΚΗ ΜΟΝΑΡΧΙΑ

(18ος-ΜΕΣΑ 19ου ΑΙΩΝΑ)

ΕΘΝΟΤΙΚΕΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΕΣ ΑΜΗΧΑΝΙΕΣ

Οι σκέψεις που κατατίθενται σε αυτό το άρθρο είναι προϊόν μιας αμηχανίας. Εννοώ την αμηχανία στην οποία περιέχεται ένας ερευνητής που ασχολείται με τις εμπορικές μεταναστεύσεις από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς την Κεντρική Ευρώπη κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, όταν πρέπει να χρησιμοποιήσει ένα συλλογικό προσδιορισμό για τα υποκείμενα της έρευνας του· την αμηχανία, που προκύπτει από το γεγονός ότι για να περιγράψει το πεδίο αναφοράς του, χρησιμοποιεί όρους που από μόνοι τους αποτελούν ερμηνευτικά πλαίσια ή στην καλύτερη περίπτωση ζητούμενα προς διερεύνηση.

Προκειμένου να διευθετήσει το πρόβλημα, ο ερευνητής αναγκάζεται να ακροβατεί μεταξύ διαφόρων προσδιορισμών: *έλληνες έμποροι, ορθόδοξοι, βαλκάνιοι, οθωμανοί υπήκοοι, Μακεδόνες, Ηπειρώτες, Θεσσαλοί*· να βάζει τους προσδιορισμούς σε εισαγωγικά, να δικαιολογεί προλογικά την επιλογή του ενός έναντι του άλλου. Έχοντας υπόψη τη συμβολή του Traian Stoianovich, που ανέδειξε το πολυεθνικό περιεχόμενο της έννοιας «Έλληνας» στην περίπτωση των ορθόδοξων εμπόρων στα Βαλκάνια και στην Κεντρική Ευρώπη¹, στέκεται με ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε συγκρούσεις μεταξύ μελών των εθνοτικών ομάδων που υπάγονταν στο νοηματικό πεδίο της έννοιας αυτής. Με δεδομένη τη δυσκολία οριστικής απαγκίστρωσης από εθνικές κατηγορίες –και ακριβώς η αμηχανία, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω, αποτελεί ένδειξη της δυσκολίας αυτής–, αναγνωρίζοντας τουλάχιστον τον ιστορικό χαρακτήρα τους, διερευνά, προσεκτικά, ίχνη ανάλογων διαδικασιών στο αντικείμενο που μελετά. Επιστρατεύει γνώσεις που αποκόμισε από μελέτες σχετικές με τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας και ελέγχει τα στοιχεία που θα μπορούσαν

---

¹ Traian Stoianovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *The Journal of Economic History* 20 (1960), 243-313. Επανεκδόση στο: του ιδίου, *Between East and West*, τ. 2, Νέα Υόρκη 1992, 1-77. Η ελληνική μετάφραση «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος» στο: Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1979, 287-345.

να προδηλώσουν κάτι αντίστοιχο στη δική του περίπτωση: θεραπεία της γλώσσας, ίδρυση σχολείων, εκτύπωση βιβλίων και εφημερίδων, υποστήριξη εθνικών κινημάτων, αντιλήψεις σχετικά με τον τόπο καταγωγής κ.λ.π.

Κι ενώ ο υποψιασμένος ερευνητής κάνει όλα αυτά, η αμηχανία του αντί να ελαττώνεται, αυξάνει. Τι θα μπορούσε, για παράδειγμα, να υποθέσει για την ταυτότητα του δασκάλου στην ανώτερη τάξη του ελληνικού σχολείου στο Novisad (Neusatz, Νεόφυτο) της Βοϊβοντίνιας, του «*κυρ Μπελιάνσκη*» που *εγνώριζε τέλεια την αρχαία ελληνική φιλολογία, μιλούσε τα Σερβικά κατά τον Βουλγαρικό τρόπο και με πολλές Τουρκικές λέξεις, είχε δε στο σπίτι του εικόνα βυζαντινού Αυτοκράτορα*²; Ή για την περίπτωση του Βλάχου Δημητρίου Τσετίρη, επιτρόπου κατά το έτος 1809 στην Ελληνική Σχολή της Κοινότητας του *Γραικο-Βλαχικού Γένους* της Βιέννης, ο οποίος ένα χρόνο νωρίτερα βρισκόταν μαζί με τον αδελφό του και άλλους Βλάχους της κοινότητας στη λίστα συνδρομητών του βιβλίου *Εξετάσεις περί των Ρωμαίων ή των ονομαζομένων Βλάχων* του εγκατεστημένου στην Πέστη φοιτητή ιατρικής, Γεωργίου Κωνσταντίνου Ρόζια, που κατηγορούσε τους απλούς Γραικούς ότι *τολμώσι να κάμωσι μίαν διαφοράν του εδικού μου γένους, και των εντεύθεν του Δουνάβεως*, υπενθύμιζε στους ομογενείς του Βλάχους (*Ρωμαίους*), ότι οι Ρουμάνοι στην Τρανσυλβανία και τη Βλαχία *αυτοί είναι αδελφοί εδικοί μας και τους υποδείκνυε τη χρήση και την καλλιέργεια της μητρικής τους ρομανικής διαλέκτου*³; Πως ακόμα να αξιολογήσει την πληροφορία του ανώνυμου επιστολογράφου του *Λόγιου Ερμή*, το 1816, ότι στη Βιέννη της ελληνόγλωσσης βιβλιοπαράγωγής, των ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών, των λογίων και των συνδρομητών, οι μαθητές του ελληνικού σχολείου παρουσιάζουν *αδυναμίαν μεγάλην εις την ομιλουμένην Ελληνικήν γλώσσαν και ότι των κατοίκων της Βιέννης Γραικών τα παιδιά μανθάνουν όχι μόνον την*

² Γ. Χ. Μόδης, «Συμβολή και επίδρασις των Δυτικομακεδόνων εις την πνευματικήν-οικονομικήν ανάπτυξιν της Σερβίας κατά τον ιθ' αιώνα», *Αριστοτέλης* 5/41 (1963), 10. Πρόκειται για επιλεκτική περιήληψη και σχολιασμό του έργου του D. Ρορονιέ, *O Cincarima*, Βελιγράδι 1937 (β' έκδοση, πληρέστερη της πρώτης του 1927, γ' έκδοση 1998). Ο Μόδης παραπέμπει σε πληροφορίες που δίνει ο Ρορονιέ και τις αξιοποιεί με τρόπο που επιτυγχάνει διπλό «εθνικό στόχο»: τονίζοντας την ελληνική ταυτότητα των Βλάχων (Τσιντσάρων) που εμπορεύονταν κατά τον 18ο και 19ο αι. στα εδάφη της Σερβίας, υπογραμμίζει το ελληνικό ιστορικό υπόστρωμα της σερβικής αστικής τάξης μέχρι το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ευχαριστώ τον καθηγητή κ. Χαράλαμπο Παπαστάθη για την ευγενική υπόδειξη και παραχώρηση του άρθρου καθώς και για τις πληροφορίες του σχετικά με τις εκδόσεις του έργου του Ρορονιέ.

³ Γεωργίου Κωνσταντίνου Ρόζια, *Εξετάσεις περί των Ρωμαίων ή των ονομαζομένων Βλάχων όσοι κατοικούσιν αντιπέραν του Δουνάβεως* [...], Πέστη 1808, 33, 99, 143 κ.εξ. Λίστα συνδρομητών, 150-159.

*παλαιάν Ελληνικήν, αλλά και την μητρικήν των νυν ομιλουμένην Ελληνικήν, δια την αξιοκατάκριτον αμέλειαν και αδιαφορίαν των γονέων, εις το σχολείον, ή εις την πατρικήν των οικίαν και πάλιν από διδάσκαλον, και όχι από τους γονείς εκτός πολλά ολίγων*⁴;

Παραδείγματα σαν τα παραπάνω απαντούν συχνά στις πηγές και υπονομεύουν πιθανές βεβαιότητές μας για την εθνοτική ταυτότητα των φορέων του εμπορίου μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αψβουργικής Μοναρχίας. Αν κάτι διαφαίνεται, αυτό δεν είναι ο κλειστός και συμπαγής χαρακτήρας αλλά η ευελιξία και προσαρμοστικότητα των εθνοτικών ταυτοτήτων και των παραμέτρων που τις συγκροτούν· η χρησιμότητά τους ως μέσων προσαρμογής σε υλικές συνθήκες, η επιστροφή, τροποποίηση ή αντικατάστασή τους ως οχημάτων κοινωνικής ανέλιξης. Μια τέτοια διαπίστωση καθιστά την εκ των προτέρων χρήση στοιχείων, όπως η εθνοτική καταγωγή, το ονοματεπώνυμο ή η γλώσσα –για να αναφέρουμε μερικά από αυτά που απαντούν πιο συχνά– ως τεκμηρίων ταυτότητας, αποκομμένων από το κοινωνικό τους περιβάλλον, προβληματική. Πολύ περισσότερο που στην περίπτωσή μας έχουμε να κάνουμε με φαινόμενα μετανάστευσης και έντονης γεωγραφικής κινητικότητας, με ανθρώπους που μετακινούνται ανάμεσα σε κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα διαφορετικά μεταξύ τους: από τους τόπους καταγωγής τους, τη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, την Ήπειρο, και τα κέντρα του διαμετακομιστικού εμπορίου στη Βόρεια Βαλκανική, στις αγορές της Τρανσυλβανίας και της Ουγγαρίας, στη Βουδαπέστη, στη Βιέννη ή στην Τεργέστη. Αυτές τις «δοκιμασίες» των ταυτοτήτων των μεταναστών στους τόπους εγκατάστασής τους στην Αψβουργική Μοναρχία και ιδιαίτερα στη Βιέννη⁵, θα επιχειρήσω να δείξω στη συνέχεια.

Φορείς της εμπορικής επικοινωνίας μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αψβουργικής Μοναρχίας, που εγκαινιάστηκε με τις συνθήκες του Κάρολιτς (1699) και του Πασάροβιτς (1718), εντάθηκε κατά το τελευταίο τέταρτο του 18ου και τις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, για να περιοριστεί σταδιακά τις επόμενες και να ατονήσει στα μέσα του ίδιου αιώνα, υπήρξαν μεταξύ των εθνοτικών ομάδων των Βαλκανίων, κατά κύριο λόγο, οι Έλληνες, οι Βλάχοι της Μακεδονίας και της Ηπείρου και οι Σέρβοι. Έλληνες, βλάχοι και σέρβοι έμποροι, κάποιοι από τους οποίους είχαν πιθανώς συναντηθεί μεταξύ τους στα παζάρια των Βαλκα-

⁴ *Ερμής ο Λόγιος*, τ. 6, τχ. 20 (1816), 359.

⁵ Η μετανάστευση και εγκατάσταση Ελλήνων στη Βιέννη υπήρξε και το αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής, *Έλληνες στη Βιέννη, 1780-1850*, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2002.

νίων ή ακόμα και συνεργαστεί επαγγελματικά, συσπειρώνονταν ήδη από την εποχή των πρώτων τους μετακινήσεων προς την Κεντρική Ευρώπη σε οργανωτικά σχήματα (αδελφότητες, κοινότητες, κομπανιές), με κέντρο συνήθως έναν ορθόδοξο ναό. Στο βαθμό που δεν ήταν υπαγορευμένη από τις αρχές⁶, η δημιουργία τέτοιων πολυεθνικών συσσωματώσεων εκπορευόταν από την ανάγκη αποτελεσματικότερης διαπραγμάτευσης με την κεντρική εξουσία ζητημάτων που σχετιζόνταν με την οικονομική δραστηριότητα και την εγκατάσταση στα αφβουργικά εδάφη και ήταν κοινά για τα μέλη των τριών ομάδων. Επρόκειτο για ζητήματα που προέκυπταν πρώτον από το γεγονός ότι Έλληνες, Βλάχοι και Σέρβοι αποτελούσαν ορθόδοξη μειονότητα σε μια αυτοκρατορία, της οποίας οι αρχές και η πλειοψηφία του πληθυσμού –τουλάχιστον στην Αυστρία και ως ένα βαθμό στην Ουγγαρία– ήταν καθολικές, δεύτερον από το γεγονός ότι ήταν οθωμανοί υπήκοοι, υπάγονταν δηλαδή σε διαφορετική πολιτική αρχή από αυτή της κοινωνίας υποδοχής, ετύγχαναν συνεπώς διαφορετικής νομικής μεταχείρισης σε σχέση με τους υπηκόους της μοναρχίας, και τρίτον από το γεγονός ότι συνιστούσαν μια ιδιαίτερη επαγγελματική ομάδα με εξειδίκευση στο εμπόριο μεταξύ Κεντρικής Ευρώπης και Ανατολής, τα οικονομικά συμφέροντα και η δραστηριότητα της οποίας έρχονταν συχνά σε σύγκρουση με τα αντίστοιχα των ντόπιων εμπόρων και των αρχών. Στη βάση αυτού του τριπλού ετεροπροσδιορισμού από την κοινωνία υποδοχής, σε συνδυασμό με την ανάγκη διευθέτησης πρακτικών ζητημάτων και φυσικά στο βαθμό που το επέτρεπαν ή το επέβαλαν οι αρχές, οι μετανάστες από τα Βαλκάνια δημιουργούσαν υποτυπώδεις μορφές κοινοτικής οργάνωσης στους τόπους εγκατάστασής τους.

Κριτήρια, με διαφορετική κατά τόπους ιεράρχηση, συμμετοχής σε συλλογικά σώματα κατά την αρχή της εγκατάστασης στα αφβουργικά εδάφη και σε κάθε περίπτωση πόλοι, γύρω από τους οποίους συσπειρώνονταν κοινά ενδιαφέροντα των μεταναστών στην κοινωνία υποδοχής, όπως η θρησκευτική ταυτότητα, η υπηκοότητα και η επαγγελματική ιδιότητα δεν λειτουργήσαν αποκλειστικά και πάντα ως στοιχεία συνοχής. Αντίθετα, είτε με την πάροδο του χρόνου και ανάλογα με την ένταση της σχέσης τους

---

⁶ Για παράδειγμα, η πρωτοβουλία ίδρυσης εμπορικών κομπανιών στην Τρανσυλβανία το 1636 ξεκίνησε από τον ίδιο τον ηγεμόνα Γεώργιο Ράκοτσι Α΄, ο οποίος, αντιλαμβανόμενος την ανάγκη ύπαρξης ενός οργάνου, υπεύθυνου για τη δράση των ξένων εμπόρων και την κάλυψη των οικονομικών τους υποχρεώσεων απέναντι στο ηγεμονικό ταμείο, παραχώρησε μαζί με διάφορες δασμολογικές ατέλειες και το προνόμιο σύστασης εμπορικών κομπανιών. Βλ. Δέσποινα-Ειρήνη Τσούγκα-Παλασιάθη, *Η ελληνική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση και Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη 1994, 40-41.

με τις κατηγορίες, γύρω από τις οποίες οργάνωναν τη ζωή τους οι άνθρωποι στην κοινωνία υποδοχής αποδυναμώθηκαν είτε αποτέλεσαν πεδία εσωτερικών συγκρούσεων, μέσα από τις οποίες προβάλλονταν νέα κριτήρια συνοχής.

Ας παρακολουθήσουμε τις διαδικασίες αυτές, ξεκινώντας από την οθωμανική υπηκοότητα, η οποία έπαψε να αποτελεί διακριτικό γνώρισμα για το σύνολο των μεταναστών· ως εκ τούτου ζητήματα που προέκυπταν από τη διάκριση αυτή δεν αφορούσαν πλέον όλους. Η εξέλιξη εδώ δρομολογήθηκε «από τα έξω», δηλαδή από την πολιτική εξουσία. Το μονίμως αρνητικό για την Αψβουργική Μοναρχία εμπορικό ισοζύγιο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία –«αγκάθι» για μια οικονομία οργανωμένη κατά μερκαντιλιστικά πρότυπα– και οι φωνές διαμαρτυρίας των ντόπιων εμπόρων για παραγκωνισμό τους από τους οθωμανούς υπηκόους οδήγησαν τις αρχές, από την έβδομη δεκαετία του 18ου αιώνα, στη λήψη μέτρων που στόχευαν στο να περάσει το ανατολικό εμπόριο στα χέρια των υπηκόων της μοναρχίας. Με δεδομένη την επίγνωση της αδυναμίας των ντόπιων εμπόρων να ανταγωνιστούν τους οθωμανούς στο εμπόριο της Ανατολής, για την επίτευξη του στόχου επιλέχθηκε ο δρόμος της πολιτογράφησης των δεύτερων ως αψβούργων υπηκόων. Με τα διατάγματα των ετών 1774 και 1777 υποχρεώνονταν οι οθωμανοί εμπορευόμενοι, που επιθυμούσαν να εγκατασταθούν στην Ουγγαρία και την Τρανσυλβανία αντίστοιχα, να μεταφέρουν την οικογένεια και όλη την περιουσία τους στη μοναρχία και να καταθέσουν όρκο πίστης προκειμένου να λάβουν την αψβουργική υπηκοότητα⁷. Στην Αυστρία οι προσπάθειες των αρχών και των ντόπιων εμπόρων για περιορισμό της δράσης των οθωμανών υπηκόων δεν έβρισκαν την υποστήριξη των «βιομηχάνων» (*Fabrikanten*), που ενδιαφέρονταν για φθηνές και τακτικές προμήθειες βαμβακιού, αλλά και κάποιων μεγαλεμπόρων και χρηματιστών, που μέσω των *Τούρκων* στη Βιέννη έκαναν συμφέρουσες δουλειές με το Λεβάντε⁸. Εκεί, αντί της αναγκαστικής πολιτογράφησης

⁷ Γερμανικό κείμενο του διατάγματος του 1777 για τους εμπορευόμενους στην Ουγγαρία στο, *Sammlung aller K. K. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung Kaisers Josephs des II theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind* [...], Βιέννη 1787, τ. 7, 138-143. Βλ. και Ödön Fűves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965, 17. Λατινικό κείμενο και ελληνική μετάφραση του διατάγματος (προνομίου) του 1771 προς τις κομπανίες της Τρανσυλβανίας στο Τσούγκα-Παπαστάθη, *Σιμπιού*, 394-405.

⁸ Τα οφέλη που είχαν οι βιομήχανοι και οι μεγαλέμποροι-μεγαλοχρηματιστές της Βιέννης από τη δράση των οθωμανών υπηκόων αναγνώριζαν και οι οικονομικοί σύμβουλοι της αυλής. Βλ. Hofkammerarchiv, Litorale Kommerz F. 132, rote Nr. 683, φ. 132v (19 Δεκεμβρίου 1800). Για το σκεπτικισμό που επικρατούσε στο οικονομικό επιτελείο των Αψβούργων σχετικά με τον περιορισμό της δράσης των οθωμανών υπηκόων, βλ. Helene Landau, «Die

επιλέχθηκε ο δρόμος της εξομοίωσης του καθεστώτος μεταξύ οθωμανών και αψβούργων υπηκόων στο ζήτημα της προνομιακής δασμολόγησης προϊόντων που εισάγονταν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μαζί με μια σειρά περιοριστικών μέτρων αστυνομικού χαρακτήρα⁹. Η εξέλιξη αυτή προσανατόλισε πολλούς οθωμανούς υπηκόους στην απόκτηση αψβουργικής υπηκοότητας. Η μεταφορά της οικογένειας και της παρουσίας του ενδιαφερομένου στην Αυστρία αποτελούσαν, όπως και στην περίπτωση της Ουγγαρίας και της Τρανσυλβανίας, προϋποθέσεις πολιτογράφησης¹⁰.

Η παρουσία φορέων διαφορετικών υπηκοοτήτων μεταξύ των μεταναστών –ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα της μοναρχίας– δεν συνιστούσε απλά μια διάκριση νομικής φύσης. Οι όροι πολιτογράφησης επηρέασαν τη δημογραφική σύνθεση των ορθόδοξων εμπορικών εγκαταστάσεων. Στη Βιέννη, για παράδειγμα, είναι δυνατό να διακρίνουμε τις διαφορές στη δημογραφική εικόνα που παρουσίαζαν οι οθωμανοί υπήκοοι από την αντίστοιχη όσων πολιτογραφήθηκαν αυστριακοί: συντριπτική υπεροχή των άγαμων ανδρών στην πρώτη περίπτωση, αυξημένη παρουσία γυναικείου και παιδικού πληθυσμού καθώς και έγγαμων και χήρων ανδρών στη δεύτερη¹¹. Η μεταφορά της οικογένειας και της παρουσίας στην Αυστρία συνεπαγόταν από την άλλη και τον αναπροσδιορισμό των ψυχολογικών, οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων των μεταναστών τόσο με τον τόπο καταγωγής όσο και υποδοχής. Η πρόθεση ή μη μόνιμης εγκατάστασης –η επιλογή υπηκοότητας αποτελεί αναμφίβολα ένα δείκτη της μιας ή της άλλης– αντιστοιχούσε και σε διαφορετικές κοινωνικές προτεραιότητες για τους αψβούργους και τους οθωμανούς υπηκόους.

Οι παρεμβάσεις της πολιτικής εξουσίας στο ζήτημα της υπηκοότητας άφησαν ακόμα τα ίχνη τους και στο δεύτερο στοιχείο, γύρω από το οποίο

Entwicklung des Warenhandels in Österreich» (ανάτυπο από το *Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung* 15), Βιέννη/Λειψία 1906, 38.

⁹ Η διαδικασία εξομοίωσης του καθεστώτος των οθωμανών και αψβούργων υπηκόων αναφορικά με το εμπόριο στην Ανατολή ξεκίνησε στα μέσα της δεκαετίας του 1750 και κορυφώθηκε κατά τη δεκαετία του 1770. Για τα διάφορα στάδια αυτής της διαδικασίας, βλ. Όλγα Κατσαορδή-Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Αθήνα 1986, τ. Α' 375-380.

¹⁰ Το 1784 θεσπίστηκε ο επιπλέον όρος της δεκαετούς παραμονής στην Αυστρία, ο οποίος σταδιακά έχασε την ισχύ του και προϋπόθεση για την απόκτηση αψβουργικής υπηκοότητας, εκτός από τη μεταφορά της οικογένειας και της παρουσίας, έγινε η απόδειξη κατοχής κεφαλαίου 10.000 φλορινίων απ' όσους σκόπευαν να ζήσουν στη Βιέννη ή ήταν άγαμοι και 5.000 φλορινίων απ' όσους σκόπευαν να ζήσουν στην επαρχία ή ήταν έγγαμοι. Κατσαορδή-Hering, *Τεργέστη*, 384-388.

¹¹ Peter Schmidtbauer, «Zur Familienstruktur der Griechen in Wien», *Wiener Geschichtsblätter* 35 (1980), 151-152. Σειρήνιδου, *Βιέννη*, 91-94.

συσπειρώνονταν κοινά ενδιαφέροντα των μεταναστών: αυτό της οικονομικής τους εξειδίκευσης, του ρόλου τους ως ενδιάμεσων της εμπορικής επικοινωνίας μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών. Επρόκειτο για έναν ρόλο, που εν πολλοίς προέκυπτε από το γεγονός ότι αυτοί, ως οθωμανοί υπήκοοι, επωφελούνταν των ρυθμίσεων της συνθήκης του Πασάροβιτς και εισήγαγαν με προνομιακό δασμό προϊόντα της Ανατολής στην Αψβουργική Μοναρχία. Με την παραχώρηση της αψβουργικής υπηκοότητας εξαιρούνταν της προνομιακής μεταχείρισης του Πασάροβιτς, αποκτούσαν όμως όλα τα δικαιώματα των ντόπιων εμπόρων (συμμετοχή στο εσωτερικό εμπόριο, εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο με κάθε είδους προϊόντα, συμμετοχή σε εμπορικά επιμελητήρια κ.λπ.). Στην πράξη, ωστόσο, οι ελευθερίες που τους επιφυλάσσονταν ήταν περιορισμένες. Σύμφωνα με διάταγμα που εκδόθηκε το 1770, στους οθωμανούς που πολιτογραφήθηκαν αψβούργοι υπήκοοι, δεν παραχωρούνταν εκτενέστερες ή διαφορετικές εμπορικές εξουσιοδοτήσεις από αυτές που προβλέπονταν για τους οθωμανούς υπηκόους και είχαν προσδιοριστεί από τις συνθήκες, δηλαδή χονδρικό εμπόριο με προϊόντα της Ανατολής¹². Στην πραγματικότητα, ο αριθμός αδειών εμπορίας με ανατολικά προϊόντα που εκχωρήθηκε στους νέους αψβούργους υπηκόους ήταν πολύ περιορισμένος, με αποτέλεσμα αυτοί να κάνουν διαβήματα στις αρχές για την απόκτησή τους. Σε διάβημα που έκαναν, το 1802, δώδεκα πολιτογραφημένοι αψβούργοι υπήκοοι άφηναν να εννοηθεί ότι είχαν παραγκωνιστεί από τους οθωμανούς και προειδοποιούσαν τις αρχές για τον κίνδυνο να περάσει το ανατολικό εμπόριο αποκλειστικά στα χέρια των τελευταίων¹³. Χρησιμοποιώντας έναν λόγο που διέκρινε τους οθωμανούς και αψβούργους υπηκόους σε «ξένους» και «οικείους» αντίστοιχα, οι δώδεκα έμποροι επιχειρούσαν να πείσουν τις αρχές για τα πλεονεκτήματα που θα απέφερε στην εγχώρια οικονομία η δική τους συμμετοχή, ως «οικείων», στο εμπόριο αυτό. Η χρήση ενός τέτοιου λόγου πιθανόν να συνιστούσε έναν τακτικό ελιγμό με στόχο την επίτευξη του προσδοκώμενου στόχου. Η ίδια η απόκτηση

¹² Johann-Ludwig Ehrenreich Graf von Barth-Barthenheim, *Allgemeine Österreichische Gewerbs- und Handelsgesetzkunde mit vorzüglicher Rücksicht auf das Ehrherzogtum Österreich unter der Enns*, τ. 2, Βιέννη 1819, 39.

¹³ Πληροφορίες για το διάβημα αυτό λαμβάνουμε έμμεσα από διοικητικές εκθέσεις που συντάχθηκαν αργότερα και περιέχουν αποσπάσματα του πρωτότυπου. Hofkammerarchiv, Niederösterreich Kommerz F. 53, rote Nr. 115, φ. 477r-480v, 596r-611v, 614r-628v. Οι υπογράφωντες (ως εκπρόσωποι 12 εμπορικών επιχειρήσεων) το διάβημα ήταν οι: Νικόλαος Δημητρίου, Αναστάσιος Γύρας, Άδελφοί Τσέτιση, Νικόλαος Δημοδόρας, Ναούμ και Λάζος, Μιχαήλ Κωνσταντίνου Κούρτης, Μιχαήλ Δήμος και ανιψιός, Νικόλαος Τύρκας, Εμμανουήλ Σαογκάνης, Αλέξανδρος Ράλλης, Δημήτριος Χάμισας, Γεώργιος Στέριος.

αφβουργικής υπηκοότητας, εξάλλου, αποτελούσε τακτικό ελιγμό και, παράτηρητή απαγόρευση συνεταιρισμού οθωμανών και αφβούργων υπηκόων, δεν έλειπαν περιπτώσεις, όπως αυτή της οικογένειας Σίνα, τα μέλη της οποίας είχαν διαφορετικές υπηκοότητες προκειμένου να εκμεταλλεύονται τα προνόμια που απέρθεαν από τη καθεμία¹⁴. Στο διάβημά τους, ωστόσο, οι δώδεκα έμποροι προχώρησαν πιο πέρα από τα να ταυτίζουν την οικονομική τους δραστηριότητα με την οικονομική ευημερία της μοναρχίας: *Η αταξία που επικρατεί στις επιχειρήσεις, οι χρεοκοπίες που σημειώνονται μεταξύ των εδώ ερχόμενων ξένων ελλήνων εμπόρων και η έλλειψη εμπιστοσύνης που δημιουργείται από το γεγονός ότι κάθε ξένος Έλληνας, ακόμα και κάθε υπάλληλος, μπορεί να ανοίγει εμπορικούς οίκους, μας φέρνει στη δυσάρεστη θέση να μην μπορούμε πλέον να συνεχίσουμε τις άλλοτε ανθηρές εμπορικές φίρμες μας*¹⁵. Το παραπάνω απόσπασμα υποδηλώνει μια ομαδοποίηση συμφερόντων και έναν ανταγωνισμό μεταξύ των μόνιμα και περιστασιακά εγκατεστημένων μεταναστών, ενώ υπαινίσσεται και τον ανταγωνισμό μεταξύ της πρώτης γενιάς εμπόρων, που είχε ήδη καθιερωθεί στη Βιέννη, και της νεότερης, που δοκίμαζε εκείνη τη στιγμή την τύχη της στις επιχειρήσεις. Αυτές οι αντιθέσεις και διεκδικήσεις στο οικονομικό επίπεδο εκφράζονται με την προβολή, τουλάχιστον απέναντι στην πολιτική εξουσία, μιας νέας ταυτότητας. Η υπηκοότητα δεν είναι απλά μια ιδιότητα νομικής φύσης, αλλά χρησιμοποιείται από τους ίδιους τους κατόχους της ως κριτήριο διάκρισης μεταξύ «οικείου» και «ξένου».

Στη Βιέννη, τέλος, η υπηκοότητα λειτούργησε και ως στοιχείο κοινοτικής διάσπασης: το 1786 οι αφβούργοι υπήκοοι αποσχίστηκαν από την αρχική ορθόδοξη αδελφότητα του Αγίου Γεωργίου και το 1787 δημιούργησαν δική τους εκκλησία και κοινότητα. Πριν ή παράλληλα με αυτό, πάντως, τόσο στη Βιέννη όσο και στους κόλπους άλλων ορθόδοξων κοινοτήτων της Αφβουργικής Μοναρχίας είχαν εκδηλωθεί συγκρούσεις που υπονόμισαν το συνεκτικό ρόλο της θρησκευτικής ταυτότητας και οδήγησαν στην ανάδειξη της εθνοτικής ταυτότητας ως νέου στοιχείου κοινοτικής συσπειρώσης. Στις εξελίξεις αυτές αξίζει να σταθούμε, καθώς μάλιστα φωτίζουν και κάποιες πτυχές της κοινοτικής διάσπασης των ορθόδοξων οθωμανών και αφβούργων υπηκόων στη Βιέννη.

Επίκεντρα των συγκρούσεων που ξέσπασαν στα πλαίσια των ορθόδοξων πολυεθνοτικών κοινοτήτων της μοναρχίας μεταξύ των Ελλήνων και

¹⁴ Γεώργιος Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972, 28.

¹⁵ Hofkammerarchiv, *ό.π.*, φ. 479^Γ.

των Βλάχων από τη μια και των Σέρβων από την άλλη, αποτέλεσαν η γλώσσα της λειτουργίας και της εκπαίδευσης καθώς και ζητήματα εκκλησιαστικής οργάνωσης και κυριότητας των ναών. Σημαντικό μερίδιο ευθύνης έφερε στην περίπτωση αυτή και η πολιτική των Αψβούργων απέναντι στους Ορθοδόξους της μοναρχίας. Το 1690, μετά την αποτυχία των Αυστριακών στον πόλεμο του Ιερού Συνασπισμού εναντίον των Τούρκων, 40.000 Σέρβοι με επικεφαλής τον πατριάρχη Ιπεκίου Αρσένιο Γ΄ μετανάστευσαν από τα νότια της Σερβίας σε εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας¹⁶. Τα προνόμια του 1690, 1691 και 1695 που παραχώρησε ο αυτοκράτορας Λεοπόλδος Α΄ στον Αρσένιο, εξασφάλιζαν φορολογικές ελαφρύνσεις, θρησκευτική ελευθερία και αυτονομία εκκλησιαστικής διοίκησης στους νεοεγκατεστηθέντες. Τα προνόμια του Λεοπόλδου κατέστησαν τη σερβική Εκκλησία οργανωτικό και διοικητικό φορέα όλων των σερβικών εγκαταστάσεων στην μοναρχία και αντιπρόσωπό τους στην *Illyrische*¹⁷ *Hofdeputation*, τη συμβουλευτική επιτροπή του αυτοκράτορα για θέματα ορθόδοξων Σέρβων. Με την υποστήριξη των αψβουργικών αρχών, που επιζητούσαν τη δημιουργία ενός ισχυρού ορθόδοξου πόλου στη μοναρχία ως αντίβαρου στους αντίστοιχους εντός Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η ορθόδοξη μητρόπολη της σλαβονικής πόλης Κάρλοβιτς αναδείχθηκε σε πρώτη στην ιεραρχία ορθόδοξη Εκκλησία, στη δικαιοδοσία της οποίας υπήχθησαν οι ορθόδοξοι ναοί της μοναρχίας, ακόμα κι αν το ποιμνίό τους δεν αποτελούνταν κατά πλειοψηφία ή καθόλου από Σέρβους¹⁸. Επιπλέον, προβλήματα ερμηνείας δημιουργούσε και ο όρος *griechisch nicht Unirte, nicht unirte Griechen/μη ηνωμένοι Ρωμαίοι* που χρησιμοποιείτο σε κείμενα προνομίων που παραχωρούσαν οι αρχές σε

¹⁶ Για τις μεταναστεύσεις Σέρβων στα εδάφη της Αψβουργικής Μοναρχίας, βλ. Emanuel Turczynski, *Konfession und Nation. Zur Frühgeschichte der serbischen und rumänischen Nationsbildung*, Ντύσελντορφ 1976, 44 κ.εξ. Olga Katsiardi-Hering, «Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17-19 Jahrhundert», *Österreichische Osthefte* 38 (1996), 175-176.

¹⁷ Ο όρος *illyrisch*, σύμφωνα με το περιεχόμενο που του έδωσαν οι γερμανόφωνοι Ουμανιστές, σήμαινε νοτιοσλαβικός. Στη γλώσσα της αψβουργικής γραφειοκρατίας ο όρος *Illyrische Nation* χρησιμοποιείτο για τους Σέρβους και τους Κροάτες. Στην καθομιλούμενη γερμανική του 18ου και του 19ου οι Σέρβοι ονομάζονταν *Raizen*, λέξη που θεωρείτο από τους ίδιους υποτιμητική και για το λόγο αυτό οι μητροπολίτες τους έκαναν διαβήματα στις αρχές εναντίον της χρήσης της. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αρχίζει να κερδίζει έδαφος η λέξη *Serwier*. Turczynski, *Konfession und Nation*, 273-274.

¹⁸ Για τη μητρόπολη του Κάρλοβιτς, βλ. Ιωάννης Χ. Ταρνανίδης, *Τα προβλήματα της Μητροπόλεως Καρλοβιτικών κατά τον ΙΗ΄ αιώνα και ο Jovan Rajić (1726-1801)*, Θεσσαλονίκη 1972. Willibald Plöchl, «Die orthodoxe Kirche in der habsburgischen Donaumonarchie (1526-1918)», *Balkan Studies* 13 (1972), 17-30.

ορθόδοξους εμπόρους, ανεξαρτήτως εθνοτικής ένταξης, προκειμένου να ανεγείρουν ναό¹⁹.

Οι διαμάχες κατέληξαν είτε στη δημιουργία ξεχωριστών κοινοτήτων είτε στο συμβιβασμό είτε στον αποκλεισμό της μιας ομάδας από την εκκλησιαστική διοίκηση. Στην Τεργέστη και την Πέστη, το 1782 και το 1788 αντίστοιχα, ακολουθήθηκε ο πρώτος δρόμος²⁰, στο Σεμλίνο, το 1794, ο δεύτερος, με δικαίωμα ωστόσο των Ελλήνων και των Βλάχων να ιδρύσουν ξεχωριστό σχολείο από το κοινό ορθόδοξο²¹, ενώ στη Βιέννη είχε, ήδη το 1776, επιτευχθεί ο αποκλεισμός των Σέρβων και της γλώσσας τους από τη διοίκηση του ναού και τη λειτουργία αντίστοιχα²². Την έκβαση όρισαν σε κάθε περίπτωση η αριθμητική αναλογία και η οικονομική δύναμη των αντίπαλων ομάδων. Τις οικονομικές και κοινωνικές παραμέτρους των συγκρούσεων δεν παραλείπουν, εξάλλου, να υπογραμμίσουν οι ίδιοι οι πρωταγωνιστές τους. Είναι, για παράδειγμα, χαρακτηριστικό ότι το 1780, σε διάβημά τους προς τη Μαρία Θηρεσία, οι Έλληνες της Τεργέστης καταδείκνυαν το άδικον της απαίτησης των «Ιλλυριών» για ισότιμη συμμετοχή τους στη διοίκηση της κοινής ορθόδοξης αδελφότητας και διορισμό σέρβου ιερέα στην εκκλησία του Αγίου Σπυριδώνος, με το επιχείρημα ότι το σύνολο των εμπορευμάτων που διακινούσαν οι ίδιοι ήταν τετραπλάσιο σε αξία από αυτό των Σέρβων²³. Με τη σειρά τους, οι τελευταίοι προέβαλαν

¹⁹ Η χρήση του όρου *griechisch nicht Unirte*, παρά τις διαμαρτυρίες του μητροπολίτη του Κάρολοβιτς, επιβλήθηκε από τις αψβουργικές αρχές αντί του *orthodox*, που ετυμολογικά παρέπεμπε στην ορθότητα του δόγματος και συνεπώς δεν μπορούσε να χαρακτηρίζει παρά την Καθολική Εκκλησία. Το 1850 το *nicht Unirte* αντικαταστάθηκε από το *orientalisch* (ανατολικός). Willibald Plöchl, *Die Wiener orthodoxen Griechen. Eine Studie zur Rechts- und Kulturgeschichte der Kirchengemeinden zum hl. Georg und zur hl. Dreifaltigkeit und zur Errichtung der Metropolis von Austria*, Βιέννη 1983, 63. Katsiardi-Hering, «Habsburgerreich», 178. Βλ. και λήμμα *griechisch-orthodox* στο παράρτημα του Turczynski, *Konfession und Nation*, 273.

²⁰ Κατσιαρδή-Hering, *Τεργέστη*, 103 κ.εξ. Για την Πέστη, βλ. Σπ. Λάμπρος, «Έρευναι εν ταις βιβλιοθήκαις και αρχείοις Ρώμης, Βενετίας, Βουδαπέστης και Βιέννης», *Νέος Ελληνομνήμων* 17 (1923), 375-376.

²¹ Ι. Παπαδριανός /Vasilij Kolaković, «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής κοινότητας του Σεμλίνου. Πέντε ανέκδοτα έγγραφα του έτους 1793», *Μακεδονικά* 11 (1971), 29-37. Επίσης, Ι.Α. Παπαδριανός, *Οι Έλληνες πάροικοι του Σεμλίνου (18ος-19ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988, 116-119 και 128-133.

²² Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη ναός του Αγίου Γεωργίου και η κοινότης των Ελλήνων Οθωμανών υπηκόων*, επιμ./εισαγ. Χ. Χοτζάκογλου, Αθήνα 1997 (α' έκδοση, Αλεξάνδρεια 1912). Σύντομη επισκόπηση των συγκρούσεων μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων στις ορθόδοξες κοινότητες της Αψβουργικής Μοναρχίας στο: Katsiardi-Hering, «Habsburgerreich», 177-183.

²³ Κατσιαρδή-Hering, *Τεργέστη*, 110.

τα αιτήματά τους, επιχειρηματολογώντας υπέρ της οικονομικής υπεροχής τους έναντι των Ελλήνων²⁴. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για δύο ομάδες με συνείδηση της σημαντικής οικονομικής τους επιρροής η κάθε μια –ακόμα και αν οι Σέρβοι ήταν αριθμητικά λιγότεροι–, που ανταγωνίζονταν στο εμπόριο της Τεργέστης²⁵. Η ικανοποίηση των σερβικών απαιτήσεων από πλευράς των αυστριακών αρχών –πέρα των όποιων θρησκευτικοπολιτικών προθέσεων– είναι ένδειξη της οικονομικής ισχύος των Σέρβων στην Τεργέστη. Το ίδιο, άλλωστε, ισχύει και για τους Έλληνες, που το 1782 έλαβαν την άδεια να ιδρύσουν δικό τους ναό.

Διαφορετικά από την περίπτωση της Τεργέστης, στις ορθόδοξες κοινότητες της Ουγγαρίας και του Σεμλίνου οι εθνοτικές συγκρούσεις δεν εκτυλίχθησαν μεταξύ μερίδων της οικονομικής ελίτ αλλά είχαν ευρύτερο κοινωνικό υπόβαθρο. Η εγκατάσταση σέρβων φυγάδων και εμπόρων στην ουγγρική ύπαιθρο είχε προηγηθεί αυτής των ελλήνων και των βλάχων εμπόρων. Οι τελευταίοι άρχισαν να καταφθάνουν μαζικά μετά τη συνθήκη του Πασάροβιτς και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Στις περιοχές όπου εγκαταστάθηκαν, εντάχθηκαν μέσα στις σερβικές ορθόδοξες εκκλησίες. Αν και αρχικά αποτελούσαν τη μειοψηφία, είχαν ηγετικό οικονομικό και κοινωνικό ρόλο και μεγαλύτερες διασυνδέσεις με τις αρχές. Την ηγετική τους θέση επιχείρησαν –και κατόρθωσαν– να επιβάλουν και στα εκκλησιαστικά πράγματα (διορισμός ελληνόγλωσσου ιερέα, έλεγχος της εκκλησιαστικής διοίκησης), γεγονός που προκαλούσε τις αντιδράσεις των Σέρβων. Ενδεικτικό της κοινωνικής διάστασης των διενέξεων είναι το περιεχόμενο της διαμαρτυρίας που υπέβαλαν οι Σέρβοι του Eger στο δημαρχείο της πόλης το 1794: Απέδιδαν τον υποσκελισμό του σερβικού στοιχείου –παρότι αυτό είχε μακροχρόνια παρουσία στην περιοχή– στο γεγονός ότι οι Έλληνες ήταν εύποροι, με εξέχοντα ρόλο στο εμπόριο των Βαλκανίων και της Κεντρικής Ευρώπης, και υποστήριζαν ότι η *ελληνική εθνότητα επιθυμεί να μας έχει όλους σαν μεροκαματιάρηδες*²⁶. Στον αντίποδα της οικονομικής ευμάρειας των Ελλήνων βρισκόταν η επιδείνωση της οικονομικής κατάστασης των σερβικών νοικοκυριών²⁷. Η διαμάχη στο Eger έληξε το 1804 με

²⁴ *Ο.π.*, 111-112.

²⁵ *Ο.π.*, 103.

²⁶ Arpad Somogyi, *Kunstdenkmäler der griechischen Diasporen in Ungarn*, Θεσσαλονίκη 1970, 42.

²⁷ *Ο.π.*

συμβιβασμό, οι όροι του οποίου στην ουσία υπαγορεύτηκαν στους Σέρβους από την ελληνική πλευρά²⁸.

Διαμάχες παρόμοιου τύπου εκτυλίχθηκαν και στο Σεμλίνο (Zemum, Zimony, Semlin), πόλη με πλειοψηφία σερβικού πληθυσμού, που περιήλθε στην κυριαρχία των Αψβούργων με τη συνθήκη του Πασάροβιτς (1718). Η θέση του Σεμλίνου ως ενδιάμεσου σταθμού στο διαμετακομιστικό εμπόριο μεταξύ Βαλκανίων και Κεντρικής Ευρώπης κατέστησε αυτό μεταναστευτικό προορισμό βλάχων και ελλήνων εμπόρων, που πρωτοστατούσαν στα χερσαία εμπορικά δίκτυα²⁹. Εύπορες βλαχικές οικογένειες κατέφθασαν εκεί, ιδίως, μετά την πρώτη καταστροφή της Μοσχόπολης το 1769³⁰. Όπως και στην περίπτωση των εγκαταστάσεων στην Ουγγαρία, οι νεοφερμένοι εντάχθηκαν στην κοινή ορθόδοξη αδελφότητα της πόλης, που διατηρούσε και σχολείο. Το 1793 οι αριθμητικά λιγότεροι Βλάχοι, που αποτελούσαν, ωστόσο, την εμπορική ελίτ της πόλης³¹, διεκδίκησαν ισότιμη με τους Σέρβους μεταχείριση στα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ζητήματα, γεγονός που ισοδυναμούσε με το διορισμό ελληνόφωνου ιερέα, το δικαίωμα ελέγχου των λογιστικών βιβλίων της εκκλησίας και την εισαγωγή της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας στο ορθόδοξο σχολείο μέσω του διορισμού ελληνόφωνου δασκάλου³². Η διαμάχη έληξε ένα χρόνο αργότερα με συμβιβασμό, που στην ουσία ικανοποιούσε την ελληνική και βλαχική πλευρά: η ελληνική γλώσσα εισήχθη στη λειτουργία και, κυρίως, δόθηκε η άδεια ίδρυσης ξεχωριστού ελληνικού σχολείου³³. Η προβολή της γλώσσας στη συγκεκριμένη διαμάχη υπήρξε ένα μέσο που επιστρατεύτηκε προκειμένου να επιτευχθούν στόχοι, που σχετίζονταν με ζητήματα κοινωνικής ιεραρχίας στα πλαίσια της ορθόδοξης κοινότητας. Έξω από αυτό το

²⁸ Σύμφωνα με τους όρους του συμβιβασμού η λειτουργία θα γινόταν κάθε Κυριακή εναλλάξ σε ελληνική και σερβική γλώσσα. Στις μεγάλες γιορτές (Χριστούγεννα, Πάσχα, Πεντηκοστή), ωστόσο, η λειτουργία της πρώτης εορτάσιμης μέρας θα γινόταν στα ελληνικά και της δεύτερης στα σερβικά. Επίσης ο ιερέας έπρεπε να γνωρίζει ελληνικά και ο διάκος σερβικά. Somogyi, *ό.π.*, 45.

²⁹ Stoianovich, «Balkan Orthodox Merchant», 55-56 (έκδοση 1992).

³⁰ Παπαδριανός, *Σεμλίνο*, 52-54.

³¹ Στον προεξέχοντα οικονομικό ρόλο των Βλάχων (Ταιντσάρων) του Σεμλίνου έχει διεξοδικά αναφερθεί ο D. Πορονιέ στο βιβλίο του *O Cincarima*. Ενδεικτική είναι επίσης και η πληροφορία που δημοσιεύει ο Παπαδριανός, *Σεμλίνο*, 129: *Έτσι, π.χ. βλέπουμε το 1794 τους Έλληνες παροίκους της πόλης να καταβάλλουν στο δημόσιο ταμείο ως προαιρετική εισφορά για πολεμικούς σκοπούς 2.000 φιορίνια, ενώ οι ομόδοξοί τους Σέρβοι, αν και ήταν αριθμητικά περισσότεροι, έδωσαν το ίδιο έτος μόνο 85.*

³² Τα διαβήματα Ελλήνων και Βλάχων στις αρχές στο, Παπαδριανός/Kolakonić, «Συμβολή», όπως υποσ. 21 και Παπαδριανός, *Σεμλίνο*, όπως υποσ. 21.

³³ Παπαδριανός, *Σεμλίνο*, 117-118 και 129.

πλαίσιο σχέσεων, οι διαφορετικές γλώσσες δεν φαίνεται να συνιστούν παράγοντες εντάσεων. Ας σημειωθεί μόνο ότι στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου (Ελληνομουσείο) υποχρεωτικό μάθημα ήταν η αποστήθιση λέξεων από τα ελληνικά στα παλαιοσλαβικά³⁴, ενώ ο διδάσκαλος Γεώργιος Ζαχαριάδης (δίδαξε στο σχολείο κατά τα έτη 1799-1806 και 1810-1820) υπήρξε συντάκτης ενός *Ρωμαϊκοσλαβωνικού Λεξικού* (1803) που εκδόθηκε με δαπάνη της ελληνικής σχολικής αδελφότητας³⁵, μιας σλαβικής γραμματικής (*Slavenska Gramatika*, 1824)³⁶ και μεταφραστής έργων αρχαίων ελλήνων συγγραφέων στη σλαβονοσερβική γλώσσα³⁷.

Οι συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων στη Βιέννη, το χρονικό των οποίων από την ελληνική σκοπιά κατέγραψε ο Ευστρατιάδης³⁸, ξεκίνησαν σχεδόν ταυτόχρονα με την ίδρυση του ναού του Αγίου Γεωργίου, μεταξύ 1718 και 1723 από την ομώνυμη αδελφότητα των οθωμανικής υπηκοότητας, ορθόδοξων εμπόρων της πόλης. Επίκεντρο της διαμάχης ήταν το δικαίωμα του μητροπολίτη του Κάρλοβιτς να διορίζει τους ιερείς και να παρεμβαίνει στην εκκλησιαστική διοίκηση παραμερίζοντας την αδελφότητα. Η γλώσσα της λειτουργίας, αν και εμπλεκόταν στην αντιπαράθεση, συνδεόταν περισσότερο με το ζήτημα των αρμοδιοτήτων του μητροπολίτη στο διορισμό ιερέων. Οι διαθέσιμες πηγές αφήνουν να εννοηθεί ότι η διαμάχη ήταν πρωτίστως μια διαμάχη μεταξύ Ελλήνων και σερβικών εκκλησιαστικών αρχών παρά μεταξύ ποιμνίου. Το γεγονός, εξάλλου, ότι η παρουσία των Σέρβων στη Βιέννη ήταν αριθμητικά περιορισμένη, υπονόμει τις διεκδικητικές τους δυνατότητες. Η τέλεση της λειτουργίας στην ελληνική γλώσσα δεν αμφισβητήθηκε σε καμία περίπτωση. Οι ενστάσεις των Ελλήνων στο διορισμό σέρβου ιερέα υποκινούνταν από το φόβο ότι μέσω αυτού ο μητροπολίτης του Κάρλοβιτς θα διατηρούσε το διοικητικό και οικονομικό έλεγχο επί του ναού και όχι από το φόβο παραμερισμού τους από το υπολειπόμενο αριθμητικά σερβικό ποίμνιο.

Η διαμάχη έληξε το 1776 με το διάταγμα της Μ. Θηρεσίας που ανανεώθηκε το 1782 από τον Ιωσήφ Β΄ κι εκδόθηκε ένα χρόνο αργότερα στα γερμανικά, ελληνικά και σλαβονικά³⁹. Δικαίωμα επίσκεψης του ναού

³⁴ Ο.π., 138.

³⁵ Ο.π., 186-187.

³⁶ Ο.π., 195.

³⁷ Ο.π., 188-191.

³⁸ Ευστρατιάδης, *Αγιος Γεώργιος*, 8-35.

³⁹ *Die von seiner Majestät dem römischen Kaiser Joseph dem II in der Kaiserl. Residenzstadt Wien handelnden, der ottomanischen Pforte unterthänigen nicht unirten Griechen, in Betreff ihres Gottesdienstes in der Kapelle des heil. Georgius im Steyerhof allergnädigst ertheilte Freyheit*, Βιέννη 1783.

είχαν όλοι οι Ορθόδοξοι, η κατοχή και διοίκησή του όμως βρισκόταν στα χέρια της αδελφότητας, των μη συνίτων πραγματευτών των υποκειμένων εις την Οθωμανικήν εξουσίαν, και διατριβόντων εδώ της μη συνίτης Ανατολικής εκκλησίας Ρωμαίων (*Griechen der nicht unirten orientalischen Kirche*)⁴⁰. Στο ναό είχε δικαίωμα να λειτουργεί ένας μόνο ιερέας και, αν οι ανάγκες το απαιτούσαν, μπορούσε να προσληφθεί ένας ή περισσότεροι υποεφημέριοι (*Καπελλάνος*), με την προϋπόθεση ότι *καθώς, όμως, ο Εφημέριος, έτσι και οι Καπελλάνοι αυτοί να είναι το Γένος και την Θρησκείαν Ρωμαίοι (sowohl in Ansehung der Nation, als auch der Religion Griechen), και του μοναδικού τάγματος, και εκλεγμένοι, και φερόμενοι, με τα περισσότερα βότα, ειτ' ούν συγκαταθέσεις, των εδώ πραγματευομένων της Οθωμανικής Πόρτας υπηκόων, μη συνίτων Ρωμαίων (Griechen der nicht unirten orientalischen Kirche), από όποιον Μοναστήρι της Ρούμελης ήθελαν θελήση. Οι Σέρβοι (Ιλλυρικόν Γένος/Illyrische Nation) μπορούσαν να προσλάβουν με δικά τους έξοδα έναν ιερέα για τις ανάγκες της εξομολόγησης και μόνο*⁴¹. Ο μητροπολίτης του Κάρλοβιτς αναγνωριζόταν ως ανώτατη εκκλησιαστική αρχή και το όνομά του όφειλε να μνημονεύεται στις λειτουργίες. Εκτός, όμως, από την επικύρωση του διορισμού των ιερέων που είχαν εκλεγεί από την αδελφότητα, δεν του επιτρεπόταν καμία ανάμειξη στη διοίκηση του ναού⁴².

Οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω είναι ενδεικτικές του τρόπου με τον οποίον αντιθέσεις στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο εκδηλώνονται ως αντιθέσεις εθνοτικές· του τρόπου με τον οποίο στοιχεία που παραπέμπουν σε εθνοτικές ταυτότητες, εν προκειμένω η γλώσσα, επιστρατεύονται σε ανταγωνισμούς που έχουν να κάνουν με τον προσδιορισμό θέσεων στην οικονομική και κοινωνική ιεραρχία. Η ανάδειξη της γλώσσας σε μέσο με το οποίο οργανώνονται εξωγλωσσικές αντιθέσεις και συγκρούσεις δεν έλαβε, ωστόσο, χώρα μέσα σε ιδεολογικό κενό. Η «μετακένωση» του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στους λαούς της Νοτιοανατολικής Ευρώπης πραγματοποιήθηκε από τα τέλη του 18ου αιώνα μέσα από ένα πρόγραμμα σπουδής της γλώσσας, ίδρυσης σχολείων, εκτύπωσης βιβλίων σε βαλκανικές γλώσσες. Ο Benedict Anderson εντόπισε προδηλώσεις της «εθνικής φαντασιακής κοινότητας» στους ευρωπαϊκούς πρώιμους νεότερους χρόνους, όταν η εκτύπωση βιβλίων σε «εθνικές» γλώσσες, που ήταν προϊόντα κωδικοποιημένης σύμπτυξης περισσότερων συγγενικών

---

⁴⁰ Ο.π., 7.

⁴¹ Ο.π., 9.

⁴² Ο.π., 10, 14.

διαλέκτων, δημιούργησε σε αναγνώστες με συγγενικές και συχνά μη κατανοητές μεταξύ των ομιλούντων μητρικές διαλέκτους μια βάση επικοινωνίας και την αίσθηση ότι είναι μέλη μιας κοινότητας τόσο ευρείας όσο και η ακτίνα διάδοσης των βιβλίων μέσω της αγοράς⁴³. Επιπλέον, η γλώσσα στην έντυπη μορφή της γινόταν ακόμα πιο συστηματική, αποκτούσε εγκυρότητα. Η δυνατότητα οπτικής αναπαράστασής της και συνεχούς αναπαγωγής της μέσω της τυπογραφίας, της προσέδιδε τα χαρακτηριστικά της διάρκειας και της αιωνιότητας, χαρακτηριστικά, δηλαδή, που θα αξίωνε αργότερα και ο εθνικισμός για το έθνος⁴⁴. Στα τέλη του 18ου αιώνα, η ανάπτυξη των επιστημών της γλώσσας, η λεξικογραφία, η διάδοση του σχολικού συστήματος, ανεξάρτητα από τις αρχικές προθέσεις και τα κίνητρα των λόγιων εμπνευστών τους, δεν μπορούσαν παρά να λειτουργήσουν ως οχήματα της εθνικής ιδεολογίας⁴⁵. Η ταύτιση της γλώσσας με το έθνος, προσέδιδε στο δεύτερο τη διάρκεια και την αιωνιότητα της πρώτης.

Στις ορθόδοξες κοινότητες της Αψβουργικής Μοναρχίας οι οικονομικές και κοινωνικές αντιθέσεις μεταξύ Ελλήνων, Βλάχων και Σέρβων έλαβαν τη μορφή εθνοτικής διαμάχης μεταξύ Ελλήνων και Σέρβων. Επρόκειτο για δύο ομάδες με συνείδηση της πολιτισμικής τους ιδιαιτερότητας, με ιστορική παράδοση πολιτικής ύπαρξης, η ανάμνηση της οποίας διατηρούνταν μέσα από διηγήσεις και τραγούδια, με παράδοση γραπτής κουλτούρας, με γλώσσα εκκλησιαστικής λειτουργίας και με θρησκευτικά-πολιτισμικά κέντρα ως πόλους συσπείρωσης⁴⁶. Οι συνθήκες σχετικού πολιτικού φιλελευθερισμού στα χρόνια του Ιωσήφ Β΄ και κυρίως η λειτουργία τυπογραφείων που διέθεταν στοιχεία γραμμάτων σε γλώσσες της Νοτιοανατολικής Ευρώπης συνέβαλαν ώστε μέσα από την έκδοση γλωσσικών εγχειριδίων, εφημερίδων και μεταφράσεων στις δύο αυτές γλώσσες, να βρουν διέξοδο προς τη δημοσιότητα οι πρώιμες απόπειρες έκφρασης μιας εθνικής ταυτότητας.

Κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων οι Βλάχοι, κυρίαρχοι των χερσαί-

⁴³ Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and the Spread of Nationalism*, Λονδίνο 1983, 51. (Ελληνική έκδοση: *Φαντασιακές κοινότητες. Στοιχηματισμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997).

⁴⁴ Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Καίμπριτζ 1990, 62.

⁴⁵ Anderson, *Imagined Communities*, 76-77.

⁴⁶ Turczynski, *Konfession und Nation*, 10, 98, 104. Για τη σημασία τέτοιων «πρωτο-εθνικών», όπως τα αποκαλεί ο E. Hobsbawm, στοιχείων και κυρίως της ανάμνησης μιας ιστορικής πολιτικής ύπαρξης στη διαδικασία δόμησης εθνικών κρατών, βλ. Jenö Szücs, *Nation und Geschichte. Studien*, Βουδαπέστη 1981, 76-83. Hobsbawm, *Nations and Nationalism*, 52-79 και κυρίως, 73-76.

ων εμπορικών δικτύων των Βαλκανίων, βρισκονταν στο πλευρό των Ελλήνων και μάλιστα σε ρόλο ενεργητικό. Δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίξαμε ότι, τουλάχιστον στην Ουγγαρία και το Σεμλίνο, οι φορείς της «ελληνοσερβικής» διαμάχης ήταν οι Βλάχοι και οι Σέρβοι. Οι απογραφές πληθυσμού, κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, διαφόρων διοικητικών περιφερειών της Ουγγαρίας, στα όρια των οποίων είχαν εγκατασταθεί ορθόδοξοι έμποροι, μαρτυρούν τη μοσχοπολίτικη καταγωγή της συντριπτικής πλειοψηφίας των μεταναστών⁴⁷. Ενδεικτικό της ισχυρής παρουσίας του βλαχικού στοιχείου είναι το γεγονός ότι στις εμπορικές εγκαταστάσεις της Ουγγαρίας δεν υπήρχε εκκλησία που να μην έχει μια ή περισσότερες εικόνες του Αγίου Ναούμ, αγίου που λατρευόταν ιδιαίτερα στην εποικισμένη από Βλάχους περιοχή Οχρίδας-Μοσχόπολης⁴⁸. Βλαχικής καταγωγής ήταν, απ' την άλλη, όλοι οι υπογράφοντες τα διαβήματα για την εισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στην εκκλησία και το σχολείο του Σεμλίνου⁴⁹.

Το ότι οι βλάχοι έμποροι στην Αψβουργική Μοναρχία ενεργοποιούνται για την επιβολή μιας γλώσσας διαφορετικής από τη μητρική τους είναι γεγονός που παραπέμπει σε μια πραγματικότητα που ίσχυε, ήδη πριν τη μετανάστευσή τους στην Κεντρική Ευρώπη, στους τόπους καταγωγής τους. Οι Βλάχοι της Μακεδονίας και της Ηπείρου (Αρμάνου/Αρμάνι στη γλώσσα τους) μιλούσαν ένα ρομανικό γλωσσικό ιδίωμα που συγγένευε με τα δακορομανικά και δεν διέθετε γραπτή παράδοση. Πληθυσμός του βουνού – η μεγαλύτερη πληθυσμιακή τους συγκέντρωση βρισκόταν κατά μήκος της οροσειράς της Πίνδου –, οι Βλάχοι ανέπτυξαν τις τυπικές για τον ορεινό χώρο μικτές μορφές οικονομίας (μικρής έκτασης γεωργία, κτηνοτροφία, εμπόριο, οικιακή βιοτεχνία) σε συνδυασμό με μια έντονη γεωγραφική κινητικότητα. Αυτή η ποικιλία οικονομικών δραστηριοτήτων συνέβαλε στη διαμόρφωση όχι μόνο κοινωνικών αλλά και πολιτισμικών διαφοροποιήσεων μεταξύ των Βλάχων⁵⁰. Κατά την εποχή της πρώτης καταστρο-

⁴⁷ Εδμόνδος Φιούβες, «Απογραφές των Ελλήνων παροίκων του νομού Πέστης», *Μακεδονικά* 5 (1961-1963), 194-241. Ειδικά για την περίπτωση του Eger, βλ. Somogyi, *Kunstdenkmäler*, 43-44.

⁴⁸ Somogyi, *ό.π.*, 64. Για τη λατρεία του Αγίου Ναούμ, βλ. Max Demeter Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis, 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Βιέννη/Κολωνία 1989, 166.

⁴⁹ Επρόκειτο για τους Κωνσταντίνο Δάββαρη, Νικόλαο Ρούση, Δούκα Κωνσταντίνο, Κωνσταντίνο Γεωργίεβιτς, Παπαδριανός/Κολακονιέ, «Συμβολή», *ό.π.*

⁵⁰ Για τις μορφές οικονομίας των Βλάχων και τις κοινωνικές και πολιτισμικές προεκτάσεις της, βλ. Β. Κ. Γούναρης/Αστ. Ι. Κουκούδης, «Από την Πίνδο ως τη Ροδόπη: Αναζητώντας τις

φής της Μοσχόπολης και της περιοχής της από αλβανικές ληστροικές συμμορίες, το 1769, είχαν ήδη διαμορφωθεί δύο ομάδες Βλάχων με διακριτά οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά. Εκείνοι που ασχολούνταν με το χερσαίο εμπόριο, ήταν εγκατεστημένοι στη Μοσχόπολη και σε αστικά κέντρα των Βαλκανίων, αποτελούσαν την οικονομική και κοινωνική ελίτ των Βλάχων και ήταν έντονα εξοικειωμένοι με την ελληνική γλώσσα, η χρήση της οποίας δεν υπαγορευόταν μόνο από επαγγελματικούς λόγους –τα ελληνικά ήταν η γλώσσα της εμπορικής επικοινωνίας στην περιοχή– αλλά και από λόγους κοινωνικούς. Η ελληνική ήταν η επίσημη γλώσσα της Εκκλησίας και των μορφωμένων στρωμάτων και η χρήση της λειτουργούσε ως κοινωνική επισφράγιση της οικονομικής δύναμης των εμπορικών τάξεων των Βαλκανίων⁵¹. Απ' την άλλη, υπήρχαν οι Βλάχοι που εξακολουθούσαν να ασχολούνται με την ημινομαδική κτηνοτροφία, ζούσαν για μεγάλο χρονικό διάστημα στους αμειγείς, ορεινούς βλαχικούς οικισμούς και χρησιμοποιούσαν το μητρικό τους ιδίωμα⁵². Οι Βλάχοι στις εμπορικές εγκαταστάσεις της Αψβουργικής Μοναρχίας ήταν ακριβώς οι εύποροι και με ελληνική γλωσσική κουλτούρα βλάχοι έμποροι

εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων», *Ιστορία* 10 (1997), 91-137. Thede Kahl, *Ethnizität und räumliche Verteilung der Aromunen in Südosteuropa* (Münstersche Geographische Arbeiten 43) Μύνστερ 1999, Αστ. Κ. Κουκούδης, *Οι Μητροπόλεις και η Διασπορά των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 2000, όπου και παλαιότερη και σύγχρονη βιβλιογραφία. Ευχαριστώ τον κ. Thede Kahl για την παραχώρηση πληροφοριακού υλικού σχετικά με τους Βλάχους.

⁵¹ Για τη θέση της ελληνικής γλώσσας και κουλτούρας ανάμεσα στις εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, βλ. Stoianovich, «Balkan Orthodox Merchant», 50. Paschalis M. Kitromilides, «“Imagined Communities” and the Origins of the National Question in the Balkans», *European History Quarterly* 19 (1989), 149-192. (Το άρθρο αυτό μαζί με άλλα του ίδιου συγγραφέα βρίσκεται στη συλλογή, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Χάμσαϊρ 1994). Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχόπολη*, Ιωάννινα 1988. Ειδικά για τους Βλάχους, βλ. Max Demeter Peyfuss, *Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns*, Βιέννη/Κολωνία/Γκρατς 1974, 20. Gunnar Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester orthodoxen Gemeinde», στο G. Hering (εκδ.), *Dimensionen griechischer Literatur und Geschichte. Festschrift für Pavlos Tzermias zum 65. Geburtstag*, Φρανκφούρτη κ.α 1993, 147-148. Ολγα Κατσαρδής-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, 172-174.

⁵² Kahl, *Ethnizität*, 51. Έχει υποστηριχθεί ότι οπαδοί του αρωμονικού εθνικού κινήματος που εκδηλώθηκε στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα υπήρξαν ακριβώς τα φτωχά κτηνοτροφικά στρώματα της υπαίθρου, ενώ οι βλάχοι έμποροι των πόλεων είχαν ελληνικό εθνικό προσανατολισμό. Βλ. σχετικά Peyfuss, *Aromunische Frage*, 20.

της Μακεδονίας και της Ηπείρου, που ιδίως μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης μετακινήθηκαν μαζικά προς την Κεντρική Ευρώπη⁵³.

Η αντικατάσταση του θρησκευτικού από το γλωσσικό ως κριτηρίου εκκλησιαστικής οργάνωσης και κοινοτικής συσπείρωσης, που προέκυψε από τις διαμάχες Ελλήνων και Βλάχων από τη μια και Σέρβων από την άλλη, η ιδέα του έθνους ως γλωσσικής κοινότητας, που προετοιμάστηκε μέσα από τα έργα βαλκάνιων λογίων, σε συνδυασμό με τον αναπτυσσόμενο εθνικισμό των αρχών του 19ου αιώνα θα έχουν, ωστόσο, επίδραση και στην ταυτότητα των Βλάχων. Στην Αψβουργική Μοναρχία θα τεθεί το ζήτημα μιας ιδιαίτερης βλαχικής ταυτότητας –πιθανόν παράλληλα με τις «ελληνοσερβικές» συγκρούσεις, κι ας μη μας παραξενεύει αυτό–, που, ανάλογα με τις κοινωνικές συνθήκες και τις προτεραιότητες που ίσχυαν στις κατά τόπους εμπορικές εγκαταστάσεις, θα λειτουργήσει παράλληλα και σε αρμονία με την ελληνική ή θα συγκρουστεί μαζί της. Οι απόπειρες έκφρασης μιας ιδιαίτερης βλαχικής ταυτότητας εκφράστηκαν με τις προσπάθειες –συμβατές με το κλίμα της εποχής– γραπτής κωδικοποίησης της βλαχικής διαλέκτου. Το 1797 ο Κωνσταντίνος Ουκούτας, πρωτοπαπάς στην ορθόδοξη εκκλησία του Πόζναν, τύπωσε στη Βιέννη το πρώτο βλαχικό αλφαβητάριο⁵⁴. Μερικά χρόνια αργότερα, το 1813, στην ίδια πόλη ο Μιχαήλ Μπούιατζής, δάσκαλος του ελληνικού σχολείου της Βιέννης, εξέδωσε τη *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική*⁵⁵. Το αλφαβητάριο του Ουκούτα και η γραμματική του Μπούιατζή συνιστούν δύο διαφορετικές εκδοχές της βλαχικής ταυτότητας. Ο Μίλτος Γαρίδης είδε στο χρησιμοποιούμενο για τη μεταγραφή της βλαχικής διαλέκτου αλφάβητο –ελληνικό από τον Ουκούτα, λατινικό από τον Μπούιατζή– δύο διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς. Εκείνον που επέμενε στη βλαχική γλωσσική ιδιαιτερότητα, έβλεπε όμως τους Βλάχους ως τμήμα του

⁵³ Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την καταστροφή της Μοσχόπολης και της ευρύτερης περιοχής της, το ευπορότερο τμήμα του πληθυσμού μετακινήθηκε προς τη Βόρεια Βαλκανική και την Κεντρική Ευρώπη, ενώ τα υπόλοιπα προς την Ανατολική Μακεδονία. Max Demeter Peyfuss/Elvira Konecny, «Der Weg der Familie Dumba von Mazedonien nach Wien», *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 58 (1980), 315.

⁵⁴ Κωνσταντίνος Ουκούτας, *Νέα Παιδαγωγία ήτοι Αλφαβητάριον εύκολον του μαθείν τα νέα παιδιά τα ρωmano-βλάχικα γράμματα εις κοινήν χρήση των Ρωmano-βλάχων [...]*, Βιέννη 1797.

⁵⁵ Μιχαήλ Γ. Μπούιατζής, *Γραμματική Ρωμανική, ήτοι Μακεδονοβλαχική [...]*, Βιέννη 1813 (ο τίτλος και στα γερμανικά). Για τη γραμματική του Μπούιατζή, βλ. Arno Dunker, «Der Grammatiker Bojadzi», *Jahresberichte des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig* 2 (1895), 1-146. Για την απήχηση του έργου στο γερμανόφωνο λόγιο κόσμο, βλ. Μαρία Α. Στασινοπούλου, «Ειδήσεις για το ελληνικό βιβλίο στο γερμανόφωνο τύπο», *Μνήμων* 12 (1989), 136.

ελληνισμού κι εκείνον που υπεραμυνόταν της αυτονομίησης της βλαχιικής ταυτότητας από την ελληνική⁵⁶. Η επιλογή του λατινικού αλφαβήτου αναδείκνυε τις λατινικές ρίζες της βλαχιικής διαλέκτου και συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας συνείδησης λατινικότητας από πλευράς των Βλάχων, που με τη σειρά της παρέπεμπε τους τελευταίους στην ανακάλυψη της γλωσσικής και εθνοτικής τους συγγένειας με τους Ρουμάνους των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και της Τρανσυλβανίας⁵⁷. Πέντε χρόνια πριν από τον Μπόιατζή, το 1808, ο σπουδαστής ιατρικής στη Βουδαπέστη, Γεώργιος Κωνσταντίνου Ρόζια, είχε εκδόσει τις *Εξετάσεις περί των Ρωμαίων ή των ονομαζομένων Βλάχων*, όπου έθιγε το ζήτημα του αλφαβήτου, εξηγούσε τις αιτίες για τις οποίες οι Ρουμάνοι αντικατέστησαν το αρχικό λατινικό τους αλφάβητο με το σλαβονικό και υπογράμμιζε τη στενή γλωσσική και εθνοτική συνάφεια των δύο ομάδων⁵⁸. Η καλλιέργεια της ρομανικής ταυτότητας προωθήθηκε στα παραπάνω έργα και με την επιλογή των τύπων *Ρωμαίος/ρωμανικός* για τον προσδιορισμό των Βλάχων. Δεν θα ήθελα εδώ να καταπιαστώ με το πρόβλημα της ονομασίας των Βλάχων⁵⁹. Το γεγονός, πάντως, ότι προβλήθηκε ένας προσδιορισμός που πλησίαζε περισσότερο στον όρο που χρησιμοποιούσαν οι ίδιοι οι Βλάχοι στο λατινόφωνο ιδίωμα τους (*Armânu/Armâni*) για να αυτοπροσδιοριστούν και παρέπεμπε σε συγγένειες με τους Ρουμάνους, είναι ενδεικτικό του νέου ιδεολογικού προσανατολισμού.

⁵⁶ Μίλτος Γαρίδης, «Ο μητροπολίτης Παΐσιος και η βλαχιική επιγραφή του Κλεινοβού: αλφάβητο και εθνικό πρόβλημα», *Τα Ιστορικά* 3 (1985), 183-203. Γενικά για τις προσπάθειες γραπτής κωδικοποίησης της βλαχιικής διαλέκτου, βλ. Agathoklis Azelis, «Versuche zur Verschriftlichung des Aromunischen um die Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich* 10 (1995), 73-83.

⁵⁷ Για την ανάπτυξη μιας ταυτότητας ρομανικότητας/λατινικότητας από πλευράς των Βλάχων της διασποράς και μάλιστα πριν τον εναγκαλισμό τους με τη ρουμανική εθνική ιδεολογία, βλ. Peyfuss, *Aromunische Frage*, 21-30. Kahl, *Ethnizität*, 53.

⁵⁸ Ρόζιας, *Εξετάσεις*, 7, 99, 141.

⁵⁹ Οι Βλάχοι αυτοπροσδιορίζονται στο ιδίωμα τους ως *Armânu/Armâni*. Οι υπόλοιπες ονομασίες με τις οποίες απαντούν είτε τους έχουν δοθεί από γείτονές τους (*Κουτσόβλαχοι*, *Τινατσάροι*) είτε αποτελούν νεολογισμούς, όχι ασύνδετους με ελληνικές και ρουμανικές εθνικές διεκδικήσεις (*Μακεδονοβλάχοι*, *Ελληνοβλάχοι*, *Μακεδονορωμάνοι*). Βλ. Kahl, *Ethnizität*, 56-57. Κουκούδης, *Μητροπόλεις και Διασπορά*, 33-36. Τον όρο *Αρωμούνιοι* (*Aromunen*), ως γερμανική απόδοση του *Armâni* εισήγαγε ο ρομανιστής-βαλκανιολόγος Gustav Weigand. Ο Weigand θεωρούσε τον όρο *Βλάχοι* ανεπαρκή για τον προσδιορισμό των *Armâni*, αφού αυτός χρησιμοποιείται για να δηλώσει και άλλες λατινόφωνες ομάδες στα Βαλκάνια ή γενικά τους ποιμένες. Βλ. Gustav Weigand, *Die Aromunen. Ethnographisch-Philologisch-Historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedo-Romanen oder Zinzaren*, Λειψία, τ. Α' 1895, τ. Β' 1894, μτφ. του Α' τόμου στα ελληνικά, *Οι Αρωμούνιοι (Βλάχοι). Ο χώρος και οι άνθρωποι*, μτφ. Th. Kahl, Θεσσαλονίκη 2001.

Τέλος, μια τρίτη τάση μεταξύ των Βλάχων θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν αυτή που αντιπροσώπευε ο Δημήτριος Δάρβαρης. Με πλούσια μεταφραστική δραστηριότητα στην αρχαία και νέα ελληνική, σερβική και γερμανική γλώσσα, ο κλεισουριώτης λόγιος δεν ασχολήθηκε με την κωδικοποίηση της μητρικής του διαλέκτου. Όπως προκύπτει από το προοίμιο της *Γραμματικής Απλοελληνικής* που εξέδωσε το 1806, ο Δάρβαρης δεχόταν μεν ότι οι Έλληνες και οι Βλάχοι συνιστούσαν δυο διαφορετικές γλωσσικές, τουλάχιστον, ομάδες, αναγνώριζε όμως την αναγκαιότητα εκμάθησης της ελληνικής από τους ομογενείς του. Έμπορος και ο ίδιος, άλλωστε, σκέφτεται με πνεύμα πραγματιστικό: αν οι Βλάχοι επιθυμούν να ασχοληθούν με το εμπόριο, να σπουδάσουν και να προκόψουν, τότε χρειάζονται τα ελληνικά⁶⁰.

Η στάση των βλάχων εμπόρων της Μοναρχίας απέναντι στο ζήτημα του ιδεολογικού προσανατολισμού της βλαχικής ταυτότητας δεν υπήρξε ενιαία. Η γλωσσική και εθνοτική διαφοροποίηση μεταξύ Βλάχων και Ελλήνων έλαβε συγκρουσιακή διάσταση στην ορθόδοξη κοινότητα της Πέστης, λίγα χρόνια μετά τη διένεξη και τον αποχωρισμό από τους Σέρβους. Κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα οι Βλάχοι απαίτησαν την αναγραφή του εθνοτικού τους επιθέτου (ως «Βλάχων», ωστόσο, και όχι ως «Ρωμαίων» ή «Ρωμάνων») στην επίσημη ονομασία της κοινότητας, την εισαγωγή της βλαχικής γλώσσας στη λειτουργία και το διορισμό με έξοδα της εκκλησιαστικής αδελφότητας ενός βλάχου ιερέα και ψάλτη⁶¹. Συμβιβαστικές κινήσεις μέσα στην κοινότητα δεν κατόρθωσαν να αποσοβήσουν τις εντάσεις⁶². Την κατάσταση επιχείρησε να κατευνάσει το αυτοκρατορικό διάταγμα του 1821, σύμφωνα με το οποίο η λειτουργία θα γινόταν στις δύο γλώσσες στην ίδια εκκλησία, σε διαφορετικές ώρες και χώρους⁶³. Οι διενέξεις γύρω από το όνομα της κοινότητας και της εκκλησίας συνεχίστηκαν και κατά την επόμενη περίοδο⁶⁴. Ο προσανατολισμός

⁶⁰ Δημήτριος Ν. Δάρβαρις, *Γραμματική Απλοελληνική* [...], Βιέννη 1806. Για τη συγκεκριμένη στάση του Δάρβαρη, βλ. Κατσιαροδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά», 175-177.

⁶¹ Hering, «Griechen und Walachen», 150.

⁶² Για παράδειγμα, το 1802, επιτροπή αποτελούμενη από 37 άτομα αποφάσισε ομόφωνα το διορισμό βλάχου ιερέα, που θα λειτουργούσε όμως στην ελληνική γλώσσα. Το κείμενο της συμφωνίας στο, Ödön Füves, «Gründungsurkunde der griechischen Gemeinde in Pest aus dem Jahre 1802», *Μακεδονικά* 11 (1971), 337-341.

⁶³ Hering, «Griechen und Walachen», 151.

⁶⁴ Οι Έλληνες εξέφρασαν την αντίθεσή τους στη χρήση του προσδιορισμού «Γραικο-Βλαχική» (εν. Κοινότητα) αντί του «Γραικική και Βλαχική», με το επιχείρημα ότι ο πρώτος δεν έκανε σαφή διαχωρισμό των δύο ομάδων και θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι η κοινότητα ανήκει στους Βλάχους που κατάγονται από την Ελλάδα ή στους Βλάχους που

των Βλάχων της Πέστης προς τους Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας ήταν πλέον εμφανής. Το 1815 ιδρύθηκε σύλλογος ρουμανίδων γυναικών για την υποστήριξη της ίδρυσης βλαχικού σχολείου στην Πέστη. Ανάμεσα στις προέδρους και τα μέλη ήταν γυναίκες βλαχικών οικογενειών της ελληνοβλαχικής κοινότητας⁶⁵. Το 1888 οι Βλάχοι αποσχίστηκαν από την κοινότητα και το 1900 εντάχθηκαν μαζί με τους Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας στη νεοϊδρυθείσα ρουμανική εκκλησιαστική αδελφότητα⁶⁶.

Όπως επισήμανε ο Gunnar Hering, η επαφή των βλάχων εμπόρων, των εγκατεστημένων στα ανατολικά της Μοναρχίας, με Ρουμάνους από τη Βλαχία και την Τρανσυλβανία, που μιλούσαν συγγενικές διαλέκτους με αυτούς, υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη από μέρους τους μιας βλαχικής-ρουμανικής συνείδησης. Αν στις ιδιαίτερες πατρίδες της Μακεδονίας και της Ηπείρου λόγοι οικονομικής και κοινωνικής ανέλιξης υπαγόρευαν τον προσανατολισμό των Βλάχων στην ελληνική κουλτούρα, στις εγκαταστάσεις της Ουγγαρίας οι ίδιοι λόγοι υπαγόρευαν τον προσανατολισμό τους σ' εκείνες τις ομάδες που είχαν μια πλειοψηφική και εδραιωμένη παρουσία στην περιοχή κι επιπλέον συγγενή μ' αυτούς γλωσσικά στοιχεία⁶⁷. Μια διεξοδική μελέτη της περίπτωσης της Πέστης θα μπορούσε ίσως να αναδείξει και άλλες διαστάσεις της ελληνοβλαχικής σύγκρουσης. Το γεγονός, για παράδειγμα, ότι οι πρωταγωνιστές των βλαχικών κινήσεων ήταν μέλη των ευπορότερων εμπορικών οικογενειών της πόλης (Μόσχα, Δέρρα, Δόρα, Ρόζα, Αργύρη), ίσως παραπέμπει σε συγκρούσεις ανάλογου χαρακτήρα με αυτές που αναπτύχθηκαν στα πλαίσια των ορθόδοξων κοινοτήτων μεταξύ Ελλήνων, Βλάχων και Σέρβων. Από την άλλη ερώτημα παραμένει κατά πόσο η ελληνοβλαχική σύγκρουση αποτελούσε μια σύγκρουση μεταξύ Ελλήνων και Βλάχων ή μεταξύ των διαφορετικών εκδοχών και ιδεολογικών προσανατολισμών της βλαχικής ταυτότητας.

Πληροφορίες για διενέξεις, παρόμοιες με αυτές που έλαβαν χώρα στην Πέστη, δεν έχουμε από άλλες ορθόδοξες κοινότητες. Ωστόσο, με εξαίρεση την Τεργέστη, όπου ενδείξεις για διαφοροποίηση μεταξύ Ελλήνων και Βλάχων δεν έχουμε ούτε σε επίπεδο ορολογίας⁶⁸, στις εμπορικές εγκατα-

---

ανήκουν στο ελληνοορθόδοξο δόγμα. Ο κίνδυνος αποκλεισμού τους από την κοινότητα ήταν συνεπώς εμφανής. Hering, «Griechen und Walachen», 152.

⁶⁵ Πρόεδροι ήταν η Έλενα Γκραμπόφσκυ, η Μαρία Ρόζα και η Μαρία Νίζολιτς. Μέλη, η Κατερίνα Γκίκα, Μαρία Δέρρα, το γένος Τσετίρη, η Πελαγία Μάνο και η Ελισάβετ Μουτόφσκυ. Peyfuss, *Aromunische Frage*, 29.

⁶⁶ Füves, «Gründungsurkunde», 337.

⁶⁷ Hering, *ό.π.*, 154-155.

⁶⁸ Katsiardi-Hering, «Habsburgerreich», 184.

στάσεις της Μοναρχίας τέθηκε το ζήτημα της ιδιαίτερης βλαχικής ταυτότητας. Αυτό τουλάχιστον υπαινίσσεται η εμφάνιση του εθνοτικού προσδιοριστικού των Βλάχων στις επίσημες ονομασίες των κοινοτήτων. Στο Σεμλίνο, το επίθετο των Βλάχων υπήρχε δίπλα σε αυτό των Ελλήνων στα επίσημα έγγραφα προς τις αρχές το 1793, με αφορμή τη διαμάχη με τους Σέρβους⁶⁹. Στο Νεόφυτο, η αρχική ονομασία *Communitas Hellenica* μεταβλήθηκε το 1823 σε *Ηνωμένη Κοινότης Ελλήνων και Βλάχων*⁷⁰. Στη Βιέννη, ο προσδιορισμός *Βλάχοι* εμφανίστηκε δίπλα στο *Γραικοί* από την πρώτη κιόλας στιγμή της συγκρότησης της κοινότητας της Αγίας Τριάδας από τους ορθόδοξους αψβούργους υπηκόους. Στην περίπτωση της Βιέννης αξίζει να σταθούμε.

Η απόφαση των αψβούργων υπηκόων να ιδρύσουν δική τους κοινότητα υπαγορεύτηκε από το γεγονός ότι αυτοί ήταν αποκλεισμένοι από τη διοίκηση του Αγίου Γεωργίου, που ανήκε στους οθωμανούς υπηκόους. Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, μεταξύ των δύο ομάδων υπέβρασκε οικονομικός ανταγωνισμός. Η συγκέντρωση της οικονομικής ελίτ των βλάχων αλλά και του συνόλου των ορθόδοξων εμπόρων της πόλης (Σίνας, Τσετίρης, Τύρκας, Πόποβιτς, Δημοδόρας, Κούρτης κ.ά) στην Αγία Τριάδα προφανώς και δεν κατέστησε δύσκολη υπόθεση την αναγραφή του βλαχικού εθνοτικού επιθέτου στην επίσημη ονομασία της κοινότητας. Στην έκδοση των προνομίων της Αγίας Τριάδας, το 1822, πέρα από την αναγραφή του ονόματος των Βλάχων, προστέθηκε δίπλα στη γερμανική, ελληνική και παλαιοσλαβική μετάφραση και η δακορουμανική, που δεν υπήρχε στην έκδοση των προνομίων του Αγίου Γεωργίου το 1782⁷¹. Η εξέλιξη αυτή δημιουργεί την υποψία ότι στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας είχε συγκροτηθεί και επιβληθεί ένας πόλος Βλάχων που είχε γλωσσικές, τουλάχιστον, αναφορές στους Ρουμάνους των Ηγεμονιών και της Τρανσυλβανίας. Υπαινικτική των ιδεολογικών προσανατολισμών των Βλάχων της Βιέννης θα μπορούσε να είναι και η πρόσληψη με διετή θητεία, το 1810,

⁶⁹ Παπαδριανός/Κολακονιό, «Συμβολή», 32.

⁷⁰ Μόδης, «Δυτικομακεδόνες», 8.

⁷¹ *Von Seiner Majestät Kaiser Franz des zweyten, huldreichst verliehene Privilegien, denen in der K. K. Haupt-und Residenz=Stadt Wien ansässigen Griechen und Wallachen von der orientalischen Religion, K. K. Unterthanen, in Betreff ihres Gottesdienstes in der Pfarr-Kirche zur heiligen Dreyfaltigkeit am alten Fleischmarkt*, Βιέννη 1822. (Πρόκειται για την έκδοση του προνομίου που εκχώρησε στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας ο Φραγκίσκος Β΄ το 1796, το οποίο αποτελούσε ανανέωση του προνομίου του Ιωσήφ Β΄ του 1787). Βλ. και Max Demeter Peyfuss, «Balkanorthodoxe Kaufleute in Wien. Soziale und nationale Differenzierung im Spiegel der Privilegien für die griechisch-orthodoxe Kirche zur heiligen Dreifaltigkeit», *Österreichische Osthefte* 17 (1975), 258-268.

του Μιχαήλ Μποϊατζή ως δασκάλου ελληνικών στην *Εθνική Σχολή (Nationalschule)*, που διατηρούσε, επίσημα από το 1804, η κοινότητα της Αγίας Τριάδας. Ο Μποϊατζής επαναπροσλήφθηκε και μετά την έκδοση της μακεδονοβλαχικής γραμματικής του⁷². Επίσης, Βλάχοι με σημαντική θέση στη διοίκηση της κοινότητας υπήρξαν συνδρομητές των *Εξετάσεων* του Ρόζια και *Kurzgefaßte Geschichte der Wlachischen Nation in Dacien und Macedonien* (Σύντομη Ιστορία του Βλαχικού Γένους στη Δακία και τη Μακεδονία) του Georg Montan, που εκδόθηκε στην Πέστη το 1818 και προωθούσε την ιδέα της κοινής ταυτότητας Βλάχων και Ρουμάνων⁷³.

Οι διαθέσιμες πηγές* για την ιστορία των δύο ορθόδοξων κοινοτήτων στη Βιέννη δεν παρέχουν, ωστόσο, ενδείξεις για απαίτηση των Βλάχων να εισαχθεί η βλαχική γλώσσα στη λειτουργία και την εκπαίδευση. Με δεδομένη την οικονομική επιρροή των μελών της Αγίας Τριάδας, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αν μια τέτοια απαίτηση είχε διατυπωθεί προς τις αρχές, θα είχε ικανοποιηθεί. Ενδείξεις, αντίθετα, υπάρχουν για διαφωνίες των δύο κοινοτήτων σχετικά με τη λειτουργία του σχολείου. Γνωστότερη όλων η προτροπή του Νεόφυτου Δούκα, ιερέα της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου, προς τη δωδεκάδα της αδελφότητας να προχωρήσει στη δημιουργία δικού της σχολείου⁷⁴. Τις έριδες πιστοποιεί το 1816 και ο ανώνυμος επιστολογράφος στο *Λόγιο Ερμή*, όταν περιγράφοντας την κατάσταση του ελληνικού σχολείου εύχεται οι δύο κοινότητες να αφήσουν τα μεταξύ τους πάθη και να συνδράμουν οικονομικά την ενίσχυσή του⁷⁵. Η *Παραίνεσις* του Δούκα συντάχθηκε το 1810, ακριβώς τη χρονιά που ανέλαβε υπηρεσία στο σχολείο της Αγίας Τριάδας ο Μποϊατζής. Η οργισμένη διακήρυξη του Δούκα, *Ζητείται ως τόσον σχολείον ουχί τοιούτον εν τω παρόντι, οίον να έχη εν τη καθέδρα ανθρωπάριον τι απατηλόν και αδύνατον· το οποίον ίσως δια να καλύψη το εντεύθεν μετ' ου πολύ γενησόμενον*

⁷² Την παρουσία του Μποϊατζή ως δασκάλου της Εθνικής Σχολής πιστοποιεί το γράμμα του ανωνύμου στο *Λόγιο Ερμή*, το 1816, σχετικά με την κατάσταση του ελληνικού σχολείου της Βιέννης. *Ερμής ο Λόγιος*, ό.π., 358.

⁷³ Βλ. λίστα συνδρομητών στο Ρόζιας, *Εξετάσεις*, ό.π. Επίσης, Max Demeter Peyfuss, «Die Leser griechischer, serbischer und rumänischer historischer Bücher. Ein Vergleich von Subskribentenlisten», *Revue des Études Sud-Est Européenes* 23 (1985), 333-345.

* Η πρόσβαση στα αρχεία των κοινοτήτων ήταν για πολλά χρόνια δύσκολη και δεν μου δόθηκε η δυνατότητα να μελετήσω σε αυτά.

⁷⁴ Νεόφυτος Δούκας, *Παραίνεσις προς τους εν Βιέννη φιλογενείς Έλληνας εις σύστασιν σχολείου ελληνικού*, Βιέννη 1810. Βλ. και Σπυρίδων Λουκάτος, «Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την Τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* 15 (1961), 327-329.

⁷⁵ *Ερμής ο Λόγιος*, ό.π., 361.

εις το έργον ελάττωμα, θέλει αγρυπνεί μάλλον περί την εύνοιαν των δυνατωτέρων δια τα ενδεχόμενα⁷⁶ φωτογραφίζει τον Μποϊατζή. Η αντίθεση του Δούκα προς τον Μποϊατζή απηχεί την αντίθεση του πιο ένθερμου εκφραστή του πρώιμου ελληνικού εθνικισμού και θιασώτη του εξελληνισμού των περιθωριακών εθνοτικών ομάδων των Βαλκανίων⁷⁷ προς τον υποστηρικτή της πολιτισμικής αυτοτέλειας των Βλάχων. Η υπόθεση ότι το ίδιο εξέφραζαν οι εντάσεις στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων είναι, ωστόσο, παρακινδυνευμένη. Όσον αφορά, άλλωστε, την προτροπή του Δούκα, η ανταπόκριση της κοινότητας του Αγίου Γεωργίου δεν ήταν ενθουσιώδης. Κάποιοι μάλιστα θεώρησαν ότι η πρότασή του απέβλεπε σε ιδιοτελείς σκοπούς, ενώ άλλοι πρόκριναν την υποστήριξη σχολείων στους τόπους καταγωγής και όχι στα ξένα⁷⁸. Απ' την άλλη, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, κινήσεις για προώθηση της βλαχικής γλώσσας μάλλον δεν έλαβαν χώρα στην κοινότητα της Αγίας Τριάδας. Οι Βλάχοι της Βιέννης ήταν προσανατολισμένοι στη «γραμμή» Ουκούτα και ακόμα περισσότερο στη «γραμμή» Δάρβαρη. Αυτό, τουλάχιστον, μαρτυρεί η θετική τους ανταπόκριση σε ζητήματα που αφορούσαν τη λειτουργία ελληνικών σχολείων στη Μοναρχία⁷⁹ ή αργότερα η αρνητική τους στάση απέναντι στις επιδιώξεις του μητροπολίτη του Τσέρνοβιτς, στη δικαιοδοσία του οποίου υπήχθησαν το 1883 ο Άγιος Γεώργιος και η Αγία Τριάδα, για εισαγωγή της ρουμανικής γλώσσας στη λειτουργία και συμμετοχή Ρουμάνων στη διοίκηση της κοινότητας⁸⁰. Στην έκδοση των προνομίων της Αγίας Τριάδας του 1859, η μετατροπή του Βλάχοι σε Μακεδονοβλάχοι και του Γραικο-Βλαχικού Γένους σε Γραικομακεδονοβλαχικού Γένους⁸¹ απηχούσε την αγωνία διάκρισης των Βλάχων

⁷⁶ Δούκας, *Παράνευσις*, 7. Βλ. και την «απάντηση» του Μποϊατζή στον Δούκα στο προοίμιο της Γραμματικής του. Μποϊατζής, *Γραμματική ρωμανική*, ια'.

⁷⁷ Για τα στοιχεία εθνικιστικής ιδεολογίας στη σκέψη του Δούκα, Kitromilides, «Origins of the national question», 156.

⁷⁸ Λουκάτος, «Πολιτικός βίος», 329. Ο Λουκάτος αναφέρει επίσης ότι από το 1815 φοιτούσαν στο σχολείο και τέκνα οθωμανών υπηκόων. *Ο.π.*, 331.

⁷⁹ Στις κοινότητες του Αγίου Γεωργίου και της Αγίας Τριάδας προσέτρεχαν μέλη άλλων κοινοτήτων για βοήθεια προκειμένου να ιδρυσουν, να συντηρήσουν ή να επιλύσουν προβλήματα που σχετιζόνταν με τα σχολεία. Βλ. Athanassios E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIII-XIX siècles*, Θεσσαλονίκη 1989, 109, 113. Παπαδριανός, *Σεμίλινο*, 175. Για την κινητοποίηση της κοινότητας της Αγίας Τριάδας στο ζήτημα διανομής των σχολικών βιβλίων του μακαρίτη Δάρβαρη το 1825, βλ. Σειρηνίδου, *Βιέννη*, 272-273.

⁸⁰ Plöchl, *Wiener orthodoxe Griechen*, 87 κ.εξ.

⁸¹ Σχετικά με την ορολογία των προνομίων, Peyfuss, «Balkanorthodoxe Kaufleute», 262-266.

της Βιέννης από τους Ρουμάνους των Ηγεμονιών και της Τρανσυλβανίας. Με δεδομένη και πάλι την οικονομική και κοινωνική επιρροή των Βλάχων της κοινότητας δύσκολα μπορεί να υποστηριχθεί ότι η μετατροπή αυτή στον τίτλο υπήρξε αποτέλεσμα επιβολής από την ελληνική πλευρά. Αποτελούσε μάλλον ένδειξη του προσανατολισμού και των διαθέσεων της βλαχικής ελίτ ή ακόμα της διπλής, βλαχικής και ελληνικής, ταυτότητας των Βλάχων της Βιέννης.

Η χρονική περίοδος στην οποία συνέπεσαν τα προβλήματα στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων αναφορικά με το σχολείο, δίνει αφορμή για την ανάδειξη μιας άλλης πιθανής πτυχής των μεταξύ τους εντάσεων. Κατά το ευνοϊκό για το ανατολικό εμπόριο διάστημα 1810-1815, παρατηρείται στη Βιέννη η χωρίς ανάλογο προηγούμενο ίδρυση εταιρειών από εμπόρους χιώτικης καταγωγής, ως παραρτημάτων εμπορικών οίκων που είχαν συστηθεί στη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη ή ως πρακτορείων για την εξυπηρέτηση υποθέσεων των καταστημάτων που έδρευαν στην Τεργέστη και το Λιβόρνο⁸². Η άφιξη των Χιωτών, που διέθεταν μεγάλα κεφάλαια, γεωγραφικά εκτεταμένες διασυνδέσεις κι επιπλέον επιδείκνυαν ευέλικτη επιχειρηματική συμπεριφορά, σήμαινε για τους ήδη εγκατεστημένους τη συμμετοχή νέων ανταγωνιστών στο ανατολικό εμπόριο. Ως ορθόδοξοι οθωμανοί υπήκοοι στη Βιέννη, οι Χιώτες βρέθηκαν στην κοινότητα του Αγίου Γεωργίου. Οι εντάσεις μεταξύ των δύο κοινοτήτων που υπαινίσσονται οι πηγές, πιθανόν να έχουν να κάνουν με τον ανταγωνισμό ελληνικών θαλάσσιων και βλαχικών χερσαίων εμπορικών δικτύων. Η επιστροφή εθνοτικών διαφορών σε περιπτώσεις οικονομικών και κοινωνικών ανταγωνισμών είναι κάτι που συναντήσαμε και στην περίπτωση των διενέξεων με τους Σέρβους. Και βέβαια, ανάλογα με τους επιδιωκόμενους στόχους και τους αντιπάλους, οι συμμαχίες αναπροσαρμόζονται, οι ετερότητες γίνονται ταυτότητες. Έτσι, όταν το 1814 εμφανίστηκε στη βιεννέζικη εφημερίδα *Der Wanderer* άρθρο που κατηγορούσε τους έλληνες και σέρβους εμπόρους⁸³, οι δύο κοινότητες, νιώθοντας θιγόμενες, έσπευσαν να το καταδικάσουν ως συκοφαντία εναντίον του *Γένους των Γραικών και των Ιλλυριών*⁸⁴.

⁸² Σεισηνίδου, *Βιέννη*, 177-179.

⁸³ *Der Wanderer* 156 (1814), 613-614.

⁸⁴ Κέντρο Ερευνής του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, *Κατάλοπα Λαΐου*, Φακ. 47 (Πρακτικά γενικής συνέλευσης της Αγίας Τριάδας της 25ης Μαΐου 1814). Michail G. Koimzoglu, *Geschichte der griechisch-orientalischen Kirchengemeinde "zum heiligen Georg" in Wien*, Βιέννη 1912, 34-35.

Η ανάδειξη της γλώσσας σε μέσο εκδήλωσης οικονομικών, κοινωνικών και εθνοτικών διαφορών στα πλαίσια των ορθόδοξων εμπορικών κοινοτήτων της Αψβουργικής Μοναρχίας, η ίδρυση σχολείων, η εκτύπωση εγχειριδίων για τη σπουδή των μητρικών γλωσσών, εξελίσσονταν την ίδια στιγμή που η γλώσσα της πλειοψηφίας, της γραφειοκρατίας ή της ελίτ του τόπου εγκατάστασης χρησιμοποιείτο όλο και περισσότερο από τους μετανάστες. Σε ορισμένες περιπτώσεις η χρήση της ήταν επιβεβλημένη από τις αρχές. Στην Βιέννη, για παράδειγμα, τα εμπορικά κατάστιχα έπρεπε να είναι γραμμένα στη γερμανική γλώσσα και για τους παραβάτες ίσχυαν βαριές χρηματικές ποινές⁸⁵. Για την επικοινωνία με τη γραφειοκρατία υπήρχαν διορισμένοι από το κράτος διερμηνείς (*orientalischer Dolmetscher*). Αλλά και οι ίδιες οι απαιτήσεις του εμπορίου υπαγόρευαν τη γνώση της γλώσσας ή των γλωσσών του τόπου εγκατάστασης. Όσο μάλιστα οι εμπορικές συναλλαγές επεκτείνονταν γεωγραφικά, διευρύνονταν και ο αριθμός των υπό εκμάθηση γλωσσών. Για όσους, απ' την άλλη, είχαν επιλέξει τη μόνιμη εγκατάσταση, η γνώση της γλώσσας της πλειοψηφίας, των ανώτερων στρωμάτων και της διοίκησης της κοινωνίας υποδοχής αποτελούσε δρόμο ενσωμάτωσης και κοινωνικής ανέλιξης. Την ανάγκη αυτή συνειδητοποίησαν οι μετανάστες και φρόντισαν να εφοδιάσουν τους εαυτούς τους και κυρίως τα τέκνα τους με την απαραίτητη γλωσσομάθεια. Για το συγκεκριμένο σκοπό επιστρατεύτηκαν ιδιωτικοί δάσκαλοι, ενώ σε ορισμένα ελληνικά σχολεία εισήχθη η διδασκαλία γλωσσών του τόπου εγκατάστασης⁸⁶.

Η επιλογή της ενσωμάτωσης στην κοινωνία υποδοχής είχε ως αποτέλεσμα την επαναξιολόγηση των χρησιμοποιούμενων γλωσσών από πλευράς των μεταναστών. Το ρόλο των ελληνικών στους τόπους καταγωγής, επιτελούσαν στην Αψβουργική Μοναρχία τα γερμανικά σε συνδυασμό με τη γλώσσα της πλειοψηφίας στους τόπους εγκατάστασης. Την υποχώρηση

⁸⁵ Βλ. για παράδειγμα την περίπτωση τιμωρίας του Ναούμ Νίττα το 1813. Ο Νίττας υποστήριξε ότι κρατούσε στα γερμανικά τα βιβλία του με εξαίρεση την τελευταία χρονιά, όπου συνέπεσε κι ο έλεγχος. Ο λόγος ήταν ότι ο γιος του, που ήξερε γερμανικά και ήταν υπεύθυνος για την τήρηση των εμπορικών βιβλίων, απουσίαζε το τελευταίο εξάμηνο. Hofkammerarchiv, Komerz Kammer F.10, rote Nr. 1061, φ. 16r-17r (29 Νοεμβρίου 1813).

⁸⁶ Στο ελληνικό σχολείο της Τεργέστης διδάσκονταν ιταλικά (αρχικά προαιρετικά και από το 1823 επίσημα) και γερμανικά (από το 1814). Κατσιαρδή-Hering, *Τεργέστη*, 290, 292. Στο ελληνικό σχολείο του Βρασον γερμανικά (από το 1823). Karathanassis, *Transylvanie*, 144. Στο ελληνικό σχολείο του Σεμλίνου είχε προβλεφθεί εξ αρχής το μάθημα της αποστήθισης λέξεων από τα ελληνικά στα παλαιοσλαβικά. Το 1872, προκειμένου να εμποδίσει το κλείσιμο του σχολείου εξ αιτίας της έλλειψης μαθητών, η εκπαιδευτική αδελφότητα αποφάσισε την εισαγωγή της γερμανικής, σερβικής και γαλλικής γλώσσας στο σχολικό πρόγραμμα. Παπαδριανός, *Σεμλίνο*, 138, 175.

της χρήσης των ελληνικών μεταξύ των γονέων και τη σχεδόν άγνοιά τους από τα τέκνα επισήμαιναν με ανησυχία λόγιοι από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα⁸⁷. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η υποχώρηση της ελληνικής ως γλώσσας επικοινωνίας ήταν εντονότερη σε εμπορικές εγκαταστάσεις, όπου πλειοψηφούσε το βλαχικό στοιχείο.

Η επιλογή της ενσωμάτωσης στην κοινωνία υποδοχής είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο την επαναξιολόγηση των χρησιμοποιούμενων γλωσσών αλλά και την υιοθέτηση προτύπων και συμπεριφορών, δηλωτικών μιας νέας κοινωνικής ταυτότητας. Στη Βιέννη η ελίτ των ελλήνων, των βλάχων αλλά και των σέρβων μεταναστών έγινε τμήμα της οικονομικής ελίτ της πόλης, των μεγαλεμπόρων με καισαροβασιλικά προνόμια (*K. K. privilegierte Großhändler*), για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία της εποχής⁸⁸. Περισσότερο από μια θεσμική κατηγορία, η ομάδα των μεγαλεμπόρων με καισαροβασιλικά προνόμια αποτελούσε την αιχμή της αστικής τάξης του χρήματος (*Geldbürgertum*), που μαζί με την αστική τάξη της γνώσης (*Bildungsbürgertum*), συνέθεταν τη «δεύτερη», μετά την αριστοκρατία, «κοινωνία». Επρόκειτο για μια ομάδα με ανομοιογενή εθνοτική και θρησκευτική σύνθεση (Εβραίοι, Καθολικοί Αυστριακοί και Ιταλοί, Προτεστάντες Ελβετοί και Γερμανοί, Ορθόδοξοι Έλληνες, Βλάχοι και Σέρβοι), τα μέλη της οποίας συμμετείχαν σ' ένα ευρύ φάσμα επιχειρηματικών δραστηριοτήτων –εμπόριο, τραπεζικές συναλλαγές, αγοραπωλησίες ακινήτων και, από την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα, συγκοινωνίες και βιομηχανία– και υπήρξαν φορείς των αστικών πολιτισμικών προτύπων, που άρχισαν να διαμορφώνονται στα τέλη του 18ου αιώνα και λειτουργούσαν ως στοιχείο συνοχής και ταυτότητας των ανομοιογενών εθνοτικά και θρησκευτικά τμημάτων της «δεύτερης κοινωνίας»⁸⁹. Η αστική κουλτούρα συγκροτήθηκε ως ένα σύστημα κανόνων που αφορούσαν από πτυχές της καθημερινότητας, όπως την ένδυση, τη διαμόρφωση της κατοικίας, την οργάνωση του ελεύθερου χρόνου, τις μορφές κοινωνικών συνανα-

⁸⁷ Γενικά για το θέμα βλ. Κατσιαρδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά», 156-159.

⁸⁸ Το σώμα των «K. K. privilegierten Großhändler» συστήθηκε με διάταγμα της Μ. Θηρεσίας το 1774. Προϋποθέσεις για την είσοδο στο σώμα αυτό ήταν η αποδεδειγμένη γνώση του εμπορίου και η κατοχή κεφαλαίου ύψους 30.000 φιορινίων (50.000, από το 1810). Οι μεγαλέμποροι απολάμβαναν φορολογικών προνομίων, δικαίωμα χονδρικής εμπορίας με όλα τα επιτρεπόμενα προϊόντα και κοινωνικό γόητρο.

⁸⁹ Βλ. τους τόμους της σειράς «Bürgertum in der Habsburgermonarchie» του εκδοτικού οίκου Böhlau, Βιέννη/Κολωνία/Βαϊμάρη 1990 κ.εξ. Ειδικά για τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, από την ίδια σειρά, βλ. Ingrid Mittenzwei, *Zwischen Gestern und Morgen. Wiens frühe Bourgeoisie an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, Κολωνία, Βαϊμάρη 1998.

στροφών, μέχρι την εργασία, την οικογένεια, τις ηθικές αντιλήψεις, τη συνολική στάση ζωής⁹⁰.

Η ένταξη μεταναστών από τα Βαλκάνια στις κοινωνίες υποδοχής τους υπήρξε επιτυχημένη και γρήγορη. Στη Βιέννη τα ονόματα των Σίνα, Δούμπα, Κάραγιαν είναι μέχρι και σήμερα γνωστά. Η δημιουργία σχέσεων με μέλη των ανώτερων τάξεων και η υιοθέτηση αστικών πολιτισμικών προτύπων επιτεύχθηκαν σε σύντομο διάστημα. Στις διαθέτες μελών της κοινότητας της Αγίας Τριάδας, ήδη, από την πρώτη δεκαετία του 19ου αιώνα, εμφανίζονται ως αποδέκτες δωρεών αυστριακοί μεγαλέμποροι, βιομήχανοι, δημόσιοι υπάλληλοι, γιατροί, μηχανικοί ή σύζυγοι και κόρες αυτών. Ορθόδοξοι διέθεταν ποσά σε καθολικές εκκλησίες και μοναστήρια, σε φιλανθρωπικά ιδρύματα, νοσοκομεία, φυλακές και φτωχούς της Βιέννης⁹¹. Αν ο πατριαρχικός-προστατευτικός χαρακτήρας οργάνωσης της ελληνορθόδοξης παροικίας υποδείκνυε τη βοήθεια προς τα αδύναμα μέλη της, η φιλανθρωπία ως πεδίο συγκρότησης της δημόσιας εικόνας του αστού, υποδείκνυε τη συμμετοχή στα δίκτυα πρόνοιας της πόλης.

Η ταυτότητα του βιεννέζου αστού δεν εξουδετέρωσε την ταυτότητα του Έλληνα, του Βλάχου, του Ορθόδοξου, του εμπόρου από την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ούτε και η εκτεταμένη χρήση της γερμανικής υποκατέστησε πλήρως τις μητρικές γλώσσες. Όσο μάλιστα η εμπορική επικοινωνία μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών εξακολουθούσε να υφίσταται –μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, με πτωτική τάση από τη δεκαετία του 1830– και το εμπόριο αποτελούσε επαγγελματική προοπτική και για τους απογόνους της δεύτερης ή τρίτης γενιάς πρακτικοί λόγοι υπαγόρευαν τη γνώση τουλάχιστον της ελληνικής γλώσσας. Οι ιδιότητες του μεγαλεμπόρου και του μέλους του διοικητικού συμβουλίου της Αγίας Τριάδας ήταν εξάλλου συμπληρωματικές. Η πρώτη ήταν ευνοϊκή προϋπόθεση για την απόκτηση της δεύτερης και όσο οι πρώην οθωμανοί υπήκοοι συνιστούσαν μια οικονομικά υπολογίσιμη ομάδα, η κατάληψη υψηλών θέσεων στην ιεραρχία της κοινότητάς τους δημιουργούσε ευνοϊκές προσβάσεις στην κοινωνική ιεραρχία της πόλης. Όπως οι ομιλούμενες γλώσσες έτσι και οι ταυτότητες της «ελληνικής διασποράς» στη Βιέννη και σε ολόκληρη την Αψβουργική Μοναρχία ήταν περισσότερες από μία και η επιλεκτική χρήση και προβολή τους αποτελούσαν στρατηγικές προσαρμογής σε ποικίλα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα.

---

⁹⁰ Όπως υποσ. 89.

⁹¹ Σειρήνιδου, *Βιέννη*, 314-316 και πίνακας Β' παραρτήματος.

Τελικά τι; «Ορθόδοξοι», «Βαλκάνιοι», «Έλληνες», «Ρωμαίοι», «Βλάχοι», «Μακεδονοβλάχοι», «Ρωμάνοι», «Σέρβοι», «Γλλυριοί», «οθωμανοί υπήκοοι», «αψβούργοι μεγαλέμποροι»; Η αμηχανία του ερευνητή παραμένει. Ιδίως όταν εξακολουθεί να θέτει τέτοιου τύπου ερωτήματα και να αναζητά μονολεκτικές απαντήσεις.

VASO SEIRINIDOU

BALKAN MERCHANTS IN THE HAPSBURG EMPIRE
(18th-mid19th CENTURY)

ETHNIC IDENTITIES AND DIFFICULTIES OF RESEARCH

At the heart of this article lies the difficulty, bordering on embarrassment, felt by anyone conducting research on the trade migration from the Balkans to the Habsburg Empire during the 18th and 19th centuries, when asked to formulate hypotheses about the ethnic identity of the migrants or even to use a collective term about the subjects of his/her research. The multilingualism and the simultaneous projection of different identities by the migrants reveal a reality reflected in the sources.

The article is centred on those moments when this reality is subverted: when language becomes a battlefield and the subjects adopt the offensive projection of a specific identity. Such moments can be exclusively found on an institutional community level. Conflicts that arise within the multiethnic orthodox merchant communities of the Habsburg Empire lead to their division or to the exclusion of groups from the community's administration. Through the conflicts between Greeks and Vlachs on one side and Serbs on the other in Vienna, Trieste, Semlin and in Hungarian communities, that between Greeks and Vlachs in Pest and the projection of a particular Vlach identity in other communities as well as the split up of communities between Ottoman and Habsburg subjects in Vienna we can observe the emergence of language, ethnic affinity and difference of citizenship as criteria of communal cohesion in lieu of orthodox faith, professional status and common Ottoman citizenship. At the same time we can examine the economic and social dimensions of the conflicts and especially the role of language as a field in which economic and social differences are manifested. The embarrassment concerning the ethnic identities of the migrants does not cease. What ultimately shines through is their functionality and their practicality as adaptive means to various socioeconomic and cultural environments, further their use and modification as vehicles of social mobility.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΟΤΑΝ Ο ΜΕΤΑΝΑΣΤΗΣ ΗΤΑΝ ΕΜΠΟΡΟΣ: ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ ΤΟΥ 18ου ΑΙΩΝΑ

Έχουμε συνηθίσει μέχρι τώρα, αναφερόμενοι στο φαινόμενο της μετανάστευσης και τους μετανάστες, να φέρνουμε στο νου μας την περίπτωση των ατόμων εκείνων που έφυγαν από τη χώρα τους προκειμένου να αναζητήσουν εργασία σε κάποιο εργοστάσιο ή σε άλλο τομέα της οικονομικής ζωής της χώρας υποδοχής. Στην περίπτωση αυτή ο μετανάστης εντοπίζεται στο 19ο και τον 20ο αιώνα και συνδέεται με τις ευκαιρίες που προσέφερε η ταχύτατη ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής σε χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής. Ωστόσο, επειδή το μεταναστευτικό φαινόμενο συνοδεύεται από μια σειρά ενεργειών, συμπεριφορών και συναισθημάτων τόσο για τον μετακινούμενο όσο και για τα άτομα που μένουν πίσω, στον τόπο αφητηρίας, θα πρέπει να αντιμετωπίσουμε με ανάλογο τρόπο μεταναστευτικά φαινόμενα που συνέβησαν σε περιόδους παλαιότερες και εκτός των πλαισίων της βιομηχανικής επανάστασης ή της σύγχρονης εποχής. Αναφέρομαι ειδικότερα στη μετακίνηση εμπόρων της Βαλκανικής προς την Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18ου αιώνα, ένα φαινόμενο που δεν μπορεί να συνδεθεί με τα μεταγενέστερα μεταναστευτικά ρεύματα, ακριβώς εξαιτίας της φύσης της συγκεκριμένης μετακίνησης. Ωστόσο οι παρατηρήσεις των ίδιων των μετακινούμενων εμπόρων για τον τρόπο αυτό της ζωής τους, καθώς και όσων έμεναν πίσω, δίνουν το πλαίσιο της μετανάστευσης του 18ου αιώνα, και παραπέμπουν σε συμπεριφορές γνωστές από μεταγενέστερα μεταναστευτικά φαινόμενα. Οι παρατηρήσεις προέρχονται από την αλληλογραφία του αρχείου Πόνδικα, μιας οικογένειας με καταγωγή από τη Θεσσαλονίκη και εμπορική παρουσία στο Παζαρτζίκ, τη Φιλιππούπολη –της σημερινής Βουλγαρίας– και την Πέστη –το ανατολικό τμήμα της Βουδαπέστης στην Ουγγαρία– του β' μισού του 18ου αιώνα¹.

Αν ξεκινήσουμε από τα αίτια που οδήγησαν στη μετακίνηση θα πρέπει

---

¹ Στο υλικό αυτό στηρίχτηκε η διδακτορική διατριβή μου με τίτλο, *Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα*, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2002. Το υλικό, που σώζεται στο κρατικό Αρχείο της Ουγγαρίας, μικροφωτογραφήθηκε με κονδύλια του Τμήματος Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου της Βιέννης, με πρωτοβουλία του καθηγητή Gunnar Hering.

να τα αναζητήσουμε στις συνθήκες που δημιουργήθηκαν σε πολιτικό και διακρατικό επίπεδο με την υπογραφή συμφωνιών. Σύμφωνα με αυτές η διακίνηση εμπορευμάτων ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την Αψβουργική Μοναρχία ήταν δυνατή με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη ζήτηση εμπορευμάτων είτε στο χώρο καταγωγής του ατόμου είτε στη γείτονα χώρα, εξασφάλιζε κάποιες θετικές συνθήκες για την άνθιση του εμπορίου². Η ατομική απόφαση όμως, σε κάποιες περιπτώσεις, εξαρτιόταν και από άλλου τύπου συνθήκες, όπως για παράδειγμα τη δυσχερή πολιτική κατάσταση στον τόπο κατοικίας του ατόμου³. Στη Θεσσαλονίκη, για παράδειγμα, το 1770 οι πολιτικές συνθήκες ήταν ιδιαίτερα δύσκολες και οι κάτοικοί της βίωναν έντονα συναισθήματα ανασφάλειας. Ο Νικόλαος Πέντζου, συγγενής του Κωνσταντίνου Πόνδικα, και πατέρας του Θεοδωράκη, ανέφερε σε επιστολή του ότι *επειδή και τα της πολιτείας εδώ των γιανητζάρων σας είναι γνωστά, οπού πάντα δεν απόλειπαν να κάμνουν τα εδικά τους και να πειράζουν τον κόσμο, και μάλιστα τώρα εις παρόμοιον καιρόν οπού ούτε ζάπτι έχουν ούτε κανέναν φόβον εις τους εξουσιαστές και απερνούμεν με μεγάλην δειλίαν, και βλέπωντας την παρομοίαν κατάστασιν οπού ακολουθεί εδώ και στοχαζόμενος και το παιδί τον Θεοδωράκην οπού απερνά ο καιρός του χωρίς καμίαν επιχείρησιν εδώ, παρακινημένος από την πολλήν αγάπην και το θάρρος αποφάσισα και ιδού τον στέλνω αυτού τον παραδίδω εις την επίσκεψίν σοι⁴.*

² Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: Εορηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* 62 (1983), 28-34, 33. Marta Bur-Markovska, «Über die Art des Warenaustausches zwischen dem osmanischen Imperium und den österreichischen Territorien während des 17. und 18. Jahrhunderts», *Mitteilungen des Bulgarischen Instituts in Österreich* 4/2 (1981) με θέμα «Österreichs Handel mit Südosteuropa und die wirtschaftliche Bedeutung der bulgarischen Länder bis zum Ende des 18. Jahrhunderts», 131-141, 135.

³ Κωνσταντίνος Δ. Μέριτζιος, *Μνημεία μακεδονικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, 318 (επιστολή 14 Ιαν. 1743), 319 (29 Απρ. 1743), 343 (24 Ιουν. 1751), 352 (22 Μαΐου 1752), 369 (14 Σεπτ. 1754), 372 (27 Φεβρ. 1755), 434 (26 Απρ. 1786), 435 (23 Δεκ. 1786). Peter F. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από Οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, μτφ. Π.Χρ. Μπαρουξή, Αθήνα 1994, τ. 2, 155 κ.εξ. Hans-Joachim Hoffmann-Nowotny, «Paradigmen und Paradigmawechsel in der sozialwissenschaftlichen Wanderungsforschung. Versuch einer Skizze einer neuen Migrationstheorie», στο: G. Jaritz-Al. Müller (επιμ.), *Migration in der Feudalgesellschaft*, Φρανκφούρτη στο Μάιν, Νέα Υόρκη 1988, 21-42, 35.

⁴ Η παραπομπή στο αρχείο αποτελείται από τα αρχικά του Κρατικού Αρχείου, Magyarországos Levéltár, MOL, και θα συνοδεύεται από τον κωδικό του αρχείου, Ε 599, τον αριθμό του κοντιού, του φακέλου και του φύλλου, καθώς και την ημερομηνία αποστολής της επιστολής ή τη χρονολογία που αναγράφεται στο λογιστικό βιβλίο. MOL, Ε 599, 5.10.1770 (κ. 1/φάκ.7/φύλ.46).

Όπως και στην περίπτωση του Θεοδωράκη Πέντζου, στην οποία ο πατέρας του, λόγω της ταραγμένης κατάστασης στη Θεσσαλονίκη και της αεργίας του γιου του, θεώρησε καλό να τον στείλει στο εξωτερικό κοντά στους συγγενείς του, έτσι και ο Χατζηαποστόλης Πόνδικας, κατόπιν προτροπής των ανιψιών και των γιών του και με δική του απόφαση, έστειλε το μικρότερο γιο του Αλέξιο στην Πέστη για να μάθει τα μυστικά του εμπορίου. Ο ανιψιός του Γεωργιάκης τον ρωτούσε, *τι το κρατίζ το πεδί αυτού εις τον άθεον αυτόναν τον τόπον* –εννοώντας τη Θεσσαλονίκη– και τον προέτρεπε να τον στείλει μέσω Παζαρτζίκ στην Πέστη για να εργαστεί στο εργαστήριό τους *κε μαθένη και γλόσαν και πραγμάτιαν και έος το ήστερον γίνετη και νικοκύρις*⁵. Η *αφιλοξενία* του τόπου, της Θεσσαλονίκης, που χαρακτηριζόταν ως άθρη, αποδιδόταν στην έλλειψη πίστης, στην απουσία ασφάλειας και προοπτικής μια τέτοια πόλη προσέφερε τα κατάλληλα επιχειρήματα για τη μετανάστευση. Ο συνδυασμός των δεδομένων αυτών με την ύπαρξη συγγενών σε μια άλλη περιοχή είχε αποτελεσματικότερες συνέπειες στη μετακίνηση. Στις περισσότερες περιπτώσεις μετανάστευσης τα δίκτυα συγγενικών και φιλικών προσώπων, τα οποία βρίσκονται ήδη στο εξωτερικό, προσφέρουν στο άτομο, που σκέφτεται να μεταναστεύσει, τις αναγκαίες πληροφορίες για τον τόπο προορισμού, λειτουργούν ως κινητήρια δύναμη της μεταναστευτικής κίνησης, διευκολύνουν την απόφαση αναχώρησης των ατόμων και την ίδια τη μετακίνησή τους⁶. Ενδεχομένως η ύπαρξη των δύσκολων συνθηκών να μην οδηγούσε από μόνη της στην ίδια απόφαση και να περιοριζέ τα άτομα στην αναζήτηση επαγγελματικής διεξόδου στον τόπο τους.

Ο Αλέξιος Πόνδικας με τη συνοδεία γνωστών προσώπων από τη Θεσσαλονίκη έφτασε στο Παζαρτζίκ και, μέσω Βελιγραδίου και Ζέμονας, όπου βρισκόταν ο συνοριακός σταθμός της Αψβουργικής Μοναρχίας και το λαζαρέτο, κατέληξε στην Πέστη, στις αρχές του καλοκαιριού του 1760. Η παρουσία του αδελφού του Κωνσταντίνου και του εξαδέλφου του Μιχάλη Πόνδικα στην πόλη τού εξασφάλισε καλύτερες προοπτικές μαθη-

⁵ MOL, E 599, 9.6.1760 (κ.3/φάκ.27/φύλ.11-13).

⁶ Οι μετανάστες εκμεταλλεύονται την ύπαρξη συγγενικών και φιλικών δικτύων και διασυνδέσεων προκειμένου να συνεχίσουν τη διαδικασία της μετακίνησης, με συνέπεια την αλυσιδωτή μετανάστευση, που σε μεγάλο βαθμό έχει παρουσιαστεί και στην περίπτωση των εμπόρων, αλλά και των νεαρών υπαλλήλων τους, Mary Chamberlain, «Family and identity. Barbadian migrants to Britain» στο: Rina Benmayor, Andor Skotnes (επιμ.), *Migration and identity*, Οξφόρδη κ.α. 1994, 119-136, 122. Monica Boyd, «Family and personal networks in international migration: recent developments and new agendas», στο: Robin Cohen (επιμ.), *The sociology of migration*, Cheltenham, Brookfield 1996, 296-330, 303.

τείας και επαγγελματικής ανέλιξης σε σχέση με άλλα νεαρά άτομα που ακολουθούσαν την ίδια πορεία, αλλά στερούνταν στενού συγγενούς ή και ιδιαίτερης φροντίδας και ενδιαφέροντος από το κοντινό περιβάλλον τους. Ο Κωνσταντίνος, αποκλείοντας την αρχική του ιδέα να τον βάλει στην υπηρεσία κάποιου εμπόρου⁷, φρόντισε να τον στείλει σε κάποιο γερμανικό σχολείο της Πέστης⁸.

Το σχολείο έδινε τη δυνατότητα και την ευκαιρία στο νεαρό μετανάστη και μελλοντικό έμπορο να μάθει όσα θα του χρειάζονταν στο μέλλον, *τώρα έχεις καιρόν να μάθης εκείνο όπως σου χρειέζει παντοτινά και για το λόγο αυτό μην αμελές από διάβασμα και γράψιμον, μόνον πάντοτες σπούδαζε εις το κονάκι όταν έχεις καιρόν*⁹, τον συμβούλευε ο αδελφός του. Η πρόοδος του εξαρτιόταν από τη δική του βούληση, *εις το σχολείον να ομιλής νέμιτζικα και όχι βουλγάρικα αυτός να είναι ο λογισμός σου*¹⁰. Η εκμάθηση της νέας γλώσσας ήταν απαραίτητο εφόδιο μια που βρέθηκε στο εξωτερικό, αλλά η αντιδιαστολή προς τα βουλγάρικα, τα οποία μάλλον ο νεαρός Αλέξιος Πόνδικας δεν γνώριζε, τόνιζε την ανάγκη να στρέψει το ενδιαφέρον του στα νέα δεδομένα¹¹. Η γερμανική ήταν η γλώσσα του σχολείου, της κατώτερης κρατικής διοίκησης, καθώς τα επίσημα έγγραφα συντάσσονταν σ' αυτήν¹², και, ενώ δεν ήταν η γλώσσα της χώρας στην

⁷ Αρχική σκέψη ήταν να τον δώσει σε κάποιο έμπορο «έως να εξανίξη», MOL, E 599, 5.7.1760 (κ. 3/φάκ.27/φύλ.2).

⁸ MOL, E 599, 16.2.1761 (κ. 3/φάκ.27/φύλ.17-18). Θα πρέπει να επισκεφτηκε κάποιο σχολείο βασικής εκπαίδευσης (Trivialschule ή Volksschule) όπου διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή και αριθμητική (το trivium), Moritz Csáky, *Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn*, Βιέννη 1981, 173. Στην εκπαίδευση των νέων αναφέρεται ο Michael Mitterauer, *Sozialgeschichte der Jugend*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1986, 144 κ.εξ.

⁹ MOL, E 599, 24.1.1763 (κ. 4/φάκ.33/φύλ.7).

¹⁰ MOL, E 599, 2.5.1761 (κ. 4/φάκ.33/φύλ.4).

¹¹ Για την εκπαίδευση νεαρών εμπόρων που περιλάμβανε κυρίως ξένες γλώσσες κάνει λόγο η Τζελίνα Χαρλαύτη, «Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η “χιώτικη” φάση (1830-1860)», *Μνήμων* 15 (1993), 69-127, 96 και η Όλγα Κατσαοδη-Heiring, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας;», *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, 153-177, 157. Στην εκπαίδευση νεαρών εμπόρων αναφέρονται και οι Dominique Julia, «L'éducation des négociants français au 18e siècle», F. Angiolini, D. Roche (επιμ.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne*, Παρίσι 1995, 215-256 και André Lespagnol, «Modèles éducatifs et stratégies familiales dans le milieu négociant malouin aux 17e et 18e siècles: les ambiguïtés d'une mutation», στο: F. Angiolini, D. Roche (επιμ.), *Cultures et formations négociantes*, ό.π., 257-274.

¹² Η επίσημη γλώσσα της Ουγγαρίας, και η γλώσσα στην οποία συντάσσονταν τα έγγραφα και οι δικαστικές αποφάσεις ήταν η λατινική μέχρι το 1784, οπότε ορίστηκε η γερμανική. Η

οποία ζούσε, ήταν η γλώσσα των γηγενών εμπόρων, που στο μεγαλύτερο μέρος τους ήταν γερμανικής καταγωγής. Εφόσον μάθαινε το γλωσσικό τους κώδικα, είχε ουσιαστικά τη δυνατότητα της επικοινωνίας, της συνεργασίας και της ένταξης στα τοπικά δίκτυα και πλαίσια, ήταν σε θέση να γνωρίζει τη θέληση της εξουσίας, όπως εκφραζόταν μέσα από διατάγματα, τις εντολές, τις δικαστικές αποφάσεις.

Με την αποφοίτηση από το σχολείο ο νεαρός έμπαινε στον κόσμο του εμπορίου ξεκινώντας από τη θέση του βοηθού σε κάποιο εργαστήριο ή αποθήκη. Η πλειοψηφία των νεαρών ατόμων, που ήλπιζαν να ασχοληθούν με το εμπόριο, δεν ξεκινούσε με τις προοπτικές του Αλεξίου. Συνήθως έμπαιναν στην υπηρεσία κάποιου εμπόρου, ως βοηθοί στο εργαστήριο ή την αποθήκη, από νεαρή ηλικία¹³, αλλά η εξέλιξή τους σε εμπόρους με δικό τους κεφάλαιο δεν ήταν ούτε εξασφαλισμένη ούτε προδιαγεγραμμένη σε πολλές περιπτώσεις η εργασία του βοηθού δεν τους προσέφερε τις απαραίτητες γνώσεις ούτε και τα κεφάλαια για να ξεκινήσουν μια δική τους δραστηριότητα. Ωστόσο η παρουσία των δούλων ή παιδιών στην υπηρεσία ενός εμπόρου ήταν τόσο αναγκαία, που έκανε τον Μιχάλη Πόνδικα να επαναλαμβάνει στις επιστολές του, τουλάχιστον ως το 1772 που ασχολούνταν με το εμπόριο της Βαλκανικής, ότι χωρίς παιδί δεν μπορούσε να μείνει στο εργαστήριο-αποθήκη¹⁴.

Η εργασία του παιδιού ήταν αποκλειστικά χειρωνακτική για να προσληφθεί έπρεπε να είναι καλό παιδί και δυνατό διά σήκωμα και άξιον¹⁵. Ο χαρακτήρας αποτελούσε βασικό κριτήριο, το καλό επαναλαμβανόταν ως αδιαπραγμάτευτη προϋπόθεση και σήμαινε το ηθικά αμέταστο και πρόθυμο άτομο να εκτελεί τις εντολές και τις οδηγίες του εργοδότη του. Σε δεύτερο επίπεδο

λατινική ήταν η γλώσσα των λογίων και μορφωμένων αλλά ουσιαστικά την κατείχε μια μικρή ελίτ. Η γερμανική ήταν η δεύτερη γλώσσα της χώρας, την οποία γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν οι μορφωμένοι και οι λόγοι της. Ακόμη και η λογοτεχνία της χώρας μέχρι τα τέλη του 18ου αιώνα γραφόταν στα γερμανικά, M. Csáky, *Von der Aufklärung zum Liberalismus*, ό.π., 175, 187. Denis Silagi, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich*. Βιέννη, Μόναχο 1962, 59. Βλ. και εδώ, Andrea Seidler «Η ανάπτυξη του λόγου περί Εθνικής ταυτότητας στον συγγρικό τύπο του 18ου αιώνα».

¹³ Η μετανάστευση των νεαρών αυτών ατόμων έχει αναλογίες προς το μεταναστευτικό ρεύμα του 19ου και του 20ου αιώνα, όπου η κινητήρια δύναμη της μετακίνησης ήταν η αναζήτηση οικονομικών πόρων και προοπτικής για το μέλλον σε ένα, άλλο τόπο από αυτό στον οποίο ζούσαν ως τότε, Edgar Krau, *The contradictory immigrant problem. A sociopsychological analysis*, Νέα Υόρκη, Βέρνη κ.α. 1991, 28.

¹⁴ «Διότι χωρίς δούλλον δεν ημπορούμεν να κάνωμεν», MOL, E 599, 27.9.1769 (κ.1/φάκ.2/φύλ.36).

¹⁵ MOL, E 599, 13.6.1768 (κ. 1/φάκ.7/φύλ.6-7).

θα έπρεπε να διαθέτει φυσική ρώμη, να είναι γερό¹⁶, καθώς προοριζόταν για εργασίες, όπως φόρτωμα και ξεφόρτωμα αμαξιών, μεταφορά του εμπορεύματος –επεξεργασμένα δέρματα κυρίως– και τακτοποίησή του στο εργαστήριο. Έπρεπε επιπλέον να έχει χαμηλές απαιτήσεις για μεροκάματο. Ο Λούκας από το Βίτινι προσλήφθηκε με την περιγραφή, ότι *είναι ανοιχτόν παιδί και ταπεινόν πλην πολλά άμπτοχον*¹⁷. Ένας υπάλληλος με υψηλές αποδοχές, σε σχέση με τις απαιτήσεις του εργοδότη, απολύονταν, επειδή ήταν πάντα εύκολο να αντικατασταθεί. Ο Αντώνης *είναι ακριβός και τελειώνοντας ο καιρός του δεν τον κρατώ περίττου* σημείωνε ο Μιχάλης το 1768¹⁸.

Η εξεύρεση νέου υπαλλήλου δεν ήταν πάντοτε εύκολο εγχείρημα, παρόλο που ο Μιχάλης αποφάσιζε την αντικατάστασή του, όταν η συνεργασία μαζί του ήταν ασύμφορη για τον ίδιο. Οι έμποροι συνήθως αναζητούσαν στη Ζέμονα τα κατάλληλα *παιδιά*, καθώς, αντίθετα, στην Πέστη ήταν *δυσεύρητα*¹⁹. Το λαζαρέτο στην πόλη αυτή αφενός λειτουργούσε ως σημείο από το οποίο θα περνούσαν ούτως ή άλλως οι νεοαφιχθέντες, αφετέρου προσέφερε άφθονες θέσεις εργασίας σε νέους ανθρώπους. Οι υπάλληλοι απασχολούνταν ως εργατικό προσωπικό, φόρτωναν το εμπόρευμα στα αμάξια, το συσκευάζαν, το στέγνωναν²⁰. Τα περισσότερα από τα *παιδιά* αυτά ήταν ορφανά ή πολύ φτωχά, προέρχονταν από διάφορες περιοχές, κυρίως της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και κατέφευγαν στη Ζέμονα με την ελπίδα να προσληφθούν από κάποιο έμπορο ή να δουλέψουν στο λαζαρέτο. Τα πρώτα έξοδα που έκανε ο εργοδότης αφορούσαν το ρουχισμό του και το φαγητό. Όταν ένα *παιδί* άλλαζε στην πορεία εργοδότη, ο τελευταίος έπρεπε να καταβάλει στον παλιό τα έξοδα που είχε κάνει γι' αυτό, που αφορούσαν ενδύματα ή μεταφορικά. Η μετάβασή του από τη Ζέμονα στην Πέστη γινόταν με τη συνοδεία κάποιου εμπόρου, ο οποίος παραλάμβανε τα έγγρατά του –το διαβατήριό του, την άδεια εισόδου στη χώρα μαζί με το βεβαίωση του υγειονομικού σταθμού ότι είναι υγιές– καθώς το *παιδί* θεωρούνταν *ατζαμίτικο* (= αδέξιο), όρος που ενδεχομένως υποδείκνυε το νεαρό της ηλικίας του και την αδυναμία να φροντίσει τον εαυτό του. Επομένως ο κίνδυνος να χαθούν τα έγγρατά του στη διαδρομή έπρεπε να μειωθεί ή να αποσοβηθεί²¹.

¹⁶ MOL, E 599, 27.9.1769 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.36).

¹⁷ MOL, E 599, 12.7.1772 (κ. 3/φάκ.20/φύλ.81).

¹⁸ MOL, E 599, 13.6.1768 (κ. 1/φάκ.7/φύλ.6-7).

¹⁹ MOL, E 599, 28.1.1770 (κ. 3/φάκ.26/φύλ.40).

²⁰ MOL, E 599, 26.3.1772 (κ. 1/φάκ.5/φύλ.51/24), 18.4.1772 (κ. 1/φάκ.5/φύλ.53/22).

²¹ MOL, E 599, 17.5.1769 (κ. 1/φάκ.1/φύλ.17).

Οι υπάλληλοι άλλαζαν συχνά εργοδότη, όταν τελείωνε ο χρόνος της σύμβασης, άλλοτε με δική τους πρωτοβουλία και άλλοτε του εργοδότη. Η εναλλαγή αυτή είχε πολλαπλές αιτίες: είτε ο εργοδότης θεωρούσε υψηλή την αμοιβή του υπαλλήλου του είτε η συνεργασία τους ήταν κακή²². Σε μια τρίτη περίπτωση, ο υπάλληλος αποφάσιζε να αλλάξει εργοδότη εάν ήταν περιορισμένες οι δυνατότητες που του προσέφερε η συγκεκριμένη εργασία να αναδειχθεί κάποια στιγμή σε έμπορο. Η διαδικασία της μαθητείας, που θεωρούνταν ότι ξεκινούσε από το στάδιο του *παιδιού* ή *δούλου*, θα έπρεπε κάποια στιγμή να καταλήξει στην ανάδειξη του ατόμου σε ανεξάρτητο έμπορο με τις αναγκαίες γνώσεις και τα κεφάλαια για την αυτόνομη δραστηριοποίησή του²³. Όταν όμως οι συνθήκες εργασίας δεν υπόσχονταν μια τέτοια εξέλιξη, το νεαρό άτομο έπρεπε να αναζητήσει τις προϋποθέσεις εκείνες, που θα του προσέφεραν τουλάχιστον τις γνώσεις. Ο περιορισμός του στο χώρο του εργαστηρίου, της αποθήκης, του στερούσε τη δυνατότητα του παζαριού, της πώλησης και της ενασχόλησης με τις πρακτικές του εμπορίου, γεγονός που δεν ήθελε να αποδεχτεί²⁴. Η φράση *με το στανιόν δούλος δεν γίνεται*, που επαναλαμβάνονταν και για άλλες περιπτώσεις, υποδήλωνε ότι το νεαρό άτομο δεν αποδεχόταν το ρόλο του βοηθού, όταν δεν συνοδεύονταν από τις ανάλογες προοπτικές εξέλιξης.

Ως υπάλληλοι δεν εργάζονταν μόνο άτομα νεαρής ηλικίας, αλλά και ενήλικες, οι οποίοι είτε δεν είχαν περάσει ως τότε στο στάδιο του εμπόρου είτε γιατί είχαν αποτύχει ως ανεξάρτητοι έμποροι και είχαν ανάγκη μιας έμμισθης εργασίας. Ο ενήλικας, που επέστρεφε στο ρόλο του υπαλλήλου, δεν αντιμετωπιζόταν όπως ένα νεαρό παιδί. Ενδεχομένως οι ευθύνες τους να έμοιαζαν, αλλά μέσα από το συγκεκριμένο αρχείο Πόνδικα, φαίνεται ότι ο σεβασμός τόσο στη μεγαλύτερη ηλικία όσο και στην εμπειρία, που ο αποτυχημένος έμπορος διέθετε, επηρέαζαν τις επαγγελματικές σχέσεις εργοδότη-υπαλλήλου. Τα νεαρά άτομα, όμως, διέθεταν σωματική δύναμη και είχαν μικρότερες οικονομικές απαιτήσεις από έναν παλιό έμπορο, προσόντα που ασφαλώς βάρυναν στην επιλογή του εργοδότη.

²² MOL, E 599, 26.4.1772 (κ. 3/φάκ.20/φύλ.96), MOL, E 599, 3.5.1772 (κ. 1/φάκ.5/φύλ.58/17).

²³ Δέσποινα-Ειρήνη Τσούγκα-Παπαστάθη, *Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σιμπίου Τρανσυλβανίας 1636-1848. Οργάνωση και δικαιο*, Θεσσαλονίκη 1994, 177.

²⁴ Παρόλο που εδώ δεν φαίνεται ότι επρόκειτο για μια τέτοια περίπτωση, είναι γνωστή από άλλες αναφορές η τακτική του μάστορα να αποκρύπτει μυστικά επαγγελματικά από τον μαθητευόμενο του, Γιώργος Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ος αι.)*. Αθήνα (ΙΑΕΝ) 1986, 52. Για τη μαθητεία στα πλαίσια της συντεχνίας, εκείνης των αμπατζήδων της Φιλιππούπολης κάνει λόγο η Maria Tscicaloudaki, *Pouvoirs et professions des communautés chrétiennes urbaines dans l'Empire Ottoman (XVIIe-XIXe siècles)*: Serrès, *Philippopoli, Kozani, Larisa* (αδημ. διδακτορική διατριβή), Παρίσι 2000, τ. 2, 366, 371 κ.εξ.

Η εξέλιξη που μπορούσε να έχει ένας υπάλληλος φαίνεται στην περίπτωση του Αλέξιου Πόνδικα, ο οποίος ξεκίνησε ως βοηθός του Μιχάλη στην αποθήκη που διατηρούσε η οικογένεια στην Πέστη. Ο Αλέξιος Πόνδικας στην πρώτη επιστολή που υπέγραψε ως υπάλληλος του εξαδέλφου Μιχάλη και του αδελφού του Κωνσταντίνου Πόνδικα, τον Μάρτιο του 1768, παρουσιάζοταν ως άτομο που είχε πρωτοβουλίες και αναλάμβανε ευθύνες, που λειτουργούσε στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης επιχείρησης. Από τη θέση του βοηθού του Μιχάλη στην αποθήκη εμπορευμάτων που διατηρούσαν στην Πέστη φρόντιζε για τη διακίνηση νομισμάτων, την παραλαβή των εμπορευμάτων και το συντονισμό των εμπορικών κινήσεων²⁵. Στη συνέχεια, η θέση που ανέλαβε στη Ζέμονα, ως αντιπρόσωπος της οικογενειακής επιχείρησης, τον Μάιο του 1768, οχτώ χρόνια μετά την άφιξή του στην Πέστη, προσέφερε στον Αλέξιο πολλές προοπτικές, αλλά είχε και μεγάλες ευθύνες²⁶, που συχνά δεν συμβάδιζαν με την ιδιότητα του παιδιού, που εξακολούθουσε να φέρει ο ίδιος. Ο διορισμός του εκεί, ωστόσο, του δημιουργούσε ελπίδες και φιλοδοξίες, γιατί πίστευε, ότι θα έπρεπε από βοηθός να αναβαθμιστεί σε ανεξάρτητο έμπορο.

Από την αλληλογραφία της περιόδου αυτής φαίνεται η πορεία που έπρεπε να ακολουθήσει ένας νεαρός έμπορος αν ήθελε να αποκτήσει γρήγορα εμπειρίες και τη δυνατότητα να διαχειρίζεται τις υποθέσεις του με αποτελεσματικότητα. Η πρώτη επιστολή του Μιχάλη στον Αλέξιο, τον Ιούνιο του 1768, όταν ο δεύτερος εγκαταστάθηκε στη Ζέμονα, περιλάμβανε μια πληθώρα οδηγιών για τις ενέργειες που έπρεπε να κάνει όσο βρισκόταν εκεί. Κυρίως, όμως, έπρεπε να γνωρίσει τους άλλους εμπόρους και όλα εκείνα τα άτομα, που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, συνδέονταν με το δικό τους εμπόριο, *κοίταζε να γνωρισθής με τον κόσμο*²⁷, επειδή πλέον δεν ήταν μικρό παιδί, αλλά ώριμος άντρας σε ηλικία να αναλάβει πρωτοβουλίες. Ο Αλέξιος εκτίμησε με τον ίδιο τρόπο τη θέση του και έκρινε ότι η γνωριμία ήταν βασικό στάδιο στην εξοικείωσή του με τον κόσμο του εμπορίου, και σημείωνε στον Κωνσταντίνο Πόνδικα τον ίδιο μήνα, ότι *εδώ έτζι εγνωρίσθηκα, ωσάν να είμον πεπαλαιωμένος*²⁸. Την ίδια περίοδο, και ενώ ο Αλέξιος μάθαινε τα μυστικά της εμπορικής τέχνης, άρχισε να διεκδικεί μερίδιο και συμμετοχή στην εμπορική δραστηριότητα. Από τις

²⁵ MOL, E 599, 19.3.1768 (κ. 3/φάκ.26/φύλ.19).

²⁶ Στη Ζέμονα τον έστειλε ο Μιχάλης, γιατί ο αντιπρόσωπός τους εκεί δεν ήταν ιδιαίτερα αποτελεσματικός, MOL, E 599, 1.6.1768 (κ. 1/φάκ.10/φύλ.48).

²⁷ MOL, E 599, 13.6.1768 (κ. 1/φάκ.7/φύλ.6-7).

²⁸ MOL, E 599, 17.6.1768 (κ. 1/φάκ.10/φύλ.32).

αρχές σχεδόν της παρουσίας του στη Ζέμονα επαναλάμβανε τα παρόντα του για τις εργασιακές σχέσεις και τόνιζε τον ασυμβίβαστο χαρακτήρα της θέσης του ως *παιδιού* με τις αμοδιότητες που είχε επωμιστεί· μια σύγκριση που υπήρχε και στον περίγυρο, *ο κόσμος με θαρεί ότι να είμαι και εις συντροφίαν*²⁹. Η μετάβαση ενός νεαρού ατόμου από το στάδιο του βοηθού σ' εκείνη του εμπόρου φαίνεται ότι δεν ήταν άμεση ή εύκολη ούτε όμως και επιθυμητή από τους εργοδότες του, καθόσον αυτοί θα έχαναν έναν βοηθό, που ως τότε εισέπραττε μικρή αμοιβή για τις υπηρεσίες του. Ωστόσο φαίνεται ότι δεν υπήρχε κάποιο χρονικό όριο, κατά το οποίο μπορούσε κανείς να περάσει τη διαχωριστική γραμμή και να αρχίσει να διακινεί εμπορεύματα ή να δανείζει χρήματα με τόκο.

Εμπόδιο στην ενεργοποίησή του στο εμπόριο ήταν η έλλειψη χρημάτων. Η απουσία πατρικής κληρονομιάς ή άλλης περιουσίας εξαρτούσε τον υποψήφιο έμπορο από τις προθέσεις του εργοδότη. Πηγή εσόδων για τον νεαρό Αλέξιο αποτελούσε η αμοιβή του ως υπαλλήλου του αδελφού του και ως πιθανό κεφάλαιο έβλεπε την είσπραξη του συνόλου των αποδοχών των προηγούμενων χρόνων. Ωστόσο ο εργοδότης έδινε στον υπάλληλο ελάχιστα χρήματα για τις καθημερινές του ανάγκες και το μεγαλύτερο μέρος της αμοιβής το απέδιδε με τη λήξη της συνεργασίας και την αποχώρηση του υπαλλήλου³⁰. Ο τρόπος αυτός πληρωμής είχε παρατηρηθεί και στην περίπτωση του Χατζηαποστόλη Πόνδικα, καθώς και άλλων υπαλλήλων, *παιδιών*. Αυτό σήμαινε ουσιαστικά ότι ο Αλέξιος δεν είχε το αρχικό κεφάλαιο και εξαρτιόταν από τη θέληση του αδελφού του, ο οποίος έπρεπε να πειστεί για την αναγκαιότητα της αυτονόμεσης του Αλεξίου, για τις ικανότητές του να διαχειρίζεται χρήματα και να επιβιώνει στον κόσμο του εμπορίου, καθώς και για το δικαίωμά του να έχει φιλοδοξίες και να τις πραγματοποιεί.

Ο Κωνσταντίνος στην επιμονή του Αλεξίου αντέτασσε την ανάγκη για υπομονή³¹, ενώ ο Μιχάλης θεωρούσε την εποχή δύσκολη για εμπόριο³². Ωστόσο ο Αλέξιος άρθρωνε την επιχειρηματολογία του γύρω από την ανάγκη του να γίνει και αυτός νοικοκύρης, ανεξάρτητος έμπορος με δυνατότητα να δημιουργήσει δική του επιχείρηση. Μέτρο σύγκρισης είχε πάντα άλλες περιπτώσεις υπαλλήλων, *που μην όντας εις καμμίαν κατάστασιν εκαταστά-*

²⁹ MOL, E 599, 20.6.1768 (κ. 1/φάκ.10/φύλ.36).

³⁰ Ο υπάλληλος συχνά δανειζόταν χρήματα για τις αυξημένες ανάγκες του, που αφαιρούσαν από το μισθό του.

³¹ MOL, E 599, 10.12.1768 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.2).

³² MOL, E 599, 12.3.1769 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.10).

θηκαν³³, μπόρεσαν να αυτονομηθούν οικονομικά. Το ζητούμενο ήταν τα χρήματά του να μουν σε μια *στράταν*³⁴, να μην *στέκονται ακίνητα*, με άλλα λόγια να επενδυθούν. Δήλωνε ότι δεν είχε κάποια πατρική κληρονομιά ως *φόλλα* για να ξεκινήσει, ωστόσο ό,τι κέρδιζε *με τον ύδρον του προσώπου*³⁵ του θα μπορούσε να το επενδύσει, ώστε να δημιουργηθεί *κομάτι προζήμη*³⁶ για να μην είναι *παίγνιον του κόσμου*³⁷. Έβλεπε το εμπόριο ως τυχερό παιχνίδι, όπου κανείς έπρεπε να παίξει για να δει το αποτέλεσμα, το οποίο το φανταζόταν με ακραίες συνέπειες, *εγώ θέλλω να δοκιμάσω την τύχην μου ή χάνωμαι παντελλώς από τον κόσμον ή καζαντίσω*³⁸.

Ο Αλέξιος λίγο καιρό αργότερα κατάφερε να εξελιχτεί σε ανεξάρτητο έμπορο, συντάιρο του εξαδέλφου του Μιχάλη Πόνδικα. Ο Κωνσταντίνος είχε μετακινηθεί στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου παρέμεινε όλη τη δεκαετία του 1770. Οι μετακινήσεις στο χώρο έχουν ενδιαφέρον γιατί καταγράφουν τη γεωγραφική ανάπτυξη της εμπορικής επιχειρηματικότητας του 18ου αιώνα, αλλά καταδεικνύουν και την αγωνιώδη αναζήτηση μιας καλύτερης οικονομικής πορείας. Μέσα από το αρχείο Πόνδικα η πλειοψηφία των πρωταγωνιστών φαίνεται να απέτυχαν μάλλον οικονομικά και εμπορικά, παρά να πέτυχαν. Στις μελέτες της μετανάστευσης κύριο στοιχείο της ανάλυσης αποτελεί η προσδοκία της οικονομικής επιτυχίας και του πλουτισμού του μετακινούμενου. Η «γη της επαγγελίας» για τον μετανάστη παραμένει ο τόπος του προορισμού. Για το λόγο αυτό ο μετακινούμενος συχνά επιδιώκει την επιστροφή στην πατρίδα, όπου ως επιτυχημένος οικονομικά μπορούσε να ανέλθει και κοινωνικά. Εφόσον αυτή η επιστροφή συντελείται σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι συγγενείς και φίλοι μπορούν να αποτιμήσουν την επιτυχία του αυτή. Ο επιτυχημένος μετανάστης που επιστρέφει στον τόπο του έχει τη δυνατότητα να συνεχίσει τις εμπορικές του επιχειρήσεις από τον τόπο καταγωγής του και να συνάψει συμφωνίες με τους συντοπίτες του. Οι μετανάστες έμποροι του 18ου αιώνα επεδείκνυαν με διάφορους τρόπους την απόκτηση πλούτου, με πολυτελείς κατοικίες –της Σιάτιστας και της Κοζάνης– με πλούσια ρούχα και κοσμήματα, με την αγορά ειδών εισαγωγής για την διακόσμηση του σπιτιού³⁹.

33 MOL, E 599, 25.6.1769 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.53).

34 MOL, E 599, 20.6.1768 (κ. 1/φάκ.10/φύλ.36).

35 MOL, E 599, 10.12.1768 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.2).

36 MOL, E 599, 28.1.1770 (κ. 3/φάκ.26/φύλ.40).

37 MOL, E 599, 10.12.1768 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.2).

38 MOL, E 599, 16.2.1770 (κ. 3/φάκ.24/φύλ.75).

39 Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας*,

Η επιτυχία ήταν συνισταμένη της συγκεκριμένων αρχών ζωής, τις οποίες περιέγραφε ο Μιχάλης Πόνδικας στις επιστολές του. Βασική αρχή του εμπόρου έπρεπε να είναι η συνεχής εργασία, η προσήλωση στο στόχο του. Αντίθετα η αργία και οι συνεχείς προστριβές με τους συνεργάτες έχουν άσχημα αποτελέσματα. Ανέφερε συγκεκριμένα για τους αδελφούς του Νικόλαο και Γεώργιο –οι οποίοι χρεωκόπησαν– *εδώ η δουλία τους άλλον δεν είναι ει μη τρώγοντας και πίνοντας να ειπώ καλίτερα κοιμώντας και το αναθεμά κάθε ώραν εις τα χήλη ωσάν του καλού πνευματικού το κύριε ελέησον και δέροντες ένας τον άλλον και καθεκάστην τα παρόμοια αυτή είναι η ζωή και η μεταχειρισίς των*⁴⁰. Σε μια άλλη αναφορά η αιτία της αποτυχίας ήταν η αμέλεια, *η αμέλεια είναι κακόν και φέρνει τον άνθρωπον εις αφανισμόν*⁴¹ σε τρίτο πρόσωπο, αλλά και στο β' ενικό πρόσωπο, *από την αμέλιάν σου και από το φόβον σου ακολούθησαν φέτο εις ημάς*⁴².

Η αποτυχία του εμπορίου δικαιολογείται με δύο τρόπους: με την αυτοκριτική και την ανάληψη ευθύνης από το άτομο για τις κακές επιλογές του και από την απόδοση ευθυνών σε κάποιο συνέταιρο. Ωστόσο η αποτυχία χρεωνόταν πάντοτε στις προσωπικές επιλογές, στις κακές πλευρές του χαρακτήρα του ατόμου και σε ελαττώματα που υπερερούσαν της λογικής και της υπευθυνότητας. Το άτομο παρουσιαζόταν ως μόνο υπεύθυνο των πράξεών του και υπόλογο για τις συνέπειες που αυτές είχαν. Στην κρίση αυτή δεν λαμβάνονταν υπόψη οι πολιτικές συνθήκες, η διεξαγωγή ενός πολέμου στην ευρύτερη περιοχή της εμπορίας τους και ανάμεσα στις δύο χώρες, στις οποίες δραστηριοποιούνταν –πρόκειται για τον Α' Ρωσοτουρκικό του 1768–, ούτε και τα όποια άλλα προσκόμματα που επιδεινώναν τη δύσκολη κατάσταση. Η ευθύνη ήταν αποκλειστικά προσωπική ή αφορούσε τους συγκεκριμένους δύο συνεργάτες, *μονάχοι μας ευγαλάμεν τα ομάτια μας, καθώς η διχογνωμία τους απομάκρυνε τον Θεό, από την ασυμφωνίαν οπού είχαμεν παραχώρησεν ο θεός από αναμεσόν μας και έγινεν τα ότι δεν σε λανθάνουν*⁴³.

Η ηθική του εμπόρου ταυτιζόταν με την αντρική ηθική της εποχής εκείνης. Ο επιστολογράφος σχολίαζε σχετικά, *στοχάσου τώρα φρόνησιν και*

Θεσσαλονίκη 1958, 9. Dick Hoerder, «Segmented macrosystems and networking individuals: the balancing functions of migration processes», στο: J. Lucassen, L. Lucassen (επιμ.), *Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1997, 73-84, 76.

⁴⁰ MOL, E 599, 25.1.1769 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.19).

⁴¹ MOL, E 599, 10.9.1768 (κ. 1/φάκ.10/φύλ.22-23).

⁴² MOL, E 599, 4.5.1770 (κ. 3/φάκ.26/φύλ.39).

⁴³ MOL, E 599, 30.6.1771 (κ. 4/φάκ.29/φύλ.32).

μέτρα ανδρών⁴⁴. Ο αντρικός κόσμος με τις αξίες της τιμής, της εργατικότητας και της εμπιστοσύνης, οι οποίες έπρεπε ν' αναπαράγονται και να επιβεβαιώνονται στο εσωτερικό του, καθόριζε πρακτικές και στάσεις ζωής, που λειτουργούσαν ως μέτρο σύγκρισης και ως σταθερές στη ζωή των μελών του⁴⁵. Η παρέκκλιση από τα πρότυπα αυτά έθετε το άτομο στα όρια ή και εκτός ορίων της αντρικής ηθικής και στα μάτια του περίγυρου έμπαινε σε αμφιβολία η αντρική του ιδιότητα. Μια τέτοια συμπεριφορά ήταν ο έκλυτος βίος, *από την αμέλειάν του, από την οινοποσίαν του γυιλόντας [sic] εις την λάψην ως χοίρος εις Τεπρετζίνι αφίνοντας τον εαυτόν του εις γυναίκαίς να τον ψουνίζουν δίδοντας αυταίς 3000 Κ<αραγρόσια> και αυτός εστάβροσεν τα χέρια του και τρώγοντας πίνοντας μας ήφερν εις αυτό το τέλος ο ανήμερος χαμελέον⁴⁶. Στην προκειμένη περίπτωση ο έκλυτος βίος συνεπαγόταν εγκατάλειψη της εμπορικής επιχείρησης στα χέρια τρίτων και έτσι επανέρχεται το θέμα της αμέλειας⁴⁷.*

Το πώς ερμηνευόταν η αποτυχία για έναν μετανάστη, που επιδίωκε να επιστρέψει το ταχύτερο δυνατό στην πατρίδα, όπου θα μπορούσε να συνεχίσει τη ζωή του ως επιτυχημένος και καταξιωμένος κοινωνικά, φαίνεται από τις διατυπώσεις μιας τέτοιας περίπτωσης: *ο αναστεναγμός δε λήπη ενθυμούμενος και βλέποντας άλλους κατώτερους απ' ελόγου μου εις τι χαράν είναι και εγώ ενθυμούμενος ποιος ήμουν και σε τι εκαντήνησα και μάλιστα σιλογούμενος και τα ερχόμενα άραγε πως θέλο κατεντίση εις το εξής οπού να με φιλάξη ο θεός να υστερεθώ και τον επεούσιον άρτον⁴⁸. Ο επιστολογράφος αναφέρει τη θλίψη, τον πόνο και τη νοσταλγία για το*

⁴⁴ MOL, E 599, 25.1.1769 (κ. 1/φάκ.2/φύλ.19).

⁴⁵ Οι ηθικές επιταγές που υπαγόρευαν τη συμπεριφορά του εμπόρου και εγγυόνταν την επιτυχή επαγγελματική πορεία συνδυάζονταν με τη θρησκεία –χριστιανική και βεβαίως– και τις διδασκαλίες διαφόρων χριστιανικών δογμάτων, όπως έχουν καταδείξει από τις αρχές του 20ου αιώνα ο Βέρνερ Ζόμπαρτ, *Ο Αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μτφ. Κ. Κουτσογιάννης, Αθήνα 1998, 235 κ.εξ., κυρίως 248, και ο Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφ. Μ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα 2002. Αντίστοιχη εργασία για την περίπτωση της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας δεν μου είναι γνωστή, ωστόσο οι παρατηρήσεις του επιστολογράφου στην προκειμένη περίπτωση συνάδουν σε μεγάλο βαθμό με τις ηθικές αρχές που υπαγόρευε ο καθολικισμός και ο προτεσταντισμός στη δυτική Ευρώπη το 18ο αιώνα και που αποτέλεσαν τη βάση της ανάδειξης της αστικής τάξης.

⁴⁶ MOL, E 599, 20.1.1769 (κ. 1/φάκ.10/φύλ.74).

⁴⁷ Ανάλογες περιπτώσεις παρατηρούνταν στον προτεσταντικό κόσμο της εποχής, Leonore Davidoff, Catherine Hall, *Family fortunes. Men and women of the english middle class, 1780-1850*, Λονδίνο 1987, 21.

⁴⁸ MOL, E 599, 20.1.1770 (κ. 4/φάκ.33/φύλ.38-39). E. Krau, *The contradictory immigrant problem*, 95-96.

παλιό καλό παρελθόν. Η αποτυχία συνεπαγόταν και κοινωνική απαξίωση, καθώς ο συγκεκριμένος έμπορος όχι μόνο απέτυχε οικονομικά στην επιχειρηματική του προσπάθεια αλλά βρέθηκε χωρίς δουλειά, τη στιγμή που η εργασία αποτελούσε και αποτελεί σημαντικό στοιχείο ψυχολογικής ισορροπίας του ατόμου, και πολύ περισσότερο ενός μετανάστη που εκτίθεται στα μάτια της κοινωνίας υποδοχής και προέλευσης ταυτόχρονα⁴⁹. Η επιστροφή του στην πατρίδα του ως αποτυχημένου και άεργου θα πρέπει να έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην ψυχοσύνθεσή του και στη σχέση του με τον περιβάλλοντα χώρο. Ο αποτυχημένος έμπορος βίωνε τον οίκτο των συγγενών και των συμπατριωτών του με την επιστροφή του στον τόπο καταγωγής του. Ο κύκλος των οικειών του φρόντιζε να τον συνδράμει με κάποιο τρόπο, όχι όμως και να αποκαταστήσει την εμπορική του αξιοπιστία, η οποία είχε πληγεί καίρια. Οι συνέπειες της αποτυχίας αντανακλώνταν στη δυσπιστία που έδειχναν όλοι πλέον απέναντι σε ενδεχόμενες νέες επιχειρηματικές του προσπάθειες και συνεργασίες.

Υπήρχαν όμως και πολλές περιπτώσεις που η επιστροφή στην πατρίδα δεν αποτελούσε τη μοναδική επιλογή ή επιθυμία του μετακινούμενου. Έτσι η μετανάστευση που συνδεόταν με το εμπόριο, και άρα αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της επαγγελματικής δραστηριότητας του ατόμου, από περιοδική και παροδική μπορούσε να μετατραπεί, υπό ορισμένες συνθήκες, σε μόνιμη εγκατάσταση στο νέο τόπο: όταν η απόσταση που έπρεπε να καλυφθεί ήταν μεγάλη, όταν υπήρχαν επιπλέον εμπόδια που επιμήκυναν το χρόνο ταξιδιού, όπως η παραμονή σε συνοριακό υγειονομικό σταθμό –λαζαρέτο–, όταν οι ανάγκες του εμπορίου επέβαλλαν την παρουσία στη χώρα και την εκεί διάθεση του εμπορεύματος, η απόφαση για μόνιμη εγκατάσταση φαινόταν επιβεβλημένη. Σ' αυτή την περίπτωση ο μετακινούμενος έμπορος προέβινε σε κινήσεις που υποδήλωναν τη σαφή του πρόθεση για σύνδεση με το νέο τόπο υποδοχής, όπως ήταν η αγορά κατοικίας και η δημιουργία οικογένειας ή η μετάκληση της υπάρχουσας. Παράλληλα η διατήρηση των δεσμών με την πατρίδα του και τους ανθρώπους που άφησε πίσω επηρεαζόταν σε μεγάλο βαθμό από τις συνθήκες διαβίωσης στη χώρα παραμονής: αν υπήρχε κοινότητα ομοεθνών μέσα στην οποία ζούσε, αν μπορούσε να ασκήσει ελεύθερα τα θρησκευτικά του καθήκοντα, να χρησιμοποιήσει τη μητρική του γλώσσα τόσο στα πλαίσια της οικογένειας όσο και της κοινότητας, οι αναφορές του μετανάστη προς το χώρο προέλευσής του ήταν εντονότερες.

---

⁴⁹ Krau, ό.π., 212. Léon Grinberg, Rebeca Grinberg, *Psychoanalytic perspectives on migration and exile*, Νιου Χέιβεν/Λονδίνο 1989, 96.

Τα μέλη της οικογένειας Πόνδικα, παρέμειναν στην Ουγγαρία, όπου αρχικά εντάχτηκαν στην ελληνο-βλαχική κοινότητα της Πέστης. Στη συνέχεια, μετά το 1774, απέκτησαν οικογένεια και κατοικία. Για τις ανάγκες της εμπορικής επιχείρησης, ο Μιχάλης με τον Αλέξιο Πόνδικα, αγόρασαν επιχειρηματική στέγη και συνέχισαν για κάποια χρόνια τη συνεργασία τους, αφού είχαν εγκαταλείψει πλέον το εμπόριο της Βαλκανικής και είχαν στραφεί στο εσωτερικό ουγγρικό εμπόριο. Οι ίδιοι και οι οικογένειές τους ζούσαν ως μετανάστες σε ένα νέο τόπο, εντασσόμενοι στην οικονομική ζωή της πόλης, αλλά αντιμετωπίζοντας τον ανταγωνισμό και τις αντιδράσεις των ντόπιων εμπόρων που ένιωθαν την παρουσία των νέων εμπόρων να περιορίζει τις δικές τους επιχειρηματικές δυνατότητες. Από τα μέλη της οικογένειας Πόνδικα, ο Μιχάλης ανήκε στους επιφανείς εμπόρους της Πέστης, σε αντίθεση με τον Αλέξιο που δεν είχε τόσο επιτυχή εμπορική πορεία, και τον Κωνσταντίνο που είχε χάσει σχεδόν όλα τα κεφάλαιά του.

KATERINA PAPAKONSTANTINO

WHEN THE MIGRANT WAS A MERCHANT:
GREEKS IN CENTRAL EUROPE IN THE 18th CENTURY

When we discuss migration we often think about the phenomenon of the 19th and 20th centuries related to industrial growth and development. But people who migrated in earlier periods, under different conditions, faced similar feelings and from this perspective we must study such migration movements. For the migrant the leaving of his home and country was always difficult and if he was a young person the unknown future created feelings of insecurity and provoked a kind of stress. Young people who were sent by their parents abroad to become merchants in the 18th century belonged to this group. The Pondika archive, stored in the National Archives of Hungary, refer to a family from Thessalonika, whose members migrated in the middle of the 18th century to Pest (Hungary) in order to become merchants. Through this archive understanding of the migration movement of Balkan merchants of the 18th century has become easier. Through the letters written by Constantine, Michael and Alexis Pondika to each other or to their relatives and collaborators we acquire information on the procedure of migration and the building of a merchant career by a young person who started as assistant. We also find opinions as to the morals, which a merchant should have in order to become and remain successful. In their letters the writers describe their feelings when they see people lacking these morals, when they try to start a business but need the financial support of their family, when they lose all their money and the trust of other merchants. The Pondika family has members with a variety of financial status, such as Michael who was one of the most important merchants and money-lenders of Pest in the second half of the 18th century and Alexis who started his business life as an assistant, and with his insistence became an independent dealer. Finally there was Constantine who was a quite successful merchant but in the end failed in his efforts. Likewise George and Nicolas lost all their money and could survive only with the support of their relatives. Merchants who failed in their financial efforts couldn't support their families or themselves either. Merchants with a successful business life used to send money and support

as much as they could to some of their relatives. The Pondika family members decided, in their majority, not to return to their hometown Thessalonica, but to settle in Pest, where Michael and Alexis had their own families. To this aim the Pondika became members of the Greek community of the town and later on Hungarians.

ΙΚΑΡΟΣ ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΣ

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΜΑΝΝΟΥ
(1780-1850)*

Η τελευταία δεκαετία του εικοστού αιώνα χαρακτηρίζεται ως μία μεταβατική περίοδος πολιτικών μεταβολών και κοινωνικών μετασχηματισμών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, απόρροια των οποίων υπήρξε η μετατροπή της Ελλάδας από τόπο εξαγωγής σε πόλο υποδοχής μεταναστών. Η συνεχής και συστηματική ενασχόληση επιστημονικών, κοινωνικών και πολιτικών φορέων με το φαινόμενο αυτό αντανακλά το βαθμό της πολυπλοκότητας που το διακρίνει, την έξαρση και την έκτασή του στον ευρωπαϊκό χάρτη¹. Η μεταναστευτική συμπεριφορά πολυάριθμων ή μικρών αριθμητικά ομάδων στο εσωτερικό ενός κράτους ή με προορισμό άλλα κράτη είναι δυνατόν να μελετηθεί σε συνάρτηση με μία σειρά παραγόντων που προκάλεσαν την ενεργοποίηση και εκδήλωσή της καθώς και με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που παρουσιάζει το κάθε πολιτισμικό σύνολο, το οποίο συμμετέχει στην διαδικασία της μεταναστευτικής κίνησης. Στο επίπεδο των θεωρητικών αναλύσεων, τα αίτια που συντελούν στη γένεση και ανάπτυξη ενός τέτοιου φαινομένου διακρίνονται αρχικά σε δύο κατηγορίες: έλξη προς έναν συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο και απώθηση από έναν άλλον. Αναμφίλεκτα, κοινωνικοί, οικονομικοί και ψυχολογικοί παράγοντες² επηρεάζουν και καθορίζουν τον χαρακτήρα της κινητικότητας και συνδιαμορφώνουν τους νέους όρους, βάσει των

---

* Η δημοσίευση αυτή αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής μου, η οποία χρηματοδοτείται από το πρόγραμμα Ηράκλειτος, το έργο συγχρηματοδοτείται στα πλαίσια του Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ. από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και Εθνικούς Πόρους.

¹ Παραθέτω μία ενδεικτική βιβλιογραφία όσον αφορά στην περίπτωση της μετανάστευσης στην ελληνική επικράτεια κατά την τελευταία δεκαετία: P.T. Lianos, A. Sarris and L.T. Katseli, «The impact of illegal Immigration on local Labour Markets: The case of Northern Greece», paper presented at *CEPR Workshop*, Halkidiki, 14/16 September 1995, P.T. Lianos, A. Sarris, L.T. Katseli, «Illegal Immigration and local labour markets: the case of Northern Greece», *International Migration* τ. 34/3 (1996) 449-484. R. Fakiolas, «Aussemigration in Griechenland», στο: W. Heller (επιμ.), *Migration und sozioökonomische Transformation*, Μόναχο 1997, 49-70, Α. Καρασαββόγλου, «Μετανάστες στην Ελλάδα. Νομιμοποίησή τους και επιπτώσεις στην αγορά εργασίας της χώρας», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* 1998, 100.

² Για τις ψυχολογικές και ψυχοδυναμικές όψεις του μεταναστευτικού φαινομένου, βλ. Folkert Lüthke, *Psychologie der Auswanderung*, Weinheim 1989, 70-107.

οποίων θα επαναπροσδιοριστούν οι σχέσεις των ατόμων με τον τόπο καταγωγής ή προέλευσής τους, καθώς και τον βαθμό ένταξης, ενσωμάτωσης και τέλος αφομοίωσης στο νέο νομικό, κοινωνικό, οικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον, όπου εγκαταστάθηκαν. Η εξέταση προβληματικών που συνδέονται με τα θέματα της προσαρμογής, ένταξης στη νέα πραγματικότητα, αποδοχής και αφομοίωσης του μετανάστη σε αυτή θα βοηθήσει το μελετητή να διερευνήσει τα στάδια ενσωμάτωσης του υποκειμένου σε ξένα συστήματα αξιών, τις αντιδράσεις και συμπεριφορές που αναπτύσσει στην συμμετοχή του σε δύο ή περισσότερες πολιτισμικές σφαίρες, το βαθμό της συναισθηματικής του πρόσδεσης με τον τόπο προέλευσης, την τάση που παρουσιάζει να συσπειρώνεται σε εθνοτικούς ή τοπικά και θρησκευτικά προσδιορισμένους οικισμούς ή να συγκροτεί εθνικές γλωσσικές ή άλλες κοινωνικές μειονότητες. Η ενασχόληση, επομένως, με ζητήματα ταυτότητας, ετερότητας, μετακινήσεων και αντιμετώπισης του «άλλου»³ αποκτά μία ιδιαίτερη σημασία, όταν μάλιστα πραγματοποιηθεί σε συνδυασμό με την ιστορική διαδρομή ενός φυσικού προσώπου ή μιας οικογενειακής μονάδας στο επίπεδο της μικροϊστορίας. Με τον τρόπο αυτό, επιτυγχάνεται μία πιο απτή και σαφής εικόνα του φαινομένου μετανάστευση –εγκατάσταση– σταδιακή, ομαλή, ή μη ένταξη του υποκειμένου στο νέο κρατικό σχηματισμό στον ιστορικό χρόνο και χώρο.

Εκκινώντας από αυτή την παραδοχή, θα επιχειρήσω να ανασυνθέσω την εικόνα μιας οικογένειας, παρακολουθώντας την πορεία της στον χώρο της Κεντρικής Ευρώπης από τα τέλη του 18ου αι. μέχρι τα μέσα του επόμενου, σε έναν γεωγραφικό χώρο, του οποίου η πολιτισμική, εθνοτική και κοινωνικοπολιτική του σύνθεση παρουσιάζει μία πολυμορφία και για τον λόγο αυτό μία ιδιαιτερότητα. Το διανοητικό και γεωγραφικό ταξίδι, μέσα από ένα πλέγμα αντιθέσεων και αντιφάσεων, συγκρούσεων, αντιπαλοτήτων, συμμαχιών και δεσμών φιλίας, ακολουθεί την πορεία μιας «ρέουσας αφήγησης», την διαδρομή, όπως την χαράζει και την εμπλουτίζει με τους παραποτάμους του ο Δούναβης. Δεν πρόκειται μόνο για ένα φυσικό σύνορο που χωρίζει την Κεντρική Ευρώπη από την Βορειοδυτική, την Ανατολή από την Δύση, αλλά και για ένα νοητό πέραςμα, το οποίο κατά εποχές μεταβάλλεται και εντάσσεται σε νέες ιστορικές πραγματικότητες, συντελώντας στη διαμόρφωση και την ανάπτυξη της πολλαπλότητας των ταυτοτήτων. Ο Δούναβης είναι ο ποταμός, στις όχθες του οποίου συναντώ-

³ Michael Metzeltin, *Der Andere und der Fremde. Eine linguistisch-kognitive Untersuchung*, Βιέννη 1996, 100-102.

νται και αναμειγνύονται διαφορετικοί λαοί. Είναι, δηλαδή, «η γερμανο-ουγγρο-σλαβο-ρομανο-εβραϊκή Κεντρική Ευρώπη»⁴.

Η οικογένεια Μάννου είναι μία από τις περιπτώσεις «βαλκάνιου ορθόδοξου εμπόρου»⁵ που επέδειξε μία έντονη οικονομική, επιχειρηματική δράση στο χώρο της Κεντρικής, Νοτιοανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, αναπτύσσοντας ένα δίκτυο εμπορικών σχέσεων και συνεργασιών που της επέτρεψε να αυξήσει το εμπορικό της κεφάλαιο και να έχει μία σημαντική παρουσία στην ορθόδοξη κοινότητα της Πέστης⁶. Η μελέτη μιας επιχειρηματικής μονάδας που οργανώνεται και δομείται πάντα στα πλαίσια ενός δικτύου το οποίο συγκροτείται από άτομα με κοινούς αιματοσυγγενικούς ή συγγενικούς δεσμούς ή με κριτήριο τον κοινό τόπο καταγωγής και προέλευσης δεν μπορεί από μόνη της να δώσει επαρκείς και ολοκληρωμένες απαντήσεις σε μια σειρά θεμάτων που κατά καιρούς απασχόλησαν, αλλά και συνεχίζουν να απασχολούν την επιστημονική κοινότητα, όπως ο ρόλος που διαδραμάτισε ο βαλκάνιος έμπορος το 18ο και 19ο αιώνα στην διαδικασία αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και στην ενδυνάμωση του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας, βάσει των διαρκώς μεταβαλλόμενων οικονομικών συνθηκών που διαμορφώνονται στην Οθωμανική⁷, και Αψβουργική Αυτοκρατορία, καθώς και στον δυτικό ευρωπαϊκό χώρο⁸. Άλλες πτυχές της ευρύτερης

⁴ Claudio Magris, *Donau. Biographie eines Flusses*, Μόναχο, Βιέννη 1988, 30.

⁵ Όπως, χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Traian Stojanovich, η επαγγελματική τάξη των Βαλκάνιων ορθόδοξων εμπόρων συναποτελείται από οθωμανούς, αψβούργους και ρώσους υπηκόους, των οποίων η βασική επιχειρηματική δράση συνίσταται στο εισαγωγικό και εξαγωγικό εμπόριο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Traian Stojanovich, «The Conquering Balkan Orthodox Merchant», *The Journal of Economic History* 20 (1960), 234-313, 234).

⁶ Το οικογενειακό αυτό αρχείο αποτελεί τον πρωτογενή πυρήνα της διδακτορικής μου διατριβής. Το περιεχόμενό του βασίζεται, ως επί το πλείστον, στην επιχειρηματική δράση της οικογένειας από το 1788 μέχρι το 1948, ενώ το ερευνητικό μου ενδιαφέρον εστιάζεται στην περίοδο 1783-μέσα 19ου αιώνα.

⁷ Η συγκρότηση διάσπαρτων ελληνικών παροικιών σε νευραλγικά κέντρα του διεθνούς αποικιοκρατικού εμπορίου υπάκουε στην λογική της ενσωμάτωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην περιφερειακή ζώνη της διεθνούς αποικιοκρατικής αστικής αγοράς, Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα: ερμηνείες και προβλήματα», *Ο Πολίτης* 62 (Σεπτ. 1983), 28-34, 29.

⁸ Όπως, πολύ ορθά, παρατηρεί ο Βέρνερ Ζόμπαρτ, οι εξέχοντες φορείς του καπιταλιστικού πνεύματος και θεμελιωτές της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης πρέπει να αναζητηθούν, σε πολυάριθμες περιπτώσεις, σε εκείνα τα οικονομικά υποκείμενα που συμμετείχαν ενεργά στην μεταναστευτική διαδικασία, διαδραματίζοντας έναν σημαντικό ρόλο στο σύστημα οικονομικών συναλλαγών και εξυπηρετώντας τις ανάγκες της ευρωπαϊκής αγοράς, Βέρνερ Ζόμπαρτ, *Ο Αστός. Πνευματικές προϋποθέσεις και ιστορική πορεία του δυτικού καπιταλισμού*, μτφ. Κ. Κουτσουρέλης, Αθήνα 1998, 301.

προβληματικής είναι οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί και τα συστήματα αντιλήψεων, από τα οποία διέπονται οι σχέσεις, μεταξύ των μελών μιας κοινότητας, μιας εγκατάστασης, ο τρόπος οργάνωσής τους, η στάση και αντιμετώπιση τους απέναντι σε θεσμικούς παράγοντες των χωρών υποδοχής, οι συγκρούσεις και αντιθέσεις που εμφανίζονται σε διαφορετικές εποχές μεταξύ εκείνων που συναπαρτίζουν έναν κοινοτικό οργανισμό⁹ ή μεταξύ αυτών και των κρατικών αρχών, καθώς και τα αίτια που κάθε φορά τις προκαλούν, η ανάπτυξη εθνικής συνείδησης και συγκρότηση εθνικής ταυτότητας¹⁰, η παρέμβασή τους ως φορέων πολιτισμικών ιδεών στην κοινωνική εξέλιξη, η καθημερινή παρουσία, η οικογενειακή ζωή, οι νοοτροπίες και συμπεριφορές, τα αισθητικά πρότυπα, οι πνευματικές αναζητήσεις και κατευθύνσεις.

Το αρχαιακό υλικό της οικογενειακής επιχείρησης Μάννου συνιστά έναν πακτωλό πληροφοριών γύρω από ζητήματα τα οποία ήδη θίχθηκαν. Η ολιγοήμερη επιτόπια έρευνά μου στο Δημοτικό Αρχείο της Βουδαπέστης (Budapest Főváros Levéltár) το 1999 και το 2000, καθώς και η μερική επεξεργασία ενός μικροφωτογραφημένου υλικού του αρχείου, το οποίο φιλοξενείται στο Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού και στο Ιστορικό Σπουδαστήριο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών¹¹, μου έδωσε τη δυνατότητα

⁹ Για τις σχέσεις Ελλήνων και Μακεδονοβλάχων στην ελληνορθόδοξη κοινότητα της Πέστης, βλ. Ödön Füves, «Gründungsurkunde der griechischen Gemeinde in Pest aus dem Jahre 1802», *Μακεδονικά* 11 (1971) 335-341. G. Hering, «Der Konflikt zwischen Griechen und Walachen in der Pester Orthodoxen Gemeinde», G. Hering (επιμ.), *Dimensionen Griechischer Literatur und Geschichte*, Φρανκφούρτη στο Μάιν 1993, 145-160.

¹⁰ Στην περίπτωση της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Πέστης, η συγκρότηση και ανάπτυξη της εθνικής αυτοσυνειδησίας Ελλήνων και Μακεδονοβλάχων εκφράζεται στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα στο πεδίο των εκκλησιαστικών υποθέσεων και της γλώσσας. Όταν στα 1788 οι Έλληνες χωρίστηκαν από τους Σέρβους, με τους οποίους είχαν συμπίξει στην Πέστη μία ενιαία εκκλησιαστική κοινότητα, οι Βλάχοι με τους Έλληνες συνέχιζαν να συνιστούν μία κοινωνική συνάθροιση. Στην δεκαετία του 1790 οι Βλάχοι αξιούνουν να υιοθετηθεί το επίθετο «βλαχικός» στην επίσημη ονομασία της κοινότητας και να τελείται η Θεία Λειτουργία στην γλώσσα τους, Hering, *ό.π.* Η διαμόρφωση μιας βλαχορουμανικής συνείδησης μέσα στους κόλπους των Βλάχων της ελληνικής κοινότητας στην Πέστη ενισχυόταν από μεμονωμένα άτομα και εμπόρους, που προπαγάνδιζαν την ιδιαιτερότητα των Βλάχων και την εθνική τους ταυτότητα. Στο εθνικιστικό πνεύμα του 19ου αιώνα κινείται και το βιβλίο του Georg Rosa, μακεδονοβλαχικής καταγωγής με τόπο προέλευσης το Μοναστήρι, το οποίο χρονολογείται στα 1808, όπου ο συγγραφέας χαρακτηρίζει τους Δακορουμάνους αδέρφια των Βλάχων, Max Demmeter Peuffuss, *Die Aromunische Frage. Ihre Entwicklung von den Ursprüngen bis zum Frieden von Bukarest (1913) und die Haltung Österreich-Ungarns*, Graz 1974, 25.

¹¹ Το Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού απέκτησε τις μικροταινίες ύστερα από πρόταση προγράμματος για τον Παροικιακό Ελληνισμό, την οποία υπέβαλε το 1993 ο τότε πρόεδρος του Ιδρύματος Ελληνικού Πολιτισμού κ. Μιχαήλ Σακελλαρίου, σε συνεργασία με τον Gunnar

να συναγάγω ότι πρόκειται για ένα πλούσιο αρχείο που αφορά την ιστορική διαδρομή της ομώνυμης οικογένειας και την οικονομική της κυρίως δραστηριότητα από το 1788 έως το 1948. Με βάση την θεματική κατάταξη σε πέντε κατηγορίες που έχει πραγματοποιήσει το Budapest Főváros Levéltár, περιλαμβάνονται:

1. Οικογενειακοί φάκελοι, όπως προσωπικές σημειώσεις, ιδιωτική αλληλογραφία διαφόρων οικογενειών, σχολικά βιβλία, τετράδια και σχολικοί έλεγχοι μελών της οικογένειας και άλλων, όπως της οικογένειας Ντέρρα, έγγραφα για την δράση ελληνικών, σερβικών και ρουμανικών εκκλησιών και σχολείων, διαθήκες, συμβόλαια αγοραπωλησίας ακινήτων, αρχιτεκτονικά σχέδια, λογαριασμοί τραπεζικών δανείων, απογραφές περιουσιακών στοιχείων, αποσπάσματα κινήσεως λογαριασμών.
2. Φάκελοι διαχείρισης περιουσιών, φορολογικά έγγραφα και λογαριασμοί σχετικά με τη διαχείριση της ακίνητης περιουσίας, βεβαιώσεις καταβολής φόρων, αποδείξεις καταθέσεων.
3. Εμπορικοί φάκελοι (ισολογισμοί, εμπορικοί λογαριασμοί, εμπορική αλληλογραφία, αντίγραφα εμπορικών επιστολών, συναλλαγματικές, δελτία αποστολής, οικονομικοί απολογισμοί, άδειες διακίνησης εμπορευμάτων, καταστατικά ασφαλιστικών εταιρειών).
4. Εμπορικά βιβλία και κατάστιχα, *coria lettere* στην ελληνική, γερμανική και σερβική γλώσσα, κατάλογοι εμπορικών λογαριασμών και ονομάτων εμπορικών συνεργατών, ταμειακά βιβλία, βιβλιάρια καταθέσεων, βιβλία απογραφών πωλήσεων, ομολογίες, βιβλίο της εταιρείας εμπορίου χαρτιού «Blana&Dona», προσπέκτους της εταιρείας «Johann Paluka» στη Νυρεμβέργη με κατάλογο τιμών και καθορισμό ταχυδρομικών τελών.
5. Άλμπουμ και εικονογραφημένα βιβλία, όπως η συλλογή του Karl Friedrich Schinkel, αρχιτεκτονικά σχέδια, φωτογραφίες ελληνορωμαϊκών αγαλμάτων, διάφορα σχέδια, αντίγραφα έργων του Ραφαήλ, αναμνηστικά άλμπουμ, οικοδομικά σχέδια του περιπτέρου της κρατικής έκθεσης του 1855, που κτίστηκε από την κατασκευαστική εταιρεία «Neuschloss Oedoen & Marcel».

Hering και την κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering. Πρόγραμμα, επίσης, για τον Παροικιακό Ελληνισμό (15ος-19ος αι.) λειτουργεί ήδη από το 1999, με χρηματοδότηση του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας του Πανεπιστημίου Αθηνών (από το 2000 και του Κληροδοτήματος Τσαγκάδα), το οποίο διευθύνει η κ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering. Στο πλαίσιο αυτού του προγράμματος αποκτήθηκε ένα μικροφωτογραφημένο μέρος της εμπορικής αλληλογραφίας της οικογένειας, το οποίο φυλάσσεται στον Τομέα Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας - Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών.

Μέσα από την διερεύνηση ενός πρωτογενούς υλικού, όπως είναι το εξεταζόμενο αρχείο¹², στα πλαίσια, δηλαδή, μιας αρχειακής μαρτυρίας στον χώρο της κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας, εμφανίζεται ένας εμπορικός οίκος ο οποίος προσδιορίζεται από δύο βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα, την οικογενειακή σύνθεση και την προέλευση των μελών της. Ο Δημήτριος Μάννος, επικεφαλής της οικογενειακής επιχείρησης, μεγαλογαιοκτήμονας και έμπορος στην Πέστη, προερχόταν από το Μοναστήρι (Βιτόλια)¹³ και ήταν «μακεδονοβλαχικής» καταγωγής. Γεννήθηκε το 1777 και απεβίωσε το 1815. Η διαθήκη του Δημήτριου Μάννου που έχει συνταχθεί στις 19/31 Δεκεμβρίου 1814 στα ελληνικά αποτελεί σημαντικό πληροφοριακό υλικό για την ιστορία της οικογένειας¹⁴. Μας πληροφορεί πως είχε τέσσερα παιδιά, τον Ιωάννη, που τον απέκτησε από την πρώτη του σύζυγο, το Στέφανο, τη Σοφία και την Άννα από τον δεύτερο γάμο. Η δεύτερη σύζυγός του ονομαζόταν Πελαγία, το γένος Ζούρου, μακεδονοβλαχικής καταγωγής. Από έναν κατάλογο του 1807, όπου καταγράφονται οι πολίτες και οι κάτοικοι μακεδονοβλαχικής καταγωγής της Πέστης, πληροφορούμαστε ότι η πρώτη του γυναίκα είχε πεθάνει και πως για μία περίοδο ήταν χήρος. Αναφέρει, επίσης, χαρακτηριστικά στη διαθήκη ότι όλα τα υπάρχοντα, η κινητή και ακίνητη περιουσία του, υπήρξαν προϊόν προσωπικής κοπιώδους προσπάθειας και δεν τα κληρονόμησε από κανέναν συγγενή του. Από αυτή εδώ τη δήλωση, στην οποία ο διαθέτης αισθάνεται την ανάγκη να προβεί, καταλαβαίνουμε πως ο Δ. Μάννος ήταν αυτοδημιούργητος. Η οικονομική και κοινωνική άνοδος του διαφαίνεται και στον ιδιωτικό επιστολικό λόγο. Σε ένα γράμμα που του αποστέλλει η αδελφή του Αγγελούσα, η οποία διαμένει στην Βιτόλια, διακρίνει ο αναγνώστης την υπερηφάνεια που αισθάνεται για την πρόοδό του, όπως αυτή άλλωστε αντικατοπτρίζεται και στη δική της ζωή, εκφράζοντας ταυτόχρονα και την δυσσαρέσκειά της για την πολύχρονη απουσία και παραμονή του στο εξω-

¹² Η παραπομπή στο αρχείο θα αποτελείται από τα αρχικά γράμματα του Δημοτικού Αρχείου της Βουδαπέστης, δηλαδή BFL (Budapest Főváros Levéltár), θα συνοδεύεται από τον κωδικό του συγκεκριμένου οικογενειακού αρχείου, XI/1136 Manno, και τον αναγραφόμενο στο μικροφίλμ ή τη φωτοτυπία αριθμό, με βάση την κατάταξη και την αρίθμηση που έχει πραγματοποιήσει ο αρμόδιος κρατικός φορέας, καθώς και από το έτος σύνταξης του σχετικού εγγράφου ή τον αριθμό φακέλου, όταν αυτός υφίσταται.

¹³ Η Βιτόλια, έδρα του Ρούμελη Βαλεσή, συνιστούσε επί Τουρκοκρατίας πέρασμα των ταχυδρομών και των καρβανιών που έφευγαν από τα Γρεβενά. Υπήρξε ένα από τα σπουδαιότερα διοικητικά, εμπορικά και χειροτεχνικά κέντρα στην ενδοχώρα της Χερσονήσου του Αίμου (Νικολάι Τοντόροφ, *Η Βαλκανική Πόλη 15ος-19ος αιώνας*, μτφ. Έφη Αβδελά, Γεωργία Παπαγεωργίου, τ. Α', Αθήνα 1986, 129).

¹⁴ BFL: XI/1136 Manno (μικροταινία 2/1814).

τερικό. Γράφει χαρακτηριστικά: «... εγώ βέβαια με την τιμήν σου εδώ απερνώ, και με το λαμπρό σου όνομα τιμώμαι παντού, αλλά αγαπούσα χροσέ μου αδελφέ μου να σε έχομεν αχώριστον...»¹⁵.

Στον κατάλογο του 1807 αναγράφεται πως είχε στην κατοχή του ένα σπίτι. Μάλλον αναφέρεται στο γωνιακό σπίτι της οδού Wütznergasse 65, που είχε αγοράσει στις 10 Οκτωβρίου του 1802, όπως μπορούμε να γνωρίζουμε από δύο έγγραφα του οικογενειακού αρχείου¹⁶. Η κατοχή ακίνητης περιουσίας, όπως κτήματα και σπίτια, αποτελεί τεκμήριο της οικονομικής θέσης μιας οικογένειας. Ο ίδιος μάλιστα εκμίσθωνε ακίνητα, έχοντας έτσι επιπλέον εισόδημα από αυτά, όπως εκείνο που ενοικίασε στον καφετζή Λέοπολντ Γκάουστερ το 1811, για τρία χρόνια, με την υποχρέωση ο τελευταίος να του καταβάλει ετησίως το ποσό των 4000 φιορινιών. Η απόκτηση τίτλου ευγενείας συναρτάται με τη διάθεση των κεφαλαίων ενός ατόμου για την αγορά σπιτιών και εκτάσεων γης¹⁷. Σύμφωνα με έναν κατάλογο των σύγγρων ευγενών ελληνικής καταγωγής, κάποιος Απόστολος Μάννος, καταγόμενος από το Μοναστήρι της Μακεδονίας, κάτοικος της Πέστης, απέκτησε το 1712 τίτλο ευγενείας. Αν και ποιο βαθμό συγγένειας έχει με τον Δημήτριο Μάννο, αυτό δεν το γνωρίζουμε. Ο κοινός, όμως, τόπος προέλευσης αποτελεί μία ένδειξη ύπαρξης συγγενικών δεσμών μεταξύ τους. Στα 1802 ο Δημήτριος Μάννος αποκτά πολιτικά δικαιώματα, την ουγγρική δηλαδή υπηκοότητα¹⁸. Με βάση το βασιλικό διάταγμα του 1774, οι έλληνες ορθόδοξοι οθωμανοί υπήκοοι υποχρεώνονται να δίνουν τον όρκο πίστεως, από τον οποίο εξαρτήθηκε η εγκατάστασή τους, αποκτώντας έτσι την ουγγρική υπηκοότητα¹⁹.

Η επιχειρηματική δραστηριότητα του οίκου Μάννου σχετίζεται με τη διεξαγωγή χονδρικού εμπορίου. Στα μέσα του 19ου αιώνα είχε ήδη συνεταιρισθεί ο Στέφανος Μάννος με τον οίκο του Γ. Μάντζου, συμμετέχοντας στη μετοχική εταιρεία που συστάθηκε. Η επιχείρηση αυτή ασχολόταν με το χονδρικό εμπόριο δερμάτων, καθώς και με τον τομέα των μεταφορών και των προμηθειών. Από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα η εταιρεία άνθισε και εμφάνισε μία ανοδική οικονομική πορεία. Τα οικογενειακά και συγγενικά δίκτυα αποτελούν δομικό στοιχείο των ελληνικών επιχειρήσε-

¹⁵ BFL: XI/1136 Manno (κ. 54 / φάκελος 1809).

¹⁶ BFL: XI/1136 Manno (μικροταινία 2/1802).

¹⁷ Ödön Füves, «Die bekanntesten geadelten Griechen in Ungarn», *Balkan Studies* 5 (1964), 303-308, 304.

¹⁸ BFL: XI/1136 Manno (μικροταινία 2/1802).

¹⁹ Ödön Füves, *Οι Έλληνες της Ουγγαρίας*, Θεσσαλονίκη 1965, 11.

ων της διασποράς. Ο κοινός τόπος προέλευσης και η κοινή καταγωγή συνιστούν κριτήρια συνεταιρικής πράξης και συνεργασίας. Ο Γ. Μάντζος, μαζί με τον Δημήτριο Μόσικα, και οι δύο «μακεδονοβλαχικής» καταγωγής με τόπο προέλευσης τη Βιτόλια, τοποθετούνται επίτροποι, για τη φροντίδα των παιδιών του Δ. Μάννου²⁰. Ήδη, αρκετά χρόνια πριν από την ίδρυση του εμπορικού οίκου Μάννου και Μάντζου, υπήρχε μία δυνατή φιλία και είχε αναπτυχθεί ένα κλίμα εμπιστοσύνης μεταξύ τους, που εκφράστηκε και στον τομέα των οικονομικών συναλλαγών. Προηγήθηκαν οι εταιρείες Μάντζο και Φάρντη από το 1810, Μάντζο και Μόσικο από το 1827, ενώ το 1844 συστήθηκε η εταιρεία Μάννο και Μάντζο²¹. Το οικογενειακό αρχείο Μάννου περιλαμβάνει έναν αριθμό εγκυκλίων εμπορικών γραμμιάτων, με τα οποία κοινοποιείται στον παραλήπτη η έναρξη νέας επιχειρηματικής δραστηριότητας, ατομικά ή υπό εταιρική μορφή, λύση της εταιρείας στην οποία συμμετείχε ο αποστολέας ή οι αποστολείς ή διακοπή της λειτουργίας της ατομικής του επιχείρησης. Έτσι, η σύσταση ή διάλυση συντροφιών, όπως των δύο πρώτων που αναφέρθηκαν, εκφράζεται μέσα από την εγκύκλιο γραφή, εξυπηρετώντας πιο αποτελεσματικά τη διευρυμένη πλέον εμπορική κοινωνία. Σε ένα εγκύκλιο γράμμα της 1ης Μαΐου 1810, γνωστοποιούνται στον παραλήπτη Δημήτριο Μάννο «η φιλική διάλυση κοινής συντροφίας υπό την κύρωσιν Κ. Σίμου & Γ. Μάντζου και η

²⁰ Με βάση το τέταρτο άρθρο της διαθήκης του, ο Δημήτριος Μάννος ορίζει: «Διά επιτρόπου εκλέγω και παρακαλώ να δεχθούν το βάρος της επιτροπίας α) τον εντιμ: κων Ιωάννη Παπά Κώνστα Οικονόμου β) τον εντιμ: κων Αναστάσιον Ζήκου γ) τον εντιμ: κων Δημήτριον Μοσίκα και δ) τον εντιμ: κων Γεώργιον Ν: Μάτζιο τους οποίους παρακαλώ να φροντίσουν διά την κυβέρνησιν των τέκνων μου όντας ανήλικα...» (BFL: XI/1136 Manno, μικροταινία 2/1814).

²¹ Οι έννοιες της εντοπιότητας και της εθνοτικής προέλευσης συνιστούν καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση και ανάπτυξη των κοινωνικών σχέσεων μεταξύ των ατόμων μιας κοινωνικής συσπείρωσης με χαρακτηριστικά πολιτισμικής ομοιογένειας. Η κοινοτική αλληλεξάρτηση εξαρτάται, αλλά και ταυτόχρονα εκφράζεται μέσα από τη σύναψη σχέσεων, συγγενικών ή φιλικών, με γνώμονα τον τόπο καταγωγής και τους στενούς εθνοτικούς δεσμούς. Πρόσωπα, επομένως, που δεν ανήκουν στον οικογενειακό πυρήνα αποκτούν μια ιδιαίτερη θέση και ρόλο στον τομέα ανάληψης ευθυνών, όπως άλλωστε αυτό διαφαίνεται μέσα από την τοποθέτηση των Μάντζου και Μόσικου ως επιτρόπων για τη μέριμνα των παιδιών του Δημητρίου Μάννου. Οι οικονομικές συνεργασίες υπό τη μορφή συγκρότησης εμπορικών εταιρειών εγγράφονται, επίσης, στη λογική που αναφέρθηκε παραπάνω. Η δημιουργία ή διάλυση μιας εμπορικής συντροφίας, η ίδρυση ενός εμπορικού οίκου και η αλλαγή της φίρμας του βασίζονται σε μεγάλο βαθμό στα δίκτυα συγγενικών ή προσωπικών σχέσεων με αφετηρία την τοπική καταγωγή. Λόγου χάριν, στην περίπτωση της επιχείρησης των Καλαρρυτινών αδελφών Παράση, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις σε έγγραφα του Αρχείου Δουρούτη για συνεργασία τους με το συγχωριανό τους Ιωάννη Ζούκο στα τέλη του 18ου αιώνα, Γεώργιος Παπαγεωργίου, «Εμπόρου πατρός επιστολαί προς τον εαυτού υιόν», *Δωδώνη* 20/1 (1991), 283-304, υποσ. 3, 284).

νέα σύσταση του εμπορικού «οσπιτίου» Γ. Μάντζος και Στ. Φαρδής. Οι υποθέσεις αυτής της συντροφίας συνίστανται κυρίως σε «επιτροπές και εξ αποστολάς παντός είδους πραγματιών, σε παραγγελίες και συναλλάγματα και σε άλλες επωφελείς επιχειρήσεις». Δείγμα της εταιρικής υπογραφής, η οποία περιλαμβάνει την εταιρική επωνυμία και χρησιμοποιείται σε όλες τις εταιρικές δοσοληψίες, όπως αλληλογραφία, συναλλαγματικές κτλ., βρίσκεται στο τέλος της εμπορικής γραφής, δίπλα ακριβώς στην έντυπη καταχώρηση του ονόματος κάθε εταίρου²².

Μέσα από την εμπορική αλληλογραφία μελών της οικογενειακής επιχείρησης, μπορούμε να ανασυνθέσουμε το δίκτυο εμπορικών σχέσεων και επικοινωνίας, τη φύση των χρηματοοικονομικών σχέσεων των εμπόρων μεταξύ τους, να διερευνήσουμε το είδος συνεργασίας και επαφών που διαμόρφωσαν και ανέπτυξαν, καθώς και τα πρόσωπα που πρωταγωνίστησαν κατά καιρούς. Η ανάπτυξη του εμπορικού οδικού δικτύου διευκόλυνε τη μεταφορά των προϊόντων και τη διακίνηση των ανθρώπων, σφουρηλατώντας τους συνεκτικούς δεσμούς μεταξύ των Βαλκανίων και της Κεντρικής και Δυτικής Ευρώπης. Το γεγονός αυτό συνετέλεσε στην διεύρυνση του πεδίου της οικονομικής και πολιτικής επικοινωνίας, συνεργασίας και δράσης των υπηκόων τόσο της Οθωμανικής όσο και της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας, καθώς και στην προώθηση και ενίσχυση της επιχειρηματικής θέσης της νέας αυτής τάξης εμπόρων. Μία σημαντική αρτηρία είναι εκείνη που έχει ως αφετηρία την Αδριανούπολη συνδέοντάς την με τη Φιλιππούπολη, τη Σόφια, τη Νίσσα, το Βελιγράδι και τη Βούδα. Από τη Θεσσαλονίκη αρχίζει ένας δρόμος που καταλήγει στην Βιέννη, συνδέοντας μια σειρά πόλεων, όπως το Βιδίνι, οι Σέρρες, το Μελένικο, η Σόφια, η Όρσοβα, η Τέμεσβαρ, η Πέστη²³. Την πορεία των εμπόρων μπορούμε να παρακολουθήσουμε με τη βοήθεια των τελωνειακών σταθμών, από τους οποίους περνούσαν για να εισέλθουν στην Αψβουργική Αυτοκρατορία. Οι μεγαλύτερες αγορές συμπίπτουν με συγκοινωνιακούς κόμβους, με σημαντικά περάσματα και θέσεις. Οι αγορές προσδιόριζαν ίσως την κατεύθυνση των εμπορικών δρόμων, όχι όμως την διέλευσή τους από αυτές. Στην περίπτωση του εμπορικού οίκου Μάννου, τα *corpia litterae*, κατάστιχα αντιγραφής επιστολών του αρχείου, συνιστούν μια σημαντική πηγή γνώ-

²² Χρήστος Μούλιας, «Τα εγκύκλια εμπορικά γράμματα», *Τα Ιστορικά* 10 (Ιούν./Δεκ. 1993), 39-52, 44.

²³ Arno Mehlman, «Οι εμπορικοί δρόμοι στα Βαλκάνια κατά την Τουρκοκρατία», Σπύρος Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1979, 367-407.

σεων και πληροφοριών γύρω από τα θέματα διακίνησης και το είδος των εμπορευμάτων, των δρομολογίων, των επιχειρηματικών διασυνδέσεων της οικογένειας με νευραλγικούς σταθμούς της Νοτιοανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης. Μέσα από τον επιστολικό λόγο, ο οποίος εκφράζει— όπως παρατηρεί ο Κ.Θ. Δημαράς— την κίνηση, την επικοινωνία, τη συναλλαγή, μέσα δηλαδή από την εμπορική αλληλογραφία, μπορούμε να παρακολουθήσουμε τη γεωγραφική έκταση της επιχειρηματικής δράσης της οικογένειας, τους συνεργάτες της και τα επαγγελματικής φύσεως θέματα που ανακύπτουν και απασχολούν τους πρωταγωνιστές του επιστολικού υλικού. Θα αναφέρω ενδεικτικά μερικά ονόματα πόλεων και παραληπτών προς τους οποίους αποστέλλονται τα γράμματα, καθώς και είδη προϊόντων που εμπορεύονται. Από το έτος 1826 μέχρι το 1835, η εμπορική αλληλογραφία—στην ελληνική, τη γερμανική και τη σερβική— συνδέεται με έναν αριθμό πόλεων, όπου βρίσκονται οι παραλήπτες, όπως είναι οι πόλεις: Βιέννη, Γιάκοβα, Ζέμουν, Φιούμε, Τέμεσβαρ, Μέσεριτς, Κραϊόβα, Βελιγράδι, Φράμπουργκ, Μπίλιτς, Τεργέστη, Μπράσοβ, Νόισταντ, Νεόφυτο ή Νόβισαντ Φιλιπούπολη. Οι επωνυμίες Μάτζος και Μόσικας, Δ. Ποστολάκας, Τζέπες, Θωμάς, Παπαευθυμίου και Υιός αποτελούν μερικούς από τους παραλήπτες, με τους οποίους συναλλάσσεται ο οίκος Μάννος. Από τα 1849 εμφανίζονται πολύ συχνά οι πόλεις Κωνσταντινούπολη, Φιλιπούπολη, Βιτόλια, Κραϊόβα, Βελιγράδι, Νις, Σέρρες, Βιέννη και Βελεσσά. Τα προϊόντα που εμπορεύονται είναι μαλλιά, «τομαρικά», βελανίδια, βυρσόφυλλα. Μία σειρά από ονόματα παρελαύνει από τα αντίγραφα της περιόδου αυτής, όπως: Θ. Μισκίνοβιτς, Π. Σούλιος, Αντώνιος Οσμανλή, Αθ. Παύλου, Γεώργιος Σιαγκούνας & Συντροφία, Ιμπής Μεχμέτ, Κ. Θεοδώρου, Ιωάννης Γκρούτος, Ν. Ζαχατζής. Από το 1851 έως το 1853 το εμπόριο προβάτων, τομαριών και μαλλιού είναι μία από τις κύριες απασχολήσεις του οίκου Μάννου & Μάντζου. Οι πόλεις: Κλεισούρα, Ζερνέστι, Φιλιπούπολη, Βιτόλια, Μιλάνο, Βουκουρέστι, Κωνσταντινούπολη, Λιόν, Λονδίνο, Αμβέρσα, Βελεσσά, Κραϊόβα αποτελούν μερικά από τα κέντρα συναλλαγής που αναδεικνύονται μέσα από την αλληλογραφία της επιχείρησης. Ενώ στα μέσα του 19ου αιώνα, το δίκτυο συναλλαγών που αναπτύσσει η συντροφία Μάννου και Μάντζου έχει έναν διευρυμένο χαρακτήρα τόσο σε επίπεδο προσώπων όσο και στη γεωγραφική του έκταση, από τις αρχές του 19ου η δυναμική της επιχειρηματικής δράσης, όπως διαφαίνεται μέσα από τα αντίγραφα, δεν αποτυπώνεται στον επιστολικό λόγο της περιόδου αυτής. Η εμβέλεια της αρχικά είναι περιορισμένη, στα όρια της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Στα πρώτα χρόνια, οι πόλεις στις οποίες στέλνονται κυρίως οι επιστολές του εμπορικού οίκου

είναι κυρίως οι Σέρρες, η Ζέμωνα, η Κωνσταντινούπολη, η Βιτόλια, η Πέστη, το Βελιγράδι. Στην πορεία, ο εμπορικός προσανατολίζεται σε ένα μεγαλύτερο αριθμό πόλεων, καθώς και στον δυτικό ευρωπαϊκό χώρο, αποκτώντας μία νέα δυναμική λόγω των μεταβολών στη δομική οργάνωση της επιχείρησης. Στην πρώτη φάση της εμπορικής δραστηριότητας, η ατομική επιχείρηση, όπως φανερώνει και το όνομα, ταυτίζεται με ένα άτομο, που είναι ο ιδιοκτήτης της. Ο Δ. Μάννος έχει όλες τις ευθύνες για τη λειτουργία της. Ευθύνεται δηλαδή για την αναπτυξιακή πορεία της επιχείρησης, για τις υποχρεώσεις της προς τους πιστωτές της και προς κάθε φορέα συναλλαγής. Αντιθέτως, η συγκρότηση εταιρείας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της συντροφίας Μάννου και Μάντζου, λόγω της συνένωσης των κεφαλαιακών και άλλων πόρων των εταίρων, διαμορφώνει νέους όρους και νέα δεδομένα για τη μορφή της οικονομικής οργάνωσης και τη λειτουργία της. Το εύρος των συναλλαγών αυξάνει με τη συγκρότηση ενός εκτεταμένου γεωγραφικού δικτύου και με τη διεύρυνση του κύκλου των παραγόντων που εμπλέκονται στη διαδικασία δράσης της εταιρείας.

Πέρα από τον οικονομικό ρόλο της οικογένειας Μάννου στο πεδίο των υπηρεσιών, υπάρχει και η κοινωνική διάστασή της μέσα από την φιλανθρωπία την οποία κατά καιρούς επέδειξε, μέσα από τις δωρεές και τις αγαθοεργίες στις οποίες προέβη. Ο τρόπος, άλλωστε, διάθεσης των περιουσιακών στοιχείων του Δημήτριου Μάννου, καθώς και οι κατάλογοι δωρεών μελών της ελληνοβλαχικής κοινότητας της Πέστης, προς εκκλησιαστικής και παιδευτικής φύσης ιδρύματά της, καταδεικνύουν τις ευρύτερες ανησυχίες και αντιλήψεις μιας εμπορικής οικογένειας στο πλαίσιο μιας οργανωμένης κοινότητας, η οποία διέπεται από ένα σύστημα αξιών που συνιστούν συντελεστές στη διαμόρφωση ηθικών κωδίκων και στρατηγικών, όπως αυτές διαφαίνονται στη δημόσια σφαίρα και εικόνα μελών της οικογένειας, τα οποία συμμετέχουν ενεργά στα δίκτυα πρόνοιας. Συγκεκριμένα, ο Δημήτριος Μάννος στη διαθήκη του αφιερώνει ένα χρηματικό ποσό και στις τρεις ορθόδοξες εκκλησίες της Πέστης, της Αγ. Τριάδος, του Αγ. Γεωργίου και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου²⁴, καθώς και στη γερμανική ενοριακή εκκλησία. Για το «σπιτάλι» των Γραικών και Βλάχων

²⁴ Έλληνες και Βλάχοι εκκλησιάζονται στην αρχή στη σερβική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, όπου η λειτουργία τελείται στην ελληνική και σερβική γλώσσα. Στα τέλη του 18ου αιώνα, ύστερα από την αποχώρηση των Ελλήνων (1788) από την εκκλησιαστική οργάνωση που είχαν συγκροτήσει με τους Σέρβους, κτίζεται η εκκλησία της ελληνοβλαχικής κοινότητας της Πέστης, η Κοίμηση της Θεοτόκου, με άδεια των αρχών (1790) και με πρωτοβουλία κυρίως Μακεδόνων Ελλήνων και Βλάχων (Ödön Füves, *Die Griechen in Pest (1686-1931)*, [αδημ. διδακτορική διατριβή-αδημ. γερμανική μτφ. Andrea και Wolfram Seidler] Βουδαπέστη 1972, 79, 340).

κάνει επίσης λόγο, δωρίζοντας το ποσό των 200 φιορινιών. Στα 1802 γίνεται μία δωρεά του Δ. Μάννου προς το πτωχοκομείο και το νοσοκομείο της πόλης 100 και 50 φιορινιών αντιστοίχως²⁵. Σε έναν κατάλογο για την επιχρυσωση των θέσεων των ψαλτών στην ελληνοβλαχική εκκλησία της Πέστης καταγράφεται το όνομα του Δ. Μάννου ως δωρητή.

Η κοινωνική δράση μιας οικογενειακής μονάδας δεν συνεπάγεται μόνον την ενίσχυση των δεσμών της με την κοινότητα, αλλά συμβάλλει και στην πραγμάτωση της κοινοτικής συσπείρωσης, στην ενδυνάμωση του αισθήματος του συνανήκειν. Ιδιαίτερη σημασία έχει να δούμε τη γλώσσα ως συνιστώσα ενίσχυσης των δεσμών που ενώνουν τα μέλη μιας συγγενικής, εθνικής ή θρησκευτικής κοινότητας, αφού διαδραματίζει βαρυσήμαντο ρόλο στη δημιουργία περίπλοκων δεσμών που συγκροτούν την κοινή ταυτότητα. Από ένα σχολικό ενδεικτικό του 1824, μαθαίνουμε ότι ο Ιωάννης Μάννος σε ηλικία ήδη 24 χρόνων διδασκόταν τη λατινική, την ουγγρική, την ελληνική, τη γερμανική και τη βλαχική. Πέρα δηλαδή από τη γλώσσα των παροίκων, όπως άλλωστε είναι η βλαχική, και η ελληνική²⁶ –γλώσσα των εμπορικών συναλλαγών και κοινωνικό διακριτικό ανωτερότητας– η εκμάθηση των άλλων γλωσσών του κοινωνικού τους περίγυρου απορρέει από την ανάγκη να ενταχθούν στο νέο κρατικό οργανισμό και δικαϊκό πλαίσιο. Η κατάρτιση, επομένως, των παροίκων πάνω σε έναν αριθμό γλωσσών που εξυπηρετούν είτε τη λειτουργία ενός μέρους του κρατικού μηχανισμού, όπως τα γερμανικά ως γλώσσα της γραφειοκρατίας, είτε το συγχρωτισμό τους με τους αυτόχθονες της ευρύτερης γεωγραφικής και εθνικής περιοχής, όπως τα ουγγρικά, καθώς τέλος τις ανάγκες της ουγγροκρατικής διοίκησης, όπως τα λατινικά²⁷, συνιστά μία αναπόφευκτη πραγματικότητα, η οποία εκφράζεται μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα και συνάδει με τον πολυγλωσσικό και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Αψβουργικής Αυτοκρατορίας²⁸.

²⁵ BFL: XI/1136 Manno [μιομπλίνα 2/1802].

²⁶ Η κυριαρχία των ελλήνων εμπόρων ανακλάται στη χρήση της ελληνικής ως lingua franca του βαλκανικού εμπορίου, Alexander Kitroeff, «The Transformation of homeland diaspora relations: The Greek case in the 19th-20th centuries», *Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora from Antiquity to Modern Times*, τ. II, 233-250, 234.

²⁷ Η επιβίωση και διατήρηση της λατινικής μέχρι και τον 19ο αιώνα στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων (Ουγγαρία-Κροατία) για την εξυπηρέτηση τοπικών εσωτερικών αναγκών του γραφειοκρατικού μηχανισμού υποδηλώνει την απουσία μιας συστηματικής και συγκροτημένης γλωσσικής πολιτικής της Βιέννης, που να αποβλέπει στην επιβολή μίας εθνικής γλώσσας (της γερμανικής) στις διάφορες υποτελείς εθνοτικές συναθροώσεις, Μπένεντικ Άντερσον, *Φαντασιακές Κοινότητες. Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του Εθνικισμού*, μτφ. Ποθητή Χαντζαρούλα, Αθήνα 1997, 77.

²⁸ Όλγα Κατσαορδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μία παιδεία ελληνική ή προς

Οι βασικές ερευνητικές κατευθύνσεις που πρόκειται να ακολουθηθούν έχουν ήδη σκιαγραφηθεί. Αναμφισβήτητα, όμως, στην πορεία της μελέτης του αρχαιακού υλικού θα προκύψει μια σειρά ζητημάτων που θα με εισαγάγουν σε προβληματικές που δεν είχαν τεθεί εξ αρχής και που αποκτούν μία ιδιαίτερη βαρύτητα λόγω της ενδεχόμενης αποσαφήνισης πτυχών της έρευνας που μέχρι τότε ίσως δεν μου επέτρεπαν να καταπιαστώ με αυτές. Για παράδειγμα, η κατανόηση ενός εμπορικού δικτύου και της επιχειρηματικής δράσης της οικογενειακής μονάδας συναρτάται με την συστηματική μελέτη της εμπορικής αλληλογραφίας, η οποία με την σειρά της είναι πιθανόν να μας οδηγήσει σε μία ουσιαστική προσέγγιση των μορφών επικοινωνίας που ανέπτυξαν οι κύριοι φορείς της διαδικασίας αυτής. Με βάση την αρχή ότι οι κοινωνικές συνθήκες, άρα και οι απαιτήσεις της επικοινωνίας που αλλάζουν συνεχώς, επηρεάζουν την εξέλιξη της γλώσσας στην προσπάθεια προσαρμογής της στις νέες ανάγκες, μπορούμε να αναλύσουμε μέσα από την εμπορική ή και την προσωπική αλληλογραφία²⁹ της οικογένειας Μάννου την κοινωνική ενέργεια που ενυπάρχει στη γλωσσική δραστηριότητα. Πέρα, δηλαδή, από τη διαπίστωση ότι οι κύριοι φορείς υποχρεώθηκαν να καλύψουν απαιτήσεις –όπως είναι η γνώση πολλών γλωσσών– που γεννώνται μέσα από την επέκταση του εμπορικού δικτύου σε μία γεωγραφική ενότητα που περιλαμβάνει περιοχές της Αψβουργικής και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της Χερσονήσου του Αίμου και της Δυτικής Ευρώπης, είναι ενδιαφέρον να επιστήσουμε την προσοχή μας σε θέματα κοινωνιολογικού χαρακτήρα. Το ίδιο το κείμενο, με τον βαθμό δυσκολίας που το διακρίνει, συνιστά έναν αποτυπωμένο λόγο που παρήχθη μέσα σε συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον. Η γλώσσα μεταδίδει τα συστατικά στοιχεία της ιστορικής πραγματικότητας και ταυτόχρονα τη

“θεραπεία” της πολυγλωσσίας», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ.Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, 153-177.

²⁹ Ο έγγραφος λόγος, όπως εκφράζεται μέσα από το επιστολικό είδος, πέρα από το κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό του φορτίο, τη συμβολική, μεταφορική ή λογοτεχνική του χρήση, συνιστά ένα μέσο οργάνωσης και εκφοράς, κατά τρόπο φυσικό, προσωπικών συναισθημάτων και ιδεών. Όπως, χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Παναγιώτης Μουλλάς, «...“φυσικός” επιστολικός λόγος μπορεί να σημαίνει: λόγος πεζός, χρηστικός, αυθόρμητος, σύμφωνος με την ιδιοσυγκρασία του επιστέλλοντος, χωρίς άλλες προθέσεις έξω από τους πρακτικούς σκοπούς της επικοινωνίας», Παναγιώτης Μουλλάς, *Ο λόγος της απουσίας. Δοκίμιο για την επιστολογραφία με σαράντα ανέκδοτα γράμματα του Φώτου Πολίτη (1908-1910)*, Αθήνα 1992, 154, για την επιστολογραφία βλ., *Les Correspondances (Problématique et économie d'un «genre littéraire»)*, Université de Nantes, Νοέμβριος 1983. Maria A. Stassinopoulou, «Γράφε καθώς ομιλείς Überlegungen zur Epistolographie in der Zeit der neugriechischen Aufklärung», *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich 7/8 (1992-93)*, 28-39.

συνθέτει με έναν πολύ θεμελιώδη τρόπο³⁰. Σε ένα βάθος χρόνου, το κείμενο θα γεννά νέα σημααινόμενα, νέες έννοιες. Μέσα από εμπορικές, προσωπικές, ή άλλου τύπου επιστολές ο μελετητής θα έρθει αντιμέτωπος με ένα πλήθος ξένων λέξεων, οι οποίες έχουν προσαρμοστεί ηχητικά και μορφολογικά στη γλώσσα που χρησιμοποιείται. Για παράδειγμα, λέξεις, όπως βεξέλιον, ατβοκάδος, σπιτάλιο, καντράκτο, εξτράκτο, τσαϊτούγγια, μαγιστράτον, μάσσα, πανί, λιντζιάνοι κ.ά., εντοπίζονται ως νεολογισμοί στα έγγραφα του οικογενειακού αρχειακού υλικού, για να καλύψουν τις πραγματικές ανάγκες ενός νέου περιβάλλοντος³¹. Ο μηχανισμός αφομοίωσης των ξένων λέξεων από φωνομορφολογική άποψη αποδεικνύεται επαρκής ως προς τις παλαιότερες ξένες λέξεις, οι οποίες έχουν υποστεί τη διαδικασία ενσωμάτωσης στο γλωσσικό σύστημα της ελληνικής. Αν και οι λέξεις αυτές που αναφέραμε μπορούν να αντικατασταθούν με ελληνικά εναλλακτικά, χωρίς να απολέσουν την εννοιολογική τους αξία, παρ' όλα αυτά η συνήθης πρακτική να ενεργοποιούνται στο γραπτό λόγο των υποκειμένων καταδεικνύει τον ενεργό ρόλο του ευρύτερου κοινωνικοπολιτικού και πολιτισμικού πλαισίου, μέσα στο οποίο πραγματώνεται η εισδοχή και προσαρμογή των ξένων λέξεων στο καθημερινό, επαγγελματικό, διοικητικό λεξιλόγιο ή σε πράξεις αγοραπωλησίας, νομικού ή άλλου περιεχομένου.

³⁰ Γκέοργκ Ίγκερς, *Η Ιστοριογραφία στον 20ον αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, Αθήνα 1999, 174.

³¹ Η κοινωνική εξέλιξη και η ανάγκη της επικοινωνίας οδηγούν στην δημιουργία νέων γλωσσικών σημείων. Τα ξένα δάνεια συνιστούν έναν από τους τρόπους με τους οποίους οι γλώσσες γεννούν νέες λέξεις, J. Vendryès, *Le langage: introduction linguistique à l'histoire*, Παρίσι ²1968 (1923), κεφ. Β' σημ. 28, 289.

IKAROS MADOUVALOS

THE COMMERCIAL ARCHIVE OF THE MANNOS FAMILY
(1780-1850)

The present article attempts to trace the trade activity of Balkan merchants in Middle Europe and especially of Mannos' trade company. My research is based on the microfilms of the archive of the Mannos' family which belongs to Budapest City Archives (Budapest Főváros Levéltár frace). There is a mine of information in these documents that contributes to illustrate the course of the company, to investigate its role in the economic, political, social and intellectual life of Budapest and finally to understand the trade network, the role of the members of the family in the commercial organisation of the firm and also their connections with the largest market centres in Middle Europe and the Ottoman Empire.

An investigation of the archival material may show the process of the assimilation of the family and of its adaptation to Hungarian circumstances. It would be interesting to investigate the language as a mechanism of assimilation or a factor of national identity construction.

The corpus consists of business letters, commercial and personal correspondence, testaments, deeds of purchase, accounts, bank loans, bills of exchange, inventories, bank notes, stocks, registers, commercial and account books, bonds, charters of companies, albums and illustrated books, photos of statues, school books and reports, juridical decisions, lists of persons who contributed to the building of churches, titles of nobility etc.

ΟΛΓΑ ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΤΕΧΝΙΚΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ (ΜΕΣΑ 18ου-ΑΡΧΕΣ 19ου ΑΙΩΝΑ)

Η ΑΜΠΕΛΑΚΙΩΤΙΚΗ ΣΥΝΤΡΟΦΙΑ (1805)*

Τα τελευταία χρόνια έλληνες αλλά και άλλοι ιστορικοί έχουν δώσει έμφαση στη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής διασποράς, των Ελλήνων δηλαδή εμπόρων, οθωμανών, κατά βάση, αλλά και βενετών υπηκόων, που ως μονάδες ή ως μέλη κοινοτήτων ή εταιρειών εμπορεύονταν στην Ευρώπη (Κεντρική, Δυτική Ανατολική) και προχωρούσαν και στην ίδρυση κοινοτήτων στους τόπους εγκατάστασής τους επωφελούμενοι ειδικών προνομίων από τις επιμέρους ευρωπαϊκές αρχές. Οι αναφορές των κ.κ. Παπακωνσταντίνου, Σειρηνίδου, Μαντούβαλου μας δίνουν την ευκαιρία να συζητήσουμε διεξοδικότερα για τα θέματα αυτά. Η δική μου συμβολή στο σεμινάριο έχει πιο συγκεκριμένο χαρακτήρα. Έχουμε συνηθίσει να εντάσσουμε τους οθωμανούς εμπόρους, ανάμεσά τους και τους κατοίκους της Βαλκανικής και μεταξύ αυτών και τους Έλληνες, μέσα στην πορεία της κίνησης εμπόρων κυρίως από το οθωμανικό Λεβάντε προς την Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, εμπόρους εξαγωγής ειδών της Ανατολής, επωφελούμενους δασμολογικών διευκολύνσεων ιδίως π.χ. μετά τη συνθήκη του Passarowitz ή την κήρυξη ελεύθερων λιμανιών (π.χ. Τεργέστης, Φιούμε, Αγκώνας) ή των διευκολύνσεων της Αικατερίνης Β΄ και των Ρώσων αυτοκρατόρων στα τέλη 18ου κ.ο.κ. Οι έμποροι αυτοί, μεμονωμένοι ή ιδρύοντας εταιρείες προσωπικές, οικογενειακές κατά βάση, και στη συνέχεια από τα τέλη του 18ου αι. εταιρείες *in accomandita* ή μετοχικές εταιρείες (ιδίως ασφαλιστικές) ή πλοιοκτητικές εντάσσονταν σε τοπικά, διατοπικά, υπερεθνικά και διεθνή για την εποχή δίκτυα. Οι ως τώρα πηγές δίνουν λοιπόν έμφαση στην «εξαγωγή» εμπόρων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εμπόρων που εντάσσουν την αυτοκρατορία στους μηχανισμούς του ευρωπαϊκού εμπορίου στο πλαίσιο του μεροκαντιλιστικού συστήματος και της

---

* Το κείμενο αποτέλεσε πρόδρομη ανακοίνωση του βιβλίου που επρόκειτο να δημοσιευθεί. Ήδη κυκλοφορεί με τίτλο *Τεχνίτες και τεχνικές βαφής νημάτων: από τη Θεσσαλία στην Κεντρική Ευρώπη (μέσα 18ου-αρχές 19ου αι.)*. Επίμετρο: *Η Αμπελακιώτικη Συντροφιά (1805)*, (Ηρόδοτος/Λαογραφικό και Ιστορικό Μουσείο Αμπελακίων/Σύνδεσμος Αμπελακιωτών και Φίλων των Αμπελακίων «Τα Θεσσαλικά Αμπελάκια»), Αθήνα 2003.

συντήρησης της περιθωριακότητας της Κεντρικής και πολύ περισσότερο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης την περίοδο τουλάχιστον ως τις αρχές του 19ου αι. που αποτελεί και το θέμα μου. Στα ζητήματα αναφέρεται ο πρόσφατος συλλογικός τόμος του Daniel Chirot, *The Origins of Backwardness in Eastern Europe*.

Το θέμα μου εστιάζεται σε μια άλλη κίνηση: αυτή της «εξαγωγής» τεχνογνωσίας και τεχνιτών, οι οποίοι σε συνδυασμό με την «εξαγωγή» εμπόρων εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της αυξανόμενης βιομηχανίας, ιδίως υφασματοβιομηχανίας των κεντρικών αψβουργικών χωρών και επωφελούνταν από αυτές. «Η μόδα», έγραφε ο Barbon το 1690, «η εναλλαγή κουστομιών είναι η ψυχή και η ζωή του εμπορίου». Με την κατάργηση των σχετικών ενδυματολογικών διατάξεων στις αρχές του 18ου αιώνα έκλεινε μια μακρά πορεία κρατικών, αστυνομικών ρυθμίσεων της ενδυμασίας, που έτσι προχωρούσε προς κάποια πολυχρωμία και απελευθέρωση και η μόδα περνούσε και στα πιο λαϊκά στρώματα. Το πολυποίκιλο ύφασμα άρα και τα είδη νημάτων, επομένως και το ευκολοϋφαντο ανθεκτικό βαμβακόνημα εισερχόταν πάγια στην καθημερινότητα. Οι κάτοικοι των πόλεων προηγούνταν στις μεταβολές και όλοι, έμποροι, τεχνίτες, υφαντές, βαφείς, χημικοί ανταποκρίνονταν στη νέα ζήτηση. Από τα τέλη του 18ου αιώνα τα βαμβακερά υφάσματα και accessoires υπερδιπλασιάζονται σε ποσοστό στη γυναικεία αλλά και την ανδρική ενδυμασία (όπως φαίνεται π.χ. και από τις μελέτες των Braudel, Medick, Roche κ.ά.). Ήταν λοιπόν θέμα χρόνου και οξυδέρκειας τα μέτρα που θά έπαιρναν οι πολιτικοί για τη στήριξη του εμπορίου και της βιομηχανίας του.

Οι Αψβούργοι πήραν από τα μέσα του 18ου αιώνα ειδικά μέτρα για την ενίσχυση του εμπορίου του βαμβακονήματος, της επεξεργασίας του, της ίδρυσης των πρώτων βαμβακοβιομηχανιών και της διάδοσής τους εις βάρος, σταδιακά, των λινό/μαλλινοβιομηχανιών. Η εμπορία του νήματος, λευκού και ερυθρού από τη Μακεδονία, Θεσσαλία και Σμύρνη βρισκόταν στα χέρια οθωμανών υπηκόων και κυρίως Ελλήνων. Η ανάπτυξη αυτή δημιούργησε και την ανάγκη μετανάστευσης νηματουργών και βαφέων και την έκδοση προνομίων υπέρ αυτών, αλλά και την αύξηση του εμπορίου ερυθρονημάτων έως και μονοπωλιακού χαρακτήρα, από τις θεσσαλικές βιοτεχνίες, ιδίως των Αμπελακίων και της Αγιάς.

Σ' αυτά τα μέτρα λοιπόν, (που περιλάμβαναν χρηματικές ενισχύσεις, διακρίσεις, τελωνειακές διευκολύνσεις) υπαγόταν και το προνόμιο προς τους έλληνες τεχνίτες και εμπόρους το 1755 που συνεργάστηκαν σε «συντροφικές φάμπρικας», με τη μορφή δηλαδή συνεταιρισμού κεφαλαίου και τεχνικής εργασίας από την πλευρά ειδικευμένων τεχνιτών μάλιστα

εκτός συντεχνιών αφού οι τεχνίτες βάμβακος δεν αποτέλεσαν ποτέ συντεχνία στην Αυστρία. Με το προνόμιο είχαν την 12ετή αποκλειστικότητα για τη λειτουργία της φάμπρικας, διευκολύνσεις στην εισαγωγή των πρώτων υλών και την πώληση των νημάτων τους εντός των Κληρονομικών Χωρών, με υποχρέωση να μαθητεύσουν στην τέχνη τους και νεαροί Γερμανοί. Το γραπτό μυστικό παρέμενε κλειστό για 20 χρόνια περίπου στα αυστριακά αρχεία και στη συνέχεια διδόταν στις μεγάλες φάμπρικες και βιομηχανίες για να εγκαταστήσουν δικά τους βαφεία. Η πρώτη φάμπρικα ιδρύθηκε σε συνεργασία των Βαγγελινού και Νίκου ως συνεταιίρων τεχνιτών και των αδελφών Σάββα ως εμπόρων κεφαλαιούχων, στη Βιέννη σε οίκημα και μεγάλο κήπο, για το στέγνωμα, κοντά στο Schönbrunn (όπου τα περίφημα θερινά ανάκτορα), έκτασης περίπου 9.800 τ.μ., έτσι που μπορούσαν θεωρητικά να τύχουν επεξεργασίας ημερησίως 5000 λίβρες νήματος. Λεπτομέρειες δεν έχουν τη θέση τους σ' αυτή την πρόδρομη ανακρίβωση. Θα σημειώσω μόνο συνοπτικά ότι η έρευνά μου έδειξε ένα έντονο αυστριακό ενδιαφέρον στα χρόνια 1755-1767 για να ενισχυθεί η επιχείρηση αυτή ή άλλη που επεδίωξαν το 1756 οι Βαγγελινός και Νίκου να ιδρύσουν στην ηγεμονία των Esterhazy κοντά στην Eisenstadt της Ουγγαρίας (τότε) σε συνεργασία με τους κεφαλαιούχους μεγαλεμπόρους αδελφούς Παρασκευά από τα Ιωάννινα και αυτούς, καθώς είχαν διαφωνήσει με τους αδελφούς Σάββα. Και εκεί οι πρίγκηπες Esterhazy τους παραχωρούσαν την απαραίτητη έκταση, φορολογικές ελαφρύνσεις, οικονομικές ενισχύσεις και εξαιτή άδεια λειτουργίας της φάμπρικας. Τελικά φαίνεται ότι δεν καρποφόρησε αυτή η συνεργασία ή μάλλον δεν απέδωσε η προσπάθεια των Σάββα που είχαν απομείνει στη Βιέννη να συνεχίσουν τη συντροφία φάμπρικας με αυστριακό τεχνίτη και πολύ γρήγορα ο Βαγγελινός γύρισε στη Βιέννη, όπου λειτούργησε για περίπου 10 χρόνια ανθηρή φάμπρικα, άλλοτε συνεργαζόμενος με εμπόρους κεφαλαιούχους, άλλοτε προσπαθώντας να σταθεί μόνος στην επιχείρηση, επιδιώκοντας πρόσθετες οικονομικές ενισχύσεις, ασπασζόμενος τον καθολικισμό προκειμένου να συνάψει πλούσιο γάμο ώστε να αποκτήσει την άδεια άσκησης εμπορικού επαγγέλματος και με αυστριακά είδη. Η διγλωσσία των αυστριακών αρχών ως προς την συνέχιση της ενίσχυσης τέτοιων προσπαθειών ή όχι δεν απέδωσε θετικά για τον Βαγγελινό, που διαφεύγει μάλλον χρεωκοπημένος από τη Βιέννη το 1767, με τη λήξη του προνομίου, και οι αρχές αγνοούν την τύχη του. Τον συναντάμε στο Chemnitz της Σαξωνίας να συνεργάζεται με γερμανό κεφαλαιούχο, να παίρνει πάλι 12ετές προνόμιο και να ζητά οικονομικές ενισχύσεις για την πώληση του μυστικού ερυθροβαφής και τη λειτουργία φάμπρικας. Περισσότερες λεπτομέρειες για την τύχη του δεν μας

είναι γνωστές προς το παρόν. Το ριψοκίνδυνο και ο τυχοδιωκτισμός του απέδιδαν πάντως προσωρινά, όσο οι εκάστοτε τοπικές αρχές εξαργυρώνταν από αυτήν την απαραίτητη ημιπεξεργασμένη πρώτη ύλη.

Στα χρόνια 1767-1774 παρουσιάζονται απόπειρες άλλων, κυρίως ξένων τεχνιτών να πωλήσουν ακριβά το μυστικό ερυθροβαφής, ή να αποκτήσουν προνόμιο ή συντάξεις ή διακρίσεις ή ενισχύσεις στην προσπάθειά τους να ανοίξουν ερυθροβαφείο στην ευρύτερη περιοχή της Βιέννης αλλά και κυρίως στην Τρανσυλβανία και στο Βανάτο του Τέμεσβαρ και στις λοιπές Κληρονομικές Χώρες. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι προσπάθειες στην Τρανσυλβανία και το Βανάτο του Τέμεσβαρ, όπου δραστηριοποιούνταν και πάλι Έλληνες, καθώς η Ουγγαρία και η Τρανσυλβανία ήταν διάστικτες από παροικίες Ελλήνων, Βλάχων και Σέρβων. Η Προνομιακή Εμπορική Εταιρεία του Τέμεσβαρ, που είχε ιδρυθεί κατά τα πρότυπα της *Orientalische Compagnie*, φρόντισε να καλέσει τό 1764 τον Αδάμ Καραθανάση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία να ιδρύσει στο Τέμεσβαρ φάμπρικα ερυθροβαφής με άλλους 12 μάστορες. Άκμαζε ως το 1768 η φάμπρικα, ανέκυσαν όμως στη συνέχεια προβλήματα, καθώς φαίνεται ότι υπήρξε διάσπαση, ή προκλήθηκε διάσπαση από τις αρχές της Τρανσυλβανίας, ή από μέλη των εμπορικών κομπανιών της Τρανσυλβανίας. Έτσι συναντούμε ερυθροβαφεία σε πόλεις της Τρανσυλβανίας (Μπρασόβ, Χίντβεγκ κ.ά.) με οθωμανούς υπηκόους τεχνίτες και τα μέλη των ελληνικών εμπορικών κομπανιών του Μπρασόβ να εμπορεύονται τα νήματα.

Από το 1770 αρχίζει σταδιακά το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το βαμβάκι και στις λοιπές Κληρονομικές Χώρες, άρα και σ' αυτές εκδηλώνεται το ενδιαφέρον για πώληση του μυστικού βαφής, παραχώρηση οικονομικών προνομίων, ενισχύσεων κλπ. Η αίτηση που μετά την περίπτωση του Βαγγελινού, θα προκαλούσε έντονο ενδιαφέρον στην κεντρική διοίκηση της Βιέννης, ήταν αυτή του αμπελακιώτη Δημητρίου Σφαρτζ (1784), ο οποίος υποστηρίχθηκε με οικονομικές ενισχύσεις και διευκολύνσεις και λειτούργησε ερυθροβαφείο στη Βιέννη (*Leopoldstadt*) επί 4 περίπου χρόνια καθώς υπήρχε η ελπίδα να βάφει και φίνα νήματα που παράγονταν στα νηματουργεία της Μοραβίας. Η φάμπρικα σταμάτησε να λειτουργεί μάλλον το 1788 για λόγους χρεωκοπίας(;) ή γιατί προτιμήθηκε ο συμφερότερος δρόμος του εμπορίου έτοιμων ερυθρών νημάτων από τα θεσσαλικά Αμπελάκια.

Κυρίως άκμασαν τα βαφεία στην Τεργέστη, πάλι Ελλήνων α) του Ιωάννου Νικολάου (1790-1797) με 18 εργάτες και κυρίως β) των αδελφών Βλάχου, καθώς αυτά διοχέτευαν το προϊόν τους στη Λομβαρδία και τις νότιες

γερμανικές χώρες, όπου οι Αμπελακιώτες δεν είχαν κατορθώσει να δικτυωθούν και τις πρώτες ύλες (νήμα, ριζάρι) έφεραν από τη Σμύρνη. Και στην Τεργέστη ιδρύθηκε το 1785 «συντροφία φάμπρικας» ανάμεσα στους δύο αδελφούς Βλάχου από τον Τύρναβο της Θεσσαλίας, που προηγουμένως εργάζονταν ως ερυθροβαφείς στο Montpellier της Γαλλίας, και σε εμπορικές εταιρείες Ελλήνων μεγαλεμπόρων της Τεργέστης (διαδοχικά δυο-τρεις εταιρείες) κατά τον γνωστό τρόπο των Βαγγελινού/Σάββα κ.ο.κ. Τα αλληπάλληλα εταιρικά συμβόλαια των συντροφιών φάμπρικας που σώζονται στο κρατικό αρχείο της Τεργέστης μας δείχνουν το συνδυασμό εμπορικού κεφαλαίου και τεχνικής εργασίας. Το μεγαλύτερο μερίδιο χρημάτων έθεταν οι έμποροι, οι τεχνίτες κατέθεταν σχεδόν το 1/6 αλλά όφειλαν να εργάζονται αποκλειστικά για την συντροφία, να παραδίδουν τα νήματα στους συνεταίρους εμπόρους, οι οποίοι εκτός του ότι φρόντιζαν να εφοδιάζουν την επιχείρηση με τα λευκά προς βαφήν νήματα και τις λοιπές πρώτες ύλες από το Λεβάντε, να φροντίζουν για το οίκημα και την προς βαφήν έκταση, ανελάμβαναν την πώληση των νημάτων στις αγορές. Τα κέρδη και οι ζημιές θα βάραιναν αμφοτέρως τις πλευρές. Το ενδιαφέρον των επιχειρηματιών κεφαλαιούχων για συνεργασία και η ταχεία (μέσα σε 13 χρόνια) δυνατότητα των αδελφών τεχνιτών να ιδρύσουν μόνοι τους φάμπρικα χωρίς πλέον να έχουν την ανάγκη του κεφαλαίου των εμπόρων δείχνει την επιτυχία τους, τη σταθερότητά της που άντεξε και μετά το 1816. Η φάμπρικα ήταν μεγάλης παραγωγής, όπως φαίνεται, και μάλιστα τιμήθηκε από τις αρχές και ως προνομιακή και της επιτράπηκαν δασμολογικές διευκολύνσεις. Οι μονάδες της Τεργέστης όφειλαν τη μακροβιότητά τους στο μεσογειακό κλίμα που επέτρεπε καλές συνθήκες για το στέγνωμα και τη βαφή, στο προνομιακό δασμολογικό καθεστώς του ελεύθερου λιμανιού της πόλης, το θαλάσσιο εμπόριο νημάτων κατ' ευθείαν από τη Σμύρνη και τον ισχυρότερο ανταγωνισμό του αμπελακιώτικου νήματος.

Στο Sternberg της Μοραβίας (1811) και στο Baden (Βιέννη) 1812 καταγράφεται η τελευταία προσπάθεια από Έλληνα, τον Ιωάννη Κυριαζόπουλο, να ιδρύσει και λειτουργήσει αρκετά μεγάλη φάμπρικα.

Ενίσχυναν επίσης οι Αψβούργοι την καλλιέργεια ή τις απόπειρες καλλιέργειας βαμβακιού και ριζαριού. Ιδίως για το τελευταίο καταβάλλονταν ανάλογες προσπάθειες με αυτές των Γάλλων στη Νότια Γαλλία προκειμένου να καταστούν αυτόρχεις στη βασική βαφική ύλη. Η σοβαρότερη απόπειρα φύτευσης ερυθρόδανου (Ολλανδίας) ήταν το 1764-1771 στο Καγκράν της Βιέννης. Άλλες προσπάθειες έγιναν στην Ουγγαρία, το Τέμεσβαρ και κυρίως από το 19ο αιώνα στη Βιέννη, Κάτω Αυστρία, Βοημία. Εν τούτοις οι Γάλλοι είχαν κατορθώσει να προχωρήσουν στην παραγωγή του καλύτε-

ρης ποιότητας επεξεργασμένου ερυθρόδανου της Αβινιόν.

Οι «συντροφίες φάμπρικας» που αναφέρθηκαν πιο πάνω, συνδυασμός εμπορικού κεφαλαίου και τεχνογνωσίας, ήταν μορφή οργάνωσης που απαντούσε, φαίνεται και στη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία από όπου και προέρχονταν οι πρωτοπόροι τεχνίτες. Οι πρωτοπόροι Βαγγελινός και Νίκου ή οι αδελφοί Βλάχου μετέφεραν στις αψβουργικές επαρχίες την τεχνογνωσία αλλά και επωφελούνταν από τον τρόπο οργάνωσης των εμπορικών επιχειρήσεων των αψβουργικών χωρών με τις ρυθμίσεις που επέβαλλε το εμποροδικείο και οι λοιπές αρχές προκειμένου να διασφαλίζεται η επιτυχία και η κατά το δυνατόν μακροζωία της εμποροτεχνικής επιχείρησης, που λειτουργούσε κατά τους αυστριακούς εμπορικούς νόμους. Από την άλλη μεριά στη Θεσσαλία και κυρίως στα Αμπελάκια, την Αγιά και τον Τύρναβο εξακολουθούσαν να ακμάζουν τα εργαστήρια που έβαφαν τα βαμβακονήματα, με τους εμπόρους να κινούνται από τα μέσα του 18ου αιώνα προς διάφορες πόλεις της Κεντρικής Ευρώπης με σκοπό την πώληση των νημάτων. Αρκετοί από αυτούς παρέμειναν επί μακρόν στη γερμανόφωνη Ευρώπη και τρανό παράδειγμα αποτελεί ο Γεώργιος Σφαρτς (Schwarz) που φαίνεται ότι είχε διαμείνει σε γερμανικές πόλεις ή και στην ίδια τη Βιέννη επί ικανό διάστημα, έτσι που μετέφρασε το όνομά του Μαύρος σε Schwarz και έτσι έμεινε γνωστή η ακμαία οικογένεια τεχνιτών και εμπόρων που αποτέλεσε την ψυχή της συντροφικής οργάνωσης της αμπελακιώτικης παραγωγής και ακμής από το 1780 ως το 1811 περίπου. Η ιστορία της αμπελακιώτικης παραγωγής και οργάνωσης είναι εν πολλοίς γνωστή ήδη από το 19ο αιώνα. Εντούτοις παραμένουν ακόμη πολλά κενά και ερωτήματα παρά και τα τελευταία ευρήματά μου που συνίστανται στον εντοπισμό στο αρχείο της πόλης της Βιέννης του καταστατικού διάλυσης της προτελευταίας συντροφίας των Αμπελακιωτών (1801) και της ίδρυσης της νέας και μάλλον τελευταίας συντροφίας το 1805, όπως πιστοποιείται από το τελευταίο εκτενές καταστατικό που σώζεται στο πιο πάνω αρχείο. Αν οι πρωτοπόροι Βαγγελινός και Νίκου ή τα αδέρφια Βλάχου και οι άλλοι προσπάθησαν να διαδώσουν την τεχνογνωσία και να επεκτείνουν στην κεντρική Ευρώπη την κερδοφόρα τεχνική τους εκμεταλλεύομενοι τις ανάγκες της προκαπιταλιστικής οργάνωσης των υφανματοβιομηχανιών της Αυστρίας, Μοραβίας, Βοημίας, Σαξωνίας, ήταν οι Αμπελακιώτες έμποροι που προσπάθησαν να συγκεράσουν την εμπειρία οργάνωσης τέτοιων manufactures που απέκτησαν στην Κεντρική Ευρώπη, όπου σταδιακά από τα μέσα του 18ου αιώνα εμπορεύονταν, και να την εφαρμόσουν στην πατρίδα τους στα Αμπελάκια και την Αγιά. Εξέλιξαν λοιπόν στη Θεσσαλία και κυρίως στα Αμπελάκια πλειάδα εργαστη-

ρίων κατά το σύστημα putting out, ίδρυσαν μικρές «συντροφίες φάμπρικας», συνδυασμό εμπόρων και τεχνιτών, και όταν δικτυώθηκαν αρκετά στα βιομηχανικά κέντρα στην Κεντρική Ευρώπη αποφάσισαν να συμπήξουν «κοινή συντροφία» το 1780, με σκοπό να προστατεύσουν τα συμφέροντά τους και να δικτυωθούν αποτελεσματικότερα.

Σύμφωνα με τα τελευταία αρχειακά ευρήματα είμαστε πια σε θέση να διαλευκάνουμε τον τρόπο οργάνωσης αυτής της μακρόχρονης *Sozietäet* που με αλληπάλληλα εταιρικά συμβόλαια, διαλύσεις και επανιδρύσεις κατόρθωσε να μονοπωλήσει το εμπόριο των ερυθρών βαμβακονημάτων για περισσότερο από 30 χρόνια. Επρόκειτο για πολυπρόσωπη εταιρεία, κατά τη γνώμη μου *société en accommandite*, κατά τους γερμανικούς όρους του συμβολαίου του 1805: για *Gesellschaft* (εταιρεία) und *Bruderschaft* (αδελφότητα) ή *Sozietäet und Bruderschaft*. Την αποτελούσαν τρεις επιμέρους πολυπρόσωπες *Gesellschaften* που τις απάρτιζαν 12, 24 και 16 εταιρείες τεχνιτών και εμπόρων που κατέθεταν μέρος του εταιρικού κεφαλαίου ύψους 679.166 φιορινίων, μοιρασμένου σε 33 23/24 μερίδια. Το συμβόλαιο της εταιρείας αποτελούμενο από 22 άρθρα κατετίθετο στο εμποροδικείο της Βιέννης για έγκριση. Στο ίδιο εμποροδικείο είχε κατατεθεί και η διάλυση του προηγούμενου συμβολαίου του 1795. Η λεπτομέρεια αυτή αλλά και το ίδιο το περιεχόμενό του με ωθούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για εταιρεία που λειτουργούσε σύμφωνα με το αυστριακό δίκαιο. Ήταν μια εταιρεία με κύρια έδρα τα Αμπελάκια της Θεσσαλίας και κύρια αποστολή την πώληση των ερυθρών βαμβακονημάτων σε περιοχές της Κεντρικής Ευρώπης. Από την αρχή βασικό ρόλο κατείχε η Βιέννη, αλλά ο ρόλος της εδραιώνεται όλο και περισσότερο με την πάροδο του χρόνου. Οι διαλύσεις και ανασυστάσεις της εταιρείας οφείλονται σε κρυσταλλοποιήσεις συμφερόντων και ανασυντάξεις των εταίρων αλλά και στην προσπάθεια να υπερκεραστούν οι αντιξοότητες εσωτερικών ανταγωνισμών, ελέγχου ποιότητας, ασφάλισης διανομής κερδών, περιορισμού κερδοσκοπίας από τα επί μέρους μέλη και αυστηρότερη συμμόρφωση προς τους αυστριακούς κανόνες. Το 1805 ο ρόλος της Βιέννης, όπου έδρευαν οι κύριοι διευθυντές (Ιωάννης Χρόνιας Δροσινός και Δρόσος Ιωάννης Πρασάς) είναι αναμφισβήτητος ιδίως για τα υποκαταστήματα στη Σαξωνία, Βοημία, Μοραβία, Τεργέστη και έτσι ενώ τα Αμπελάκια αποτελούν την ψυχή της εταιρείας και εκεί κανονικά γίνεται ο τελικός οικονομικός απολογισμός, εντούτοις η Βιέννη συνιστά τον καίριο πόλο γύρω από τον οποίο συγκεντρώνονται τα διευθυντικά στελέχη, γίνονται οι ισολογισμοί, γνωστοποιούνται οι πωλήσεις, αποστέλλονται οι λογαριασμοί στα λοιπά κέντρα στη Σαξωνία, Βοημία, Μοραβία, Τεργέστη, Κωνσταντινούπολη,

Σμύρνη, όπου έδρευαν οι μικρότεροι οίκοι τους. (Άρθρα 6-9 του καταστατικού): Οι επιμέρους εταίροι ιδίως των μικρότερων εμπορικών οίκων στην Ανατολία και αλλού δεν επιτρεπόταν να επιχειρούν το ελάχιστο χωρίς τη συγκατάθεση των αρχών της Βιέννης και των Αμπελακίων. Κανείς εταίρος δεν είχε δικαίωμα να δανείζεται από ξένους ή να ασκεί εμπόριο για λογαριασμό του ή να συνεταιρίζεται κρυφά με κάποιον. Κάθε εταίρος είχε υποχρέωση να πράττει το καλύτερο για το σύνολο. Το εμπόριο της εταιρείας αποτελείτο από το κόκκινο νήμα που παραγόταν στα εργαστήριά τους, επίσης από τα προϊόντα της Ελλάδας και της Τουρκίας καθώς και από τα προϊόντα όλων των βιοτεχνιών της Γερμανίας και των άλλων χωρών (άρθρ. 11). Οι μεγαλύτεροι οίκοι των Αμπελακίων, Βιέννης, Κωνσταντινούπολης και της Σμύρνης υποχρεώνονταν αμοιβαίως να ανταλλάσσουν πληροφορίες κυρίως για να μη πέσουν σε χέρια χρεοκόπων (άρθρ.16). Ο απολογισμός της εταιρείας και επομένως και η δυνατότητα διάλυσης ή συνέχισης προβλεπόταν ανά τριετία και πάντως με κύριο ρόλο των διευθυντών της Βιέννης και των Αμπελακίων.

Οι προφυλάξεις από κερδοσκοπίες δεν υπήρξαν αρκετές για να προλάβουν την παρακμή της συντροφίας και αυτού του πρώιμου πρωτοκαπιταλιστικού εγχειρήματος στην οθωμανική Θεσσαλία. Η χρεωκοπία της Τράπεζας της Βιέννης το 1811 προκάλεσε ανεπανόρθωτους κραδασμούς, οι αντιπαραθέσεις των μελών εντάθηκαν, η καθυστέρηση στον μηχανολογικό εκσυγχρονισμό της παραγωγής φίνων νημάτων στα αμπελακιώτικα εργαστήρια, η πρόοδος της νηματουργίας στις αφβουργικές χώρες, ο πολλαπλασιασμός κεντρικών βιομηχανικών μονάδων υφαντουργίας και συνεπώς και βαφής, οι αλλαγές μόδας συνέτειναν στην παρακμή του αμπελακιώτικου μονοπωλίου και στο τέλος αυτής της πρώιμης πρωτοκαπιταλιστικής ανάπτυξης. Η πρόοδος που εμφανίστηκε στην Αυστρία και ιδίως τη Βοημία δεν συμβάδιζε με τη συντηρητική, παραδοσιακή αμπελακιώτικη οργάνωση, ενώ φαίνεται ότι το οθωμανικό κράτος δεν ενίσχυε ιδιαίτερα την πρωτοβουλία τους. Κενά έρευνας και πηγών, ως τώρα τουλάχιστον, δεν μας επιτρέπουν να προσεγγίσουμε την πολύπλοκη οργάνωση της εύρωστης αμπελακιώτικης κοινότητας, τις προβληματικές σχέσεις με τον Αλή πασά των Ιωαννίνων, για τις οποίες μόνο ενδείξεις υπάρχουν. Ίσως έρευνα στα οθωμανικά αρχεία να αποδώσει στο μέλλον πλούσια στοιχεία για αυτή την ένδοξη οικονομική πολυπρόσωπη εταιρεία που όφειλε την ακμή της στην ταυτόχρονη καθυστερημένη ανάπτυξη αυστριακών και οθωμανικών τεχνικών παραγωγής και εμπορίου.

OLGA KATSIARDI-HERING

MIGRATION AND TRANSFER OF TECHNIQUES
IN CENTRAL EUROPE (MID 18th-EARLY 19th CENTURIES)

THE COMPANY OF AMBELAKIA (1805)

Main subject of this study is the attempt, from the mid eighteenth century, of some Greeks from Thessaly to introduce the cotton yarn red-dying art in Habsburg Lands and to establish special workshops in Vienna, Temeswar, Transylvania, Hungary, Moravia, Saxony, Trieste, etc. They deposited the first known written «arcanum» (instruction) of the method, they pursued and enjoyed exclusive privileges («privilegium privativum») from the imperial authorities and they tried to expand their workshop network by co-founding companies with rich merchants, Greeks or others. State authorities encouraged the establishing of these workshops, subsidizing them with monetary prizes or other suitable accommodations. They also encouraged the cultivation of cotton and madder (the raw material for the dying process), in order to reduce their dependence from imports from the Ottoman territories.

ΕΥΡΥΔΙΚΗ ΣΙΦΝΑΙΟΥ

ΕΘΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΣΕ ΕΝΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΜΕΤΑΒΑΛΛΟΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΕΝΟΣ ΕΛΛΗΝΑ ΕΜΠΟΡΟΥΪΠΑΛΛΗΛΟΥ ΑΠΟ ΤΟ ΡΩΣΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ ΣΙΤΗΡΩΝ

Η εμπορική αλληλογραφία του Γρηγόριου Κούππα που βρίσκεται στο Ε.Λ.Ι.Α.¹ αποτελεί τεκμήριο εξαιρετικού ενδιαφέροντος για τις αλλαγές που επήλθαν στο ρωσικό σιτεμπόριο το β΄ μισό του 19ου αι. και μοναδική ίσως αρχειακή πηγή που αφηγείται με τη ματιά ενός έλληνα εμπόρου και από «πρώτο χέρι» τις δυσκολίες που είχαν ενσκήψει στη διεθνοποιημένη αυτή οικονομική δραστηριότητα σε μια από τις μεγαλύτερες σιτοπαραγωγούς χώρες του κόσμου². Μέσα στο πλαίσιο αυτών των αλλαγών και της οικονομικής αποσταθεροποίησης, εικονογραφείται η διαδικασία εθνικής αφύπνισης και αυτοπροσδιορισμού μιας εθνοτικής ομάδας, των Ελλήνων παροίκων, υπό την πίεση των ανερχόμενων εθνικισμών.

Οι οικονομικές αλλαγές στο ρωσικό σιτεμπόριο στο β΄ μισό του 19ου αι. μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω: η Ρωσία έχασε τη θέση του αποκλειστικού προμηθευτή σιτηρών για τις ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, οι τιμές του ρωσικού σταριού διεθνοποιήθηκαν, τα περιθώρια κερδών μειώθηκαν και τέλος άλλαξε ο τρόπος οργάνωσης του εμπορίου με την εισαγωγή του τηλεγράφου και των ατμόπλοιων στις μεταφορές³. Η κατάργηση του συστήματος της δουλοπαροικίας και η αλλαγή στον τρόπο μεταφοράς και οργάνωσης του εμπορίου των σιτηρών από την ενδοχώρα στα λιμάνια αποτέλεσαν τις δύο σημαντικότερες μεταβολές, απότοκο των οποίων υπήρξε, μεταξύ άλλων, και η απώλεια του πρωταρχικού ρόλου της Οδησού στο εμπόριο αυτό⁴.

---

¹ Βλ. Ευρυδική Σιφναίου, «Γρηγόριος Κούππας: ένας έλληνας έμπορος στις ρωσικές σιταγορές (1863-1883)», *Τα Νέα του Ε.Λ.Ι.Α.*, σφ. 60 (Θερινό Αρχαιοστάσιο 2002) 36-43.

² Για μια επισκόπηση των ανακατατάξεων στο σιτεμπόριο που συνδέονται με την περίοδο αυτή και εστιάζονται στο πρώτο εμπορικό λιμάνι της Ν. Ρωσίας, την Οδησού, βλ. L. Siegelbaum, «The Odessa Grain Trade: A Case Study in Urban Growth and Development in Tsarist Russia», *The Journal of European Economic History* τ. 9 (άνοιξη 1980) 113-151.

³ M. E. Falkus, «Russia and the International Wheat Trade, 1861-1914», *Economica*, New Series 33/132 (Νοέμβριος 1966), 416-429.

⁴ S. R. Thompstone, *The Organisation and Financing of Russian Foreign Trade before 1914*,

Οι αλλαγές αυτές επέφεραν μιαν αναπροσαρμογή στη στρατηγική των εξαγωγικών οίκων, που κατακλύζονταν κατά κύριο λόγο από μη ρωσικά κεφάλαια⁵. Οι περισσότεροι παρέμειναν στα λιμάνια και άφησαν το εμπόριο από το αγρόκτημα ή το παζάρι ως το λιμάνι στα χέρια ρώσων και κυρίως εβραίων μεσαζόντων. Σε αντίθεση με την κυρίαρχη τάση η αλληλογραφία του Γρηγορίου Κούππα αποκαλύπτει ότι ο ίδιος συνέχισε να ασκεί το ρόλο του αγοραστή σιτηρών στη ρωσική ενδοχώρα για λογαριασμό του γραφείου των αδελφών Σεβαστόπουλου⁶. Από την άποψη αυτή λοιπόν, η μελέτη της γεωγραφίας των μετακινήσεών του αποτελεί μια πρώτη «αποτύπωση» μιας διαδρομής που θα μπορούσε να αποδοθεί αναλογικά σε πολλούς έλληνες παροίκους, εμπλεκόμενους στο εμπόριο σιτηρών. Μια διαδρομή που ενώ τη δεκαετία του 1860-1870 είχε εγκαταλειφθεί από τους περισσότερους, αναπαριστούσε ωστόσο ένα δρομολόγιο υπαρκτό αλλά υπονοούσε ταυτόχρονα και ένα «φαντασιακό» που οδηγούσε στην κοινωνική αφομοίωση και ενσωμάτωση.

Η γεωγραφία των μετακινήσεων

Αναζητώντας τη γεωγραφία των μετακινήσεων του Γρηγορίου, που ξεκίνησε το 1858 από τη Λέσβο για το Ταγανρόγ (Ταϊγάνιο), ακολουθώντας τα χνάρια του πατέρα του, αντιλαμβανόμαστε τη μεγάλη κινητικότητα που χαρακτήριζε όσους αναζητούσαν την τύχη τους στην Αζοφική και τη ρωσική ενδοχώρα προσπαθώντας να εκμεταλλευθούν το κενό που άφηνε η έλλειψη ρωσικής μεσαίας τάξης στις νέες αναπτυσσόμενες πόλεις και τα λιμάνια του Νότου. Παραθέτω τα βασικά σημεία του δρομολογίου μιας εικοσαετούς πορείας [βλ. χάρτη].

1858: Μυτιλήνη-Ταϊγάνιο. Σχολείο και μαθητεία στο κατάστημα των Αφών Σεβαστόπουλου, όπου ήδη εργαζόταν ο πατέρας του.

διδασκαλική διατριβή στο London University, 1991, 138-143 και L. Siegelbaum, ό.π., 122-123.

⁵ Για τη στρατηγική των εξαγωγικών οίκων στη Ρωσία έχουν γράψει τόσο η Susan E. Fairlie, *The Anglo-Russian Grain Trade, 1815-1861*, διδακτορική διατριβή στο London School of Economics and Political Science, 1959 όσο και ο S. R. Thompstone, ό.π. Για τους διεθνείς σιτηπορικούς οίκους βλέπε και το έργο του S. D. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain. From the Industrial Revolution to World War I*, Καίμπριτζ 1992, 202-209.

⁶ Ο Ευστάθιος Σεβαστόπουλος εμφανίζεται το 1818 μεταξύ των ελληνικών εξαγωγικών οίκων της Οδησσού και αναδείχθηκε σε έμπορο πρώτης κατηγορίας. Το 1857, οι γιοι του, Μάρκος (έμπορος πρώτης κατηγορίας), Αλέξανδρος, Κωνσταντίνος, Ιωάννης και Κάρλος, ίδρυσαν τον εμπορικό οίκο με την επωνυμία «Ευστάθιος Σεβαστόπουλος». Βλ. Κ. Αυγητίδης, *Ο ελληνικός εμπορικός κόσμος της Οδησσού και η Ελλάδα (1794-1900)*, Αθήνα/Γιάννινα 1998, 93 και 97.

1860-1863: Μαριούπολη, υπάλληλος στο γαλλικό εμπορικό οίκο του Henri Pelagatti.

1863: Εγκατάσταση στην Οδησό, στις αποθήκες του Σεβαστόπουλου στο προάστιο Μολδοβάνκα. Εδώ ανέλαβε τη θέση του πατέρα του που αναγκάστηκε να επιστρέψει στη Μυτιλήνη λόγω του αιφνίδιου θανάτου της συζύγου του. Η μετάβαση στην Οδησό από την αποκλεισμένη από την παγωμένη θάλασσα Μαριούπολη, έγινε με έλκηθρο και άμαξα και κράτησε πέντε μέρες. Στην Οδησό έμεινε 10 χρόνια μετερχόμενος το «γεννηματεμπόριο». Εκεί έμαθε τον τρόπο εργασίας των σιτηρών. Ως υπεύθυνος της αποθήκης των αδελφών Μάρκου και Αλέξανδρου Σεβαστόπουλου αγόραζε από τους χωρικούς σιτάρι και κρατούσε για το γραφείο τους λογαριασμούς της αποθήκης. Στον ελεύθερο χρόνο του κατέβαινε στην πόλη για την οποία μας δίνει θαυμάσιες περιγραφές. Η επαφή με την ελληνική κοινότητα και την εκκλησία προκάλεσε έντονα σχόλια, ιδιαίτερα για τις έριδες μεταξύ των μελών της αλλά και για τις ταραχές στην πόλη που αφορμή είχαν τις εβραϊκές εξεγέρσεις καθώς και για τις δημοφιλείς παραστάσεις του ελληνικού θεάτρου.

Δέκα χρόνια μετά την άφιξη του Γρηγορίου στη Ν. Ρωσία, ήρθε και ο μικρότερος αδελφός του, ο Επαμεινώνδας, για να δουλέψει στο ίδιο γραφείο.

1874: η καταστροφή της σοδειάς στην Οδησό τον έφερε στην Αζοφική. Εκεί γνωρίστηκε με τους έλληνες μεγαλέμπορους σιτηρών και την ελληνική κοινότητα του Ταϊγανίου.

1875: το κυνήγι των σιτηρών τον έστειλε στον Καύκασο, όπου είχε πρωτανοίξει η σιδηροδρομική γραμμή Ροστόβ-Βλαδικαυκάσου καθώς και η ποταμοπλοΐα στον Κουμπάν. Τα μέτρα αυτά, ο σιδηρόδρομος και η ατμοκίνητη ποταμοπλοΐα, έδειχναν το ενδιαφέρον της ρωσικής κυβέρνησης για την εκμετάλλευση της περιοχής. Ο Γρηγόριος Κούμπας υπήρξε από τους πρώτους εμπόρους που έφθασαν εκεί με σκοπό να ενσωματώσουν την περιοχή στο εμπορικό κύκλωμα προμήθειας σιταριού.

1877-1878: Η προετοιμασία του Ρωσοτουρκικού πολέμου [1877-1878] τον έστειλε πίσω στη Βεσσαρβία γιατί οι Σεβαστόπουλοι, όπως και άλλοι έλληνες μεγαλέμποροι, είχαν αναλάβει την τροφοδοσία του ρωσικού στρατού κατά τη διάρκεια της εκστρατείας.

Μετά τον πόλεμο του 1877 κινήθηκε στις πόλεις της Ποδολίας εργαζόμενος και για το γραφείο αλλά και για δικό του λογαριασμό. Η κατάκτηση ανεξάρτητης θέσης στο γεννηματεμπόριο και η σύμπραξη με τον αδελφό του, του επέτρεψαν να δημιουργήσει το απαραίτητο κεφάλαιο για να το επενδύσει το 1882 στην οικογενειακή βιομηχανική επιχείρηση. Το μηχανουργείο «Αχιλλέας Κούμπας Α.Ε.» (1882-1987) ιδρύθηκε στον Πειραιά

από κεφάλαια των οδεσσιτών αδελφών, όπως δηλώνουν τα τεκμήρια του αρχείου του⁷.

Τα σημειωματάκια του Γρηγορίου Κούππα μας επέτρεψαν να ανασκευάσουμε την άποψη πως η καθυστέρηση στην ανάπτυξη των μέσων μεταφοράς και η συνακόλουθη δυσκολία των μετακινήσεων μέσα από τους χειρσαίους και θαλάσσιους δρόμους καθιστούσαν τις μετακινήσεις αραίες⁸. Αντίθετα με ότι συνήθως θεωρούμε, εκτός των περιηγητών, οι κοινοί άνθρωποι μετακινούνταν πολύ περισσότερο απ' ό,τι σήμερα και σε εξαιρετικά δυσκολότερες συνθήκες.

Επικοινωνία και ανταλλαγές αγαθών

Ο Γρηγόριος Κούππας υπήρξε τακτικός επιστολογράφος. Χωρίς να πλησιάζει την πυκνότητα της εμπορικής αλληλογραφίας η προσωπική του αλληλογραφία ήταν σταθερή και συνεχής. Έγραφε από τρία ως πέντε εκτενή γράμματα το μήνα με σκοπό να διηγηθεί στους συγγενείς και σε φιλικά του πρόσωπα τα συμβάντα της ζωής του στη Ρωσία καθώς και τα πολιτικά και άλλα γεγονότα στα οποία παρίστατο ή για τα οποία πληροφορείτο. Ένα μεγάλο μέρος των επιστολών του απευθύνεται στους μέσα, τους εντός του ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για συγγενικά και φιλικά του πρόσωπα με τα οποία επικοινωνεί, κυρίως στη Μυτιλήνη και στη συνέχεια στην Αθήνα. Τακτική αλληλογραφία διατηρούσε με τον πατέρα του, Σπυριδώνα και με δύο από τους αδελφούς του, τον Επαμεινώνδα και τον Πανάρετο. Με τον πατέρα του αντάλλασσε σκέψεις για την εργασία των σιτηρών και τον τρόπο οργάνωσής της. Με τον δεύτερο, ενώ ακόμη φοι-

⁷ Ευγενία Κρεμμυδά, «Το προπολεμικό υλικό του αρχείου Κούππα. Βασικές σειρές βιβλίων» στο Χριστίνα Αργιαντώνη, Ευρυδίκη Σιφναίου, *Αρχαία Βιομηχανικών Επιχειρήσεων. Ζητήματα Διαχείρισης*, Τετράδια Εργασίας ΚΝΕ/ΕΙΕ 21, Αθήνα 1998, 64-69.

⁸ Ως το τρίτο τέταρτο του 19ου αι. το βασικό μέσο μεταφοράς στην Οθωμανική Αυτοκρατορία για ανθρώπους και για εμπορεύματα ήταν τα ιστιοφόρα, συνήθως μικρά σκαριά 50-100 τόνων με εξαμελές πλήρωμα. Το κόστος της χειρσαίας μεταφοράς ήταν σχεδόν απαγορευτικό και το βάρος των εμπορευμάτων που μπορούσε να μεταφερθεί ήταν 200 φορές λιγότερο απ' ό,τι στο μικρότερο πλεούμενο. Η διάδοση των ατμοκίνητων μηχανών παρ' όλο που καθυστέρησε να έρθει, άλλαξε με επαναστατικό τρόπο τις μεταφορές. Τα ατμόπλοια που μπήκαν στη θαλάσσια συγκοινωνία και τα σιδηροδρομικά δίκτυα που άρχισαν να δημιουργούνται έδωσαν αποφασιστική ώθηση στις μεταφορές, ενώ η διάνοιξη της Διώρυγας του Σουέζ το 1869 μετατόπισε το εμπορικό ενδιαφέρον από την Ανατολική Μεσόγειο προς την Ινδία και την Άπω Ανατολή. Στην Νότια Ρωσία οι μεταφορές ήταν ακόμη δυσκολότερες από την παντελή έλλειψη χειρσαίων οδών, υποδομών στα λιμάνια και τη δυσκολία πλεύσης πολλών ποταμών. Βλ. D. Quataert, *The Ottoman Empire 1700-1922*, Καίμπριτζ 2000, 117-124 και για τη μεταφορά των σιτηρών από το εσωτερικό στα λιμάνια βλ. Patricia Herlihy, *Odessa A History 1794-1914*, Καίμπριτζ 1986, 64-71.

τούσε στο γυμνάσιο Μυτιλήνης και μάθαινε τη γαλλική γλώσσα, μοιραζόταν τις σκέψεις του για τις σπουδές και το μέλλον. Με τον τρίτο διαλογιζόταν για το λειτούργημα του ιερωμένου και τη σημασία της ευρύτητας της μόρφωσης του κληρικού. Επικοινωνεί επίσης με τους θείους του στη Μυτιλήνη και την Κωνσταντινούπολη καθώς και με τον μικρότερο αδελφό του Ιωάννη, όταν η οικογένεια εγκαθίσταται για λόγους σπουδών των αδελφών του Γρηγορίου στην Αθήνα. Ιδιαίτερη σημασία για τον σχολιασμό και τη μετάδοση πολιτικών γεγονότων καθώς και ιδεολογικών απόψεων έχει η αλληλογραφία με τους συμμαθητές του και ιδιαίτερα τον Ιωάννη Χ΄Τιαννάκη, γνώριμο από τα χρόνια των γυμνασιακών σπουδών του στη Μυτιλήνη.

Μια δεύτερη κατηγορία επιστολών απευθύνεται στους έξω, δηλαδή στους εντός της ρωσικής επικράτειας Έλληνες. Πρόκειται για το φίλο του από τα χρόνια της εμπορικής μαθητείας στη Μαριούπολη, Κωνσταντίνο Καλλέργη που είχε εγκατασταθεί στο Γέισκ της Αζοφικής και για τον αδελφό του Επαμεινώνδα, που γρήγορα ανεξαρτοποιήθηκε από το γραφείο και εργαζόταν στη Θεοδοσία, το Νικολάεφ και τη Βεσσαραβία. Με τον Επαμεινώνδα που είναι ο τακτικότερος παραλήπτης των επιστολών του Γρηγορίου, ανταλλάσσει ειδήσεις, σχόλια και σκέψεις για τη δουλειά, τη μισθωτή εργασία του εμποροϋπαλλήλου και την οικογένεια. Όσο λείπει από την Οδησό, διατηρεί επαφή με τον Μήκρια Ιγγλέση, τον οποίο συχνά ενημερώνει για οφειλές τρίτων προς τον ίδιο καθώς και για ζητήματα που αφορούν την παρακολούθηση του χαρτοφυλακίου του.

Τέλος σημαντικός αριθμός επιστολών ακολουθεί την πορεία του μικρότερου αδελφού του, Αχιλλέα Κούππα, από τη Μυτιλήνη στην Αθήνα και από την Αθήνα στο Λίβερπουλ για να γίνει μηχανικός. Η διαδρομή συνεχίζεται από την Αγγλία, πίσω, στα μεταλλεία Λαυρίου, και στη συνέχεια στον Πειραιά, όπου ο Αχιλλέας ιδρύει το ομώνυμο μηχανουργείο.

Στη διάρκεια των χρόνων της παραμονής του στη Ρωσία (1858-1883) επικοινωνεί με επιστολές που διακινούσε το ρωσικό ταχυδρομείο και οι ατμοπλοϊκές γραμμές της Ανατολικής Μεσογείου. Ο χρόνος που μεσολαμβάνει ανάμεσα στην ημερομηνία συγγραφής και την παραλαβή της επιστολής διαρκούσε από 7 ως 10 μέρες για την Οδησό και 15 για τις παραθαλάσσιες πόλεις της Αζοφικής, όταν η πρόσβαση σ' αυτές ήταν δυνατή⁹. Μαζί με αυτές μετακινούνταν και προσωπικά είδη σε μικρές ποσότητες που μαρτυρούν τις ελλείψεις της τοπικής αγοράς, τη σπανιότητα ορισμέ-

⁹ Υπενθυμίζουμε ότι η θάλασσα παγώνει από το πρώτο δεκαπενθήμερο του Νοεμβρίου ως το πρώτο δεκαπενθήμερο του Μαρτίου και η θαλάσσια επικοινωνία διακόπτεται.

νων αγαθών αλλά και την αγοραστική ικανότητα του επιστολογράφου, τη μικρή ή μεγαλύτερη δυνατότητα πρόσβασής του σε αυτά. Έτσι, με την άφιξή του στην Οδησό ζητά από τους οικείους του στη Μυτιλήνη να του στείλουν φανέλες, μάλλινες κάλτσες και αμερικάνικο τόπι για να ράψει πουκάμισα. Προφανώς στη Μυτιλήνη και λόγω της γειτνίασης με την αγορά της Πόλης τα αμερικανικά υφάσματα πουλιόνταν σε προσιτότερες τιμές. Συγχρόνως ζητά οικιακά είδη, παπλώματα, «πεσκίρια και ρουχικά».

Μια άλλη κατηγορία αποτελούν τα φαγώσιμα: κατά καιρούς αποζητά διαλεχτές μυτιληναίικες λιχουδιές, όπως ελιές ροπάδες, μυζήθρες, τις οποίες καταβροχθίζει «μεθ' ηδονής», λάδι και μέλι. Ο ίδιος αποστέλλει χαβιάρι και φρέσκο αλατισμένο βούτυρο, τσάι, μικρές ποσότητες αλεύρι και μπισκότα. Από την Αθήνα ζητούσε μύλο για να αλέθει τον καφέ και από τον Αχιλλέα στην Αγγλία, ξυραφάκια πρώτης ποιότητας.

Η πνευματική τροφή αποτελούσε σημαντικό καταφύγιο για τους εμπορεύομενους ιδίως τους μήνες που αργούσαν οι αγορές. Βιβλία που πουλιόνταν στο βιβλιοπωλείο της Ελληνεμπορικής Σχολής και είχαν εκδοθεί στο ελληνικό τυπογραφείο της Οδησού παράγγελλε ο Γρηγόριος, όσο βρισκόταν στην Μαριούπολη αλλά και στα διάφορα σημεία της ενδοχώρας που πήγαινε για εργασία. Εκτός από τα λεξικά και τις μεθόδους εκμάθησης της ρωσικής γλώσσας, τα οποία προμήθευε σε συντοπίτες-βοηθούς στο σιτεμπόριο που μόλις είχαν πρωτοέλθει να δουλέψουν μαζί του, διάβαζε βιβλία θρησκευτικού και φιλοσοφικού περιεχομένου (την *Κλείδα*, την *Κατά Χριστόν Ηθικήν*) και άλλα που είχαν να κάνουν με την αρχαία γραμματεία αλλά και με πολιτικά και πολεμικά γεγονότα του 19ου αι., όπως την Ιστορία του Γαλλορωσικού πολέμου. Οι αποστολές βιβλίων από το εξωτερικό γίνονταν μέσω συνδρομητών και με εξαιρετική προφύλαξη για να αποφύγουν την αυστηρότατη ρωσική λογοκρισία¹⁰.

Οι νεωτερισμοί

Το ταξίδι και η επαφή με την ετερότητα ήταν για όλες τις εποχές πηγή γνώσης και ευκαιρία διεύρυνσης των πνευματικών οριζόντων καθώς η μετακίνηση πολλαπλασίαζε τις εμπειρίες, προσέφερε συγκριτική οπτική και επιδίωκε συνήθως τη βελτίωση των υλικών όρων της ζωής. Το εμπορικό ταξίδι στη Νότια Ρωσία¹¹ και η ένταξη σε ένα σύστημα εργασίας το οποίο

¹⁰ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 24-6-1870.

¹¹ Βλ. Ευρυδίκη Σιφναίου, «Το εμπορικό ταξίδι από το Αιγαίο στη Νότια Ρωσία τον 19ο αιώνα» στο: Ιόλη Βιγγοπούλου (επιμ.) *Το ταξίδι από τους αρχαίους έως τους νεότερους χρόνους*, Ειδικές Μορφωτικές Εκδηλώσεις-ΕΙΕ, Αθήνα 2003, 111-119.

ξεπερνούσε σε μέγεθος τα δεδομένα των μικρών νησιωτικών συνόλων του Αρχιπελάγους, έφεραν σε επαφή τους μετακινούμενους εμπόρους με πολιτισμικά αγαθά και νεωτερισμούς τεχνολογικού χαρακτήρα, που γρήγορα υιοθέτησαν και ενέταξαν στην καθημερινή ζωή τους. Οι μεγάλες καινοτομίες εξάλλου, όπως ο σιδηρόδρομος, και οι επαναστατικού χαρακτήρα αλλαγές που επέφερε στο τοπίο και στην οικονομία, αποτέλεσαν αντικείμενο παρατήρησης «εκ του σύνεγγυς» και σχολιασμού του επιστολογράφου-εμπόρου με τους παραλήπτες των επιστολών του.

Από τα πρώτα χρηστικά είδη, στενά συνδεδεμένο με την οργάνωση της εργασίας και τη σημασία του χρόνου για αυτή ήταν το ρολόι τσέπης, το οποίο ζητούσε από τον πατέρα του να του αγοράσει από την Οδησό¹². Την ίδια εποχή έστειλε στη μητέρα του την πρώτη φωτογραφική εικόνα, από το συμπόσιο που είχαν οργανώσει οι Έλληνες της Μαριούπολης υπέρ της ενθρόνισης του Βασιλιά¹³. Η αποστολή φωτογραφικών εικόνων σε οικεία πρόσωπα, που αναπλήρωνε το κενό της πολυετούς απουσίας υπήρξε διαδεδομένη πρακτική και μέσο επικοινωνίας από τη δεκαετία του 1860. Εξάλλου από τον Κριμαϊκό πόλεμο, που έγινε γνωστός στην Ευρώπη από τις φωτογραφίες του Roger Fendon, η φωτογραφική τέχνη πειραματίστηκε για πρώτη φορά με τα πολεμικά γεγονότα. Ωστόσο, η σταθερή φωτογράφιση προσώπων, τα πορτρέτα σε στούντιο, ήταν συνήθης εθιμοτυπία όχι μόνο στις μεγάλες πόλεις της Ρωσίας αλλά και στην Κωνσταντινούπολη. «Σου στέλνω την εικόνα μου και επιθυμώ να έχω και εγώ την δικήν σου», έγραφε στον αδελφό του, Παναγή, που φοιτούσε στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης¹⁴. Τέλος τα πολυποίκιλα θεάματα αποτελούσαν πολιτισμική έκφραση της εποχής. Θηριοδασαστές, κωμωδοποιοί, παλαίστρες, τσίρκο αλλά και οργανωμένες θεατρικές παραστάσεις και κοντσέρτα ικανοποιούσαν όλα τα γούστα και τις κοινωνικές τάξεις.

Ανάμεσα στα αξιοπερίεργα και ο σιδηρόδρομος που φάνταζε στα μάτια του Γρηγορίου σαν ένα ασθμαίνον θηρίο: «*Στη Μολδοβάνκα*¹⁵ το μόνο αξιοπερίεργο είναι ο σιδηρόδρομος, επί του οποίου τρέχει η μηχανή, σύρουσα 15-20 αμάξια με σιδηροδρομικό υλικό»¹⁶. Οι επανειλημμένες ανα-

¹² Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 18-12-1863.

¹³ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 18-12-1863.

¹⁴ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 18-1-1864.

¹⁵ Η Μολδοβάνκα ήταν προάστειο της Οδησού, τη δεκαετία του 1860 με ωραιότατους κήπους και πολλές αποθήκες σιτηρών. Αποτελούσε το σημαντικότερο σημείο συγκέντρωσης σιτηρών της πόλης. Η έλευση των σιδηροδρόμων όμως, τη δεκαετία του 1870, σκόρπισε το κατέβασμα της σοδειάς σε πολλούς ενδιαμέσους σταθμούς.

¹⁶ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 23-2-1864.

φορές στο σιδηρόδρομο υπογραμμίζουν τις αλλαγές που έφερε στην οργάνωση του σιτεμπορίου, την ώθηση που έδωσε στην ανάπτυξη ενδιάμεσων σταθμών και τις δυσμενείς επιπτώσεις που είχε στα παραδοσιακά κέντρα συγκέντρωσης των γεννημάτων. Ο Κούππας θεωρούσε υπεύθυνο τον σιδηρόδρομο για την παρακμή της Οδησού και την απώλεια του ηγετικού ρόλου στις οικονομικές δραστηριότητες της Νότιας Ρωσίας αλλά και για το «ξεσπίτωμα» των ελλήνων εμπόρων της πόλης που αναγκάστηκαν να σκορπίσουν σε άλλα κέντρα με κατεύθυνση προς την ενδοχώρα και την Αζοφική.

Το 1869 υπήρξε χρονιά σταθμός για τις θαλάσσιες μεταφορές. Η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ αναδιοργάνωσε τα θαλάσσια δρομολόγια και έστρεψε το ενδιαφέρον των μεγάλων ναυτιλιακών δυνάμεων προς την Ανατολή. Ο Γρηγόριος παρακολούθησε από κοντά την ειδησεογραφία για το μεγαλύτερο τεχνικό έργο του κόσμου, στο οποίο συμμετείχαν και έλληνες εργάτες, και υπό το πρίσμα της κρίσης που είχε δημιουργήσει η επέκταση του Πανσλαβισμού σχολίασε με αρνητικό τρόπο την απουσία του ορθόδοξου κλήρου από την τελετή των εγκαινίων¹⁷.

Ο εθνικός αυτοπροσδιορισμός

Τα χειρόγραφα του Γρ. Κούππα, αντίγραφα επιστολών που θυμίζουν προσωπικό ημερολόγιο με καταγραφή και σχολιασμό καθημερινών πράξεων και γεγονότων, προσφέρονται για τη μελέτη της διαδικασίας διαμόρφωσης εθνικής συνείδησης ενός έλληνα εμπόρου της διασποράς, που, προερχόμενος από τον τουρκοκρατούμενο χώρο του Αιγαίου, ελίσσεται και δρα σ' ένα γεωγραφικό περιβάλλον άμεσα επηρεασμένο από την εξέλιξη του ανατολικού ζητήματος και από το ρόλο που ασκεί σ' αυτό η ηγεμονική πολιτική της Ρωσίας. Μέσα από τις εμπειρίες ζωής στη ρωσική πραγματικότητα και τις μετακινήσεις του στην ενδοχώρα, μέσα από την επικοινωνία και την ανταλλαγή πληροφοριών με φίλους και συγγενείς καθώς και μέσα από την πληροφόρηση που πρόσφερε ο ελληνικός τύπος της Κωνσταντινούπολης, της Τεργέστης και των Αθηνών¹⁸, ο Γρ. Κούππας υφίσταται μια διαδικασία διανοητικής αλλαγής μετακινούμενος από την επιρροή που ασκούσε το «ομόδοξο γένος» και η ρωσόφιλη λαϊκή ορθοδοξία προς το

¹⁷ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 4-12-1869.

¹⁸ Διαβάξει Κλειώ της Τεργέστης, *Αιώνα των Αθηνών, Νεολόγο και Βυζαντινά* της Κωνσταντινούπολης. Του στέλνουν επίσης τα τεύχη των *Γεωπονικών*. Για τη στάση των εφημερίδων αυτών από την κήρυξη του Αυτοκεφάλου (1833) ως το Βουλγαρικό σχίσμα (1872) με σχόλια για τη φιλορωσική ή αντιρωσική στάση τους, βλ. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «Ελλαδικό» στο Βουλγαρικό σχίσμα*, Ηράκλειο 2002.

εθνικό κέντρο και την αποκήρυξη της ρωσικής εξωτερικής πολιτικής. Την πορεία αυτή θα εξετάσουμε παρακάτω.

Το 1864, με την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα, ο Γρηγόριος Κούππας που ήταν καταχωρημένος στα ρωσικά αρχεία ως «Ίων» υπήκοος λαμβάνει το ελληνικό διαβατήριο. Το γεγονός αυτό σηματοδοτεί το πέρασμα από τη «φαντασιακή» κοινότητα των περιπλανώμενων Ελλήνων στην υπαρκτή κοινότητα των ελλήνων υπηκόων που ζουν έξω από τα εθνικά σύνορα¹⁹. Είναι μια περίοδος αισιοδοξίας και ενθουσιασμού. Η «νοερή» κοινότητα γίνεται εθνικός χώρος με υπόσταση και κρατικό όραμα. Ο Γρηγόριος Κούππας ευγνωμονεί τον θεό που τον αξίωσε, ύστερα από τόσους αιώνες δουλείας, να ασπαστεί τη σημαία του Πανελληνίου, την οποία στερήθηκαν οι πατέρες του²⁰. «*Είμαι Έλληνας. Πόσην χαράν έλαβον, φίλτατε την 16 Ιουνίου, ότε έμαθον ότι ο πρόξενος εδημοσίευσε τη 5 ιδίου ότι ενωθείσης τελείως της Επτανήσου μετά της μητρος Ελλάδος, οι Ίωνες δύνανται να λαμβάνουν ελληνικά διαβατήρια! Εάν είχαν πτερυγάς ήθελα πετάξει ταχέως προς το προξενείον, όπως ασπασθώ την πολυπόθητον εθνικήν σημαίαν του Πανελληνίου*»²¹.

Ως κάτοχος της πολυπόθητης υπηκοότητας ο Γρηγόριος Κούππας γίνεται δραστήριο μέλος της ελληνικής παροικίας. Όπως και πριν συγχάζει στο περιβάλλον της εκκλησίας και παρατηρεί τις δραστηριότητες των συλλόγων και των σωματείων των Ελλήνων, όπως της Ελληνικής Αδελφότητας της Αγίας Τριάδας. Τώρα με αναγνωρισμένη εθνική ταυτότητα και νέο διαβατήριο στα χέρια συμμετέχει και στο περιβάλλον του ελληνικού προξενείου καθώς και στις συζητήσεις και συγκεντρώσεις των ελλήνων υπηκόων. Την περίοδο αυτή εισέρχεται σε ένα δεύτερο στάδιο κατά το οποίο συντελούνται δυο παράλληλες διεργασίες: α) η ενίσχυση της εθνικής αυτοσυνειδησίας μέσα από τη χάραξη διαχωριστικών γραμμών προς τους άλλους, «Σλάβους», Ρώσους, Εβραίους, Γερμανούς, και β) η συνειδητοποίηση των διαφοροποιήσεων στο πλαίσιο της εθνικής κοινότητας.

Η εισδοχή στην εθνική κοινότητα οδηγεί στην ισχυροποίηση των εθνι-

¹⁹ Για την έννοια της «φαντασιακής» κοινότητας, βλ. B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, αναθεωρ. εκδ. Λονδίνο 1991. Για μιαν ανάλυση του ελληνικού εθνικισμού και της αντινομίας μεταξύ της ορθόδοξης κοινότητας του Πατριαρχείου και της εθνικής κοινότητας με εκφραστή το αθηναϊκό κράτος βλ. Π. Κιτρομηλίδη, «“Νοερές” κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο: *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 1997, 53-131.

²⁰ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 30-6-1864, επιστολή προς τον συμμαθητή του Ιω. Χ' Γιαννάκη στη Μυτιλήνη.

²¹ Ο.π., τ. 1, 2-7-1864, επιστολή προς τον φίλο του Κ. Καλλέργη στη Μαριούπολη.

κών, θρησκευτικών χαρακτηριστικών και στην ανάγκη υπεράσπισης του ελληνικού κράτους. Ενδεικτική από αυτήν την άποψη είναι η εύγλωττη αντίδρασή του στο επεισόδιο με τον κωμωδοποιό Σουλιέ, ο οποίος επισκεπτόμενος την Αθήνα είχε ζητήσει από την ελληνική κυβέρνηση αποζημίωση 60.000 δρχ. για την προσβολή που είχε υποστεί η θυγατέρα του από στρατιώτες. Ο Γρηγόριος αλλά όπως φαίνεται και άλλοι Έλληνες παρεπιδημούντες ή εγκατεστημένοι στην Οδησό είχαν θεωρήσει το γεγονός εθνική προσβολή και με αφορμή το ότι ο θεατρικός επιχειρηματίας, σε νέα παράσταση στην Οδησό, ξεγέλασε το κοινό παρουσιάζοντας κάποιον άλλον αθλητή αντί του διάσημου παλαιστή-ναύτη Κυριάκου Νικολάου, εκδικήθηκαν, στο όνομα της πατρίδας, κάνοντας γυαλιά-καρφιά το θέατρο. «Ως εκ τούτου, τόσον πλήθος συνέρρευσε εις το θέατρον κατ' εκείνην την ημέραν, ώστε ο κυρ Σουλιέ εσύναξεν 2400 ρούβλια αργυρά. Κατά δυστυχίαν όμως του Σουλιέ έτυχε να είναι εις Οδησσόν ο αδελφός του ειωρηθέντος Κυριάκου, όστις, γνωρίζων ότι ο αδελφός του ευρίσκεται εις Ιβράϊλαν και ναύτης ών το επάγγελμα, κατέπεισεν όλους σχεδόν τους ναύτας να λάβωσιν εισιτήριον όπως αποδείξαντες εν τω θεάτρω την δολιότητα του Σουλιέ εκδικηθώσιν την παρ' αυτού επενεχθείσαν αδικίαν τη πατριδι. Και πραγματικώς, αντί του Κυριάκου, παρουσιάζεται εις την παλαιστραν άλλος τις εντόπιος· ο αδελφός του Κυριάκου εγείρεται αμέσως της θέσης του και εισέρχεται αμέσως εις την σκηνήν και εν ω διαφιλονικεί με τον Σουλιέ την απουσίαν του αδελφού του, κάποιος Κεφαληναίος φωνάζει: «Μπάστα η μερεμπανταριά!» Τότε εγείρεται και ο Ράλλης, εις των επισημοτάτων εμπόρων της Οδησσού, και λέγει: «Αυτός δεν ελυπήθη την πάσχουσαν πατρίδα μας και ημείς θα λυπηθούμεν το θέατρόν του εγώ αποκρίνομαι δι όλα. Έξω αι Κυρίες! Ησυχία!», άμα λοιπόν εξελθουσών των γυναικών και των παιδων, οι εν τω θεάτρω μείναντες άνδρες ηνωθέντες μετά των ναυτών, μη προσέχοντες τας απειλάς του αστυνόμου, κατεξύλισαν τον Σουλιέ, κατέσπασαν υπέρ τας 200 βελουδίνους καθέδρας, πλούσια τοιχοκόλλητα κηροπήγια και κατεδάφισαν άπασαν την σκηνήν μόνον οι ίπποι του εξέφυγον της κοινής ταύτης καταστροφής, προλαβόντων των υπηρετών την έξωσιν αυτών δια τινός κρυφής εξόδου του θεάτρου εκ δε των συναχθέντων χρημάτων τα μεν 300 ρούβλια είχε λάβει πριν ο Σουλιέ τα δε λοιπά 1100 έγιναν λεία των ναυτών»²².

Τρία χρόνια αργότερα ο ενθουσιασμός για την απόκτηση της πολυπόθητης ελληνικής υπηκοότητας είχε καταλαγιάσει και η εικόνα της εθνικής ομοψυχίας είχε δεχτεί τα πρώτα πλήγματα. Το ολοκαύτωμα του Αρκαδι-

²² Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 10-10-1864.

ου, το οποίο οι Έλληνες της Οδησού έβλεπαν να αναβιώνει σε θεατρική παράσταση στο τσίρκο, ώθησε τον Γρηγόριο σε μια έντονη κριτική για την αδιαφορία του Προξένου, του μεγαλέμπορου Στέφανου Ράλλη, ενώ η συγκέντρωση χρημάτων υπέρ του κρητικού αγώνα είχε γίνει υπόθεση ανδρών και γυναικών. Σε μια από αυτές τις πρωτοβουλίες, το κοντσέρτο που οργάνωσαν διάσημες Ελληνίδες τον Απρίλιο του 1867, συγκεντρώθηκαν είκοσι δύο χιλιάδες πεντακόσια ρούβλια υπέρ των Κρητών²³.

Στην ταραχώδη συνέλευση που οργανώθηκε τον Αύγουστο του 1867 στο ελληνικό προξενείο της Οδησού, με αφορμή την πρόσκληση του Αντιβασιλέως για την καταγραφή μηνιαίων συνεισφορών για τις ανάγκες της πατρίδας, ο Γρηγόριος παρατηρεί τις αντικρουόμενες απόψεις στο εσωτερικό της κοινότητας που εστιάζονταν στο πρόσωπο του προξένου: «Καθ' όσον αφορά την διχόνοιαν της προχθεσινής συνελεύσεως, το αίτιον αποδοτέον μάλλον εις τον Πρόξενον, όστις δεν έδειξε το φιλόπατρι εκείνο, όπερ απητείτο κατά ταύτην την περίστασιν· εν γένει ο Πρόξενός μας δεν φαίνεται κατάλληλος δια την εδώ ελληνικήν κοινότητα, ήτις απήτει Πρόξενον πεπαιδευμένον, δραστήριον και φιλόπατρην. Τοιούτος προξενος ηδύνατο να συνάξη μεγάλα ποσά δια την πατρίδα εντεύθεν, ένθα υπάρχουν τόσοι μυριόπλουτοι Έλληνες ως εκ τούτου κατά την θορυβώδη εκείνην συνεδρίασιν ηκούσθησαν και τινες φωναί «Κάτω ο Πρόξενος». Αληθές, φίλε, δυστύχημα δια την πατρίδα ότι δεν ζη σήμεραν εις την μεγαλόπολιν ταύτην ο αοίδημος εκείνος Αρχιμανδρίτης!»²⁴.

Την ενίσχυση της παιδείας και την θρησκευτική διαπαιδαγώγηση από πεπαιδευμένους ιερείς που να τιμούν τον ελληνισμό και να υπερασπίζονται την ελληνική καταγωγή και υπηκοότητά τους υποστήριξε ο Γρηγόριος Κούππας στις επιστολές του. Παράλληλα στιγματίζε τα προβλήματα που δημιουργούσε η Ρωσική Σύνοδος, στην οποία υπαγόταν η ελληνική εκκλησία της Οδησού, για να εκδώσει άδεια σε ιερείς με ελληνική υπηκοότητα να λειτουργήσουν στο ναό²⁵. Η υπηκοότητα των ιερέων και των διδασκάλων προσέκρουε στην πολιτική εκρωσισμού της κυβέρνησης που πρώτο στόχο της είχε τους μη-ορθόδοξους και κυρίως τους Εβραίους, τους καθολικούς Πολωνούς, αλλά επεκτεινόταν και στους μη-ρωσικούς ορθόδοξους πληθυσμούς, όπως τους Γεωργιανούς και Ουκρανούς²⁶. Ο Γρηγόριος επιθυμούσε την ανασύνταξη της ελληνικής κοινότητας δίνοντας έμφαση στην

²³ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 8-4-1867.

²⁴ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 19-8-1867.

²⁵ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 1-1-1871.

²⁶ N. Riasanovsky, *Histoire de la Russie. Des origines à 1996*, Παρίσι 1996, 426.

παιδεία που είχε εγκαταλειφθεί, στην αναμόρφωση της Ελληνομπορικής σχολής και στην ίδρυση του ελληνικού Παρθεναγωγείου. «[Η Ελληνομπορική σχολή] ήτις, αν και κέκτηται πλουσίας προσόδους, ευρίσκειται εν αθλιεστάτη καταστάσει, εν ω άλλοτε ήτο η ανθηροτέρα της Οδησού σχολής· η παρακμή της σχολής αποδοτέα είναι εν μέρει εις την επιρροήν του σλαβισμού, εις ον αντίκεινται αι φιλελεύθεραι ιδέαι του Ελληνισμού· προ καιρού η εφορία εξήτει να φέρει διδασκάλους εξ Ελλάδος αλλά (η εφορία ή μάλλον η αστυνομία επί των σχολών μισθοδοτούμένη υπό της κυβερνήσεως) εμπόδιζε τούτο διά τον λόγον ότι δεν έχουν δίπλωμα Ρωσσικόν τινός Πανεπιστημίου ως τελειοδίδακτοι της Ρωσσικής Φιλολογίας· τουτέστι δεν είναι εμβεβοτισμένοι εις τα δεσποτικά νάματα του Σλαβισμού»²⁷.

Αναζητώντας την προέλευση των διλημμάτων

Τα γενεσιουργά αίτια των διλημμάτων με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ο Γρηγόριος κατά τη διάρκεια της εργασίας του στις μεγαλουπόλεις αλλά και στην ενδοχώρα του ρωσικού νότου σχετίζονται με μια σειρά παράγοντες που οφείλουμε να διερευνήσουμε: το επάγγελμα που ασκεί, την κοινωνική του θέση, την εμπειρία των γεωγραφικών μετακινήσεων και την πίεση των ανερχόμενων εθνικισμών.

Το είδος της επαγγελματικής του ενασχόλησης, το εμπόριο σιτηρών, και η συμμετοχή του σε έναν μηχανισμό ιδιοποίησης που συγκροτείται κυρίως από ξένους και αποσπά κέρδη από τους ρωσικούς εθνικούς πόρους, αποτελεί βασική παράμετρο στη διαμόρφωση της πολιτικής και οικονομικής σκέψης του. Είναι ο έμπορός μας ευάλωτος στις πιέσεις των ρωσικών αρχών για ενσωμάτωση και εξ αντικειμένου εχθρός της σλαβόφιλης μερίδας της ρωσικής κοινωνίας στην προσπάθεια της για εθνική ολοκλήρωση.

Το σιτεμπόριο αποτελούσε εξάλλου μιαν όλο και πιο διεθνοποιημένη υπόθεση που ξέφευγε από τις προσπάθειες ελέγχου και τις διορθωτικές κινήσεις της ρωσικής κυβέρνησης. Δεν μπορούσε να αποτελέσει πλέον, όπως έδειξε και ο Κριμαϊκός πόλεμος, όπλο εκβιασμού ενάντια στις Δυτικές δυνάμεις²⁸. Η θέση των ελληνών σιτεμπόρων ήταν με τους Ευρωπαίους και μάλιστα με τους Βρετανούς που έπαιζαν ρυθμιστικό ρόλο στη διεθνή ζήτηση, στον καθορισμό των τιμών και στη διακίνηση των σιτηρών. Από την άλλη, οι μεγάλοι ελληνικοί ή ελληνικής καταγωγής εμπορικοί οίκοι, όπως αυτός για τον οποίο εργαζόταν ο Γρ. Κούππας, διατηρούσαν στενότερες σχέσεις με τον ρωσικό κρατικό μηχανισμό και ήταν βασικοί

²⁷ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 1-1-1871.

²⁸ Β. Καρδάσης, *Ελληνες Ομογενείς στη Νότια Ρωσία 1775-1861*, Αθήνα 1998, 165-169.

προμηθευτές των αυτοκρατορικών στρατευμάτων κατά την εκστρατεία του 1877-1878 προς την Κωνσταντινούπολη.

Άλλη πηγή συγκρουσιακών διλημάτων προερχόταν από την κοινωνική του θέση στο σύστημα του σιτεμπορίου. Η θέση του Γρηγορίου καθοριζόταν από τη σχέση υπαλληλίας, την εξαρτημένη σχέση εργασίας και άρα την εμπλοκή του στην οικονομική δραστηριότητα για λογαριασμό άλλων. Η απαλλαγή από την «επαχθέστατη υπαλληλία» αποτελούσε διακαή πόθο και το βασικό κίνητρο που τον ώθησε να στηρίξει οικονομικά τις σπουδές του μικρότερου αδελφού του, του Αχιλλέα, ως μηχανουργού, στο Λίβερπουλ της Αγγλίας: *«Γνωρίζοντες το επαχθέστατον επάγγελμα της εμπορικής υπαλληλίας είμεθα ευδιάθετοι να σε συνδράμωμεν όπως γίνης βιομηχανος· δια της βιομηχανίας, όσον κοπιαστική και αν είναι, θα ζήσης ανετότερον από ημάς έστω και απλούς τεχνίτης και αν μείνεις, διότι θα ευρίσκης πάντοτε εργασίαν άνευ παρακλήσεων, ενώ ημείς όπως διατηρώμεν την θέσιν μας αναγκασζόμεθα να υποφέρωμεν και τας μάλλον δυστρόπους ιδιοτροπίας των προϊσταμένων μας»²⁹.*

Δεν είναι αμελητέα η εμπειρία της γεωγραφικής μετακίνησης, την οποία σκιαγραφήσαμε πιο πάνω. Το ταξίδι επέτρεπε το άνοιγμα των οριζώντων, την επαφή με την ετερότητα και την άρθρωση ενός συγκριτικού λόγου. Τα οξυδερκή σχόλια του Γρηγορίου δεν αγκαλιάζουν μόνο τις άγνωστες σε αυτόν φυλές, όπως τους Κοζάκους, τους οποίους γνώρισε σε ένα ταξίδι του στο Κουμπάν, αλλά και την πολυεθνία των χωρικών που κατοικούσαν περί την Οδησό. Ο Γρηγόριος εξαιρεί την φιλεργατικότητα των Γερμανών χωρικών: *«Εντεύθεν, φίλτατε, δύνασθε να καταλάβητε πόσος καιρός μένει προς ανάπαυσιν για τους εντολοδόχους [των αγορών] (ως εγώ π.Χ), οίτινες χρεωστούν μετά την παύσιν της αγοράς να καταγράψωσιν τας καθ' όλην την ημέραν πράξεις των. Αιτία δε τούτου είναι οι Γερμανοί όντες οι δραστηριότεροι πάντων των χωρικών. Την ημέραν εργάζονται εις τους αγρούς, την δε νύκτα φέρουσιν εις πώλησιν τους καρπούς των. Και την μεν νύκτα έρχονται ως επί το πλείστον Γερμανοί, την δε ημέραν Ρώσοι, Μολδοβάνοι και Βούλγαροι»³⁰.*

Όμως οι Εβραίοι που αποτελούν τον κύριο οικονομικό ανταγωνιστή του ελληνικού στοιχείου, από το οποίο απέσπασαν, μετά το 1860, το ρόλο του μεσάζοντα στο εμπόριο σιτηρών, βρίσκονται στην αιχμή του δόρατος της κριτικής του. Από το «χονδροειδέστατον χωρίον» Μαγιάκ, στις εκβολές του Δνεϊστερου ποταμού, που ήταν μεγάλο διαμετακομιστικό κέντρο

²⁹ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 25-7-1871.

³⁰ Ο.π., 10-10-1864.

με εμπόριο «ενεργούμενον αποκλειστικώς σχεδόν υπό των Εβραίων» έγραφε στα 1870: «Ουδεμίαν άλλην ομιλίαν έχωσι ει μη το ρούβλιον και ουδόλως φροντίζουσι αν αλλού φονεύονται άνθρωποι»³¹. Από την Οδησσό στέλνει επανειλημμένα περιγραφές των ταραχών μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων, με επίκεντρο την ελληνική εκκλησία που βρισκόταν σε εβραϊκή γειτονιά. Σ' αυτές διαφαίνεται η αντιπάθεια και ο αντισημιτισμός, η διαφωνία με τα φιλελεύθερα μέτρα της πολιτικής του αυτοκράτορα Αλεξάνδρου και ο έντονος οικονομικός και πολιτισμικός ανταγωνισμός: «Το εμπόριον της Οδησσού εναπόκειται εις τας χείρας των Εβραίων. Το επάρατον τούτο γένος, το οποίον ο μακαρίτης αυτοκράτωρ Νικόλαος δικαίως ηθέλησεν να αποκλείσει εις το εσωτερικόν της Ρωσίας μακράν των χριστιανών»³² έλαβεν τοσαύτην ισχύν επί των παραλίων της Μαύρης Θαλάσσης, ώστε ουδεμία πράξις γίνεται άνευ αυτών. Ου μόνον δε εις το εμπόριον αλλά και εις τα πολιτικά εισεχώρησαν»³³. Κατηγορώντας τους για το φιλοτάραχο χαρακτήρα τους και την «προσβολή των χριστιανικών εθιμοταξιών», ο λόγος του Γρηγορίου Κούππα αναπαράγει τα αρνητικά στερεότυπα και τις φυλετικές προκαταλήψεις που διαπερνούσαν την ελληνική παροικία σε μια εποχή κάμψης των ελληνικών δραστηριοτήτων και όξυνσης της ενδοκοινοτική διένεξης. Ο Γρηγόριος Κούππας μας παρέχει μια εναργέστατη περιγραφή των διήμερων ταραχών που συγκλόμισαν την Οδησσό τον Μάρτιο του 1871, κατά τις οποίες Έλληνες, Ρώσοι και ο λοιπός πληθυσμός, υπό την εφεκτική στάση της αστυνομίας, ενώθηκαν κατά των Εβραίων. Οι Εβραίοι υπήρξαν τα εξιλαστήρια θύματα για την συσσωρευμένη κοινωνική δυσαρέσκεια εξαιτίας της παρατεταμένης οικονομικής ύφεσης και στασιμότητας της πόλης³⁴: «Ο όχλος έπεσεν μανιωδώς κατά των Εβραίων, συνέτριψε τα παράθυρα των πέριξ οικιών και διαιρεθείς καθ' ομάδας διεσκορπίσθη καθ' όλας τας οδούς της πόλε-

³¹ Ο.π., 16-8-1870.

³² Στο σημείο αυτό ο Γρηγόριος υπαινίσσεται τα περιοριστικά μέτρα που υφίσταντο οι Εβραίοι ως προς την εγκατάσταση. Αντίστοιχοι περιορισμοί υπήρχαν στην άσκηση της επαγγελματικής δραστηριότητας, S. M. Dubnov, *History of the Jews in Russia and Poland from the Earliest Times until the Present Day*, Φιλαδέλφεια 1916-1920, τ. 2, 161-170.

³³ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 25-5-1865.

³⁴ Την άποψη αυτή υποστηρίζουν τόσο η P. Herlihy όσο και ρωσοεβραϊκές πηγές. Ο σύγχρονος με τους διωγμούς των Εβραίων τη δεκαετία του 1870, I. G. Orshanskii, υποστηρίζει ότι μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο οι Έλληνες έχασαν όχι μόνο το μονοπώλιο του εμπορίου σιτηρών αλλά και του εμπορίου αποικιακών στην πόλη της Οδησσού. Η μαζική εγκατάστασή τους στην πόλη και η άρση των απαγορευτικών μέτρων στην άσκηση του εμπορίου αύξησε τον ανταγωνισμό μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων, I. G. Orshanskii, *Evrei v Rossii*, Αγία Πετρούπολη 1877, 165-173.

ως συντρίβων τα παράθυρα των εβραϊκών οικιών από του κατωτέρου μέχρι του 3ου και 4ου πατώματος εις τρόπον ώστε οι χριστιανοί ηναγκάσθησαν να θέσωσιν εις όλα τα παράθυρα των οικιών των εικόνας και σταυρούς προς διάκρισιν· ούτως η πόλις άπασα μετεβλήθη εις απέραντον εικονοστάσιον, το δε εσπέρας έθεσαν προ των εικόνων και κανδυλάς ώστε έγινεν είδος τι φωτοχυσίας· η δε αστυνομία περιεφέρετο τας οδούς χάσκουσα, μη θέλουσα ή μη δυναμένη να καταστείλη την ταραχήν· ένεκεν τούτου τη επαύριον τρίτην ο καταστρέφων όχλος εγένετο θρασύτερος και πολυπληθέστερος· εισήρχετο εις τας οικίας, κατεσύντριβε, διεσκόρπιζε και ελεηλάτει τα εν αυταίς· έβλεπε τις εκ των παραθύρων ριπτόμενα φορτεπιάνα, τραπέζας, καθέδρας, ασημικά, χρήμα κλπ. Τα οποία ετέροι εν ταις οδοίς κατεσύντριβον· τα παντοπωλεία, ρακοπωλεία, ωρολογιοποιεία, πλούσια μαγαζία ρουχικών και άλλων πολυτίμων πραγμάτων διηρπάγησαν, αι συναγωγαί κατεσυντρίβησαν· εκ των Ιουδαίων ουδείς εφαινετο· πάντες εκρύβησαν και αλοίμονον εάν τις επαρουσιάζετο»³⁵. Ο Γρηγόριος μοιάζει παρατηρητής σε μια πόλη όπου οι εθνοτικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις έχουν φτάσει σε ακραίες μορφές. Δεν είναι συμμετοχος στο πογκρόμ, αναφέρεται όμως με νηφάλιο τρόπο και σαν να πρόκειται για φυσικό φαινόμενο στην αυτοκρατορική διαταγή για τις μαστιγώσεις των Εβραίων που είχαν λάβει χώρα κατά τον ενταφιασμό του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' ³⁶.

Η τοποθέτησή του, αν και μυωπική στο εβραϊκό ζήτημα, είναι σαφώς φιλελεύθερη, σε ζητήματα προσωπικών επιλογών, όπως είναι οι σπουδές των αδελφών του, αλλά και σε ευρύτερα πολιτικά θέματα. Ζώντας στην απολυταρχική Ρωσία που βρισκόταν σε επαναστατική αναταραχή, ο Γρηγόριος καταδίκασε τον δεσποτισμό του Τσάρου, κρατώντας όμως απόσταση και από τις πρώτες επαναστατικές απόπειρες. Στις κρίσεις του θα μπορούσε να διακρίνει κανείς έναν μακρινό απόηχο των ιδεών του Γαλλικού Διαφωτισμού, που δεν συνάδει με το ρωσικό καθεστώς. «Η εδώ λογοκρισία είναι πολύ αυστηρά ως προς την εισαγωγή βιβλίων και αποπέμπει πάντα τα αντιφάσκοντα με τας τυραννικάς ιδέας του Τσάρου»³⁷.

Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του Γρηγορίου διαφαίνεται και από τον μη αυταρχικό τρόπο με τον οποίο παρέχει συμβουλές για επαγγελματική αποκατάσταση στα αδέρφια του επιδιώκοντας να μην παραβιάζει την αυτεξουσιότητά τους αλλά και από την πίστη του στην αναγκαιότητα

³⁵ Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 11-4-1871.

³⁶ Ο.π., 25-5-1865.

³⁷ Ο.π., 9-10-1870.

σπουδών των γυναικών που τις καθιστά ανεξάρτητες «χωρίς να έχουν ανάγκη να τρέχουσιν κατόπιν των γαμβρών»³⁸.

Υποστηρικτής της κοσμικής εκκλησίας και του κοινωνικού ρόλου των εγγράμματων ιερέων, γράφει προς τον αδελφό του Πανάρετο, που θέλει να ακολουθήσει τον ιερατικό κλάδο: «*Να εύρης θέσιν εις Μητρόπολιν, εις ην δέον όπως έχης χρόνον δια μελέτην διότι ο απαίδευτος ιερεύς περιφρονείται. Επιθυμώ να σε ιδώ τελειοδίδακτον της εν Χάλκη Θεολογικής Σχολής, αλλά αφ' ης αυτό δεν έγινε, επιθυμώ να σε ιδώ κατέχοντα αξίως εφημερίαν. Να αναγινώσκεις συγγράμματα θεολογικά τε και πολιτικά. Καταγένου εις την μουσικήν εκκλησιαστικήν τε και ευρωπαϊκήν*»³⁹. Ο Γρηγόριος αποτρέπει τον αδελφό του από τον εγκλεισμό σε μοναστήρι. Αντίθετα του συστήνει να πάει σε μια μεγαλούπολη της Ελλάδας και να αποκτήσει γνώση και πείρα του κόσμου.

Τον ιδιαίτερο ρόλο των ιερέων στη διατήρηση και καλλιέργεια της εθνικής ταυτότητας στο χώρο της διασποράς επισημαίνει σε επιστολή του, στην οποία σχολιάζει την σταδιακή απώλεια της εθνικής ταυτότητας των παροίκων της Οδησού: «*Οι εν Οδησώ Έλληνες εφημίζοντο άλλοτε δια τον ακραιφνή εθνισμόν των· έκτοτε ο εθνισμός ημαράνθη δια τον δεσποτισμόν του Πανσλαβισμού. Ο εδώ έλλην ιερεύς επιχείρησε να αναζωπυρώσει τον Ελληνισμόν, και εάν δεν τον αφήρητα ο θάνατος, ήθελε κατορθώσει να εξελληνίσει και τους εις τον Πανσλαβισμόν εξωκύλαντας ήδη πρώην Έλληνας.*

Τοιούτων ιερέων την ανάγκην έχομεν προ πάντων ημείς οι Έλληνες, οι κατατρεχόμενοι υπό πάντων σχεδόν των εθνών, μηδ' αυτής της Ρωσσίας εξαιρουμένης, ως ζητούσης να μας συγχωνεύση εις τον Πανσλαβισμόν»⁴⁰.

Ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1860 ο Γρηγόριος καταφέρεται με ένταση εναντίον του Πανσλαβισμού, έναν όρο που υιοθετεί στις επιστολές του, όχι από ρωσικές διακηρύξεις και κείμενα της εποχής, στα οποία ο όρος δεν απαντάται⁴¹, αλλά από τον ελληνικό εθνικιστικό λόγο. Ο εθνικός του αυτοπροσδιορισμός και η ανάγκη υπεράσπισης της ελληνικής του ταυτό-

³⁸ Ο.π., 7-8-1864 και 16-3-1876.

³⁹ Ο.π., 6-5-1867.

⁴⁰ Ο.π., 21-5-1867.

⁴¹ Η Α. Διάλλα διαπιστώνει ότι αυτό το οποίο στην Ελλάδα ονομαζόταν επιθετικός, επεκατατικός πανσλαβισμός, στο εσωτερικό της ρωσικής ιντελιγκέντσιας ονομαζόταν σλαβικό ζήτημα και εννοούσε, κατά την ορολογία της εποχής, την εθνική αφύπνιση των σλαβικών λαών, Α. Διάλλα, *Πανσλαβισμός και Ανατολικό Ζήτημα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα: ο Ρωσικός Διάλογος*, διδακτορική διατριβή στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Νομικών, Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, Αθήνα 2002, 1.

τητας τον φέρουν αντιμέτωπο με τους αντίστοιχους αναφερόμενους τοπικούς εθνικισμούς και ιδιαίτερα με το σλαβικό και ρωσικό εθνικό όραμα. Η κριτική των φιλορώσων ορθόδοξων μοναχών⁴² και της προσπάθειας της Ρωσίας για συγχώνευση του ελληνικού στοιχείου καθώς και η υποστήριξη εκ μέρους της Ρωσίας της Μεγάλης Βουλγαρίας, που αντιτίθεται στα ελληνικά συμφέροντα στη Μακεδονία, αποτελούν πάγια θεματολογία των επιστολών του Γρηγορίου. Τις σκέψεις αυτές μοιράζεται με τους παραλήπτες των επιστολών του έλληνας οθωμανούς υπηκόους: «*Το Σλαβικό πνεύμα δεν ανέχεται ξένην γλώσσαν εν τω κράτει του· η κυβέρνησις αναγκάζει έκαστον χωρίον να διατηρεί ρωσικόν σχολείον εις ο η ιθαγενής του χωρίου γλώσσα σπουδάζεται ως ξένη. Εις Ταγανρόγ εδόθη μόνον άδεια εις τους Έλληνας να έχουν σχολείον, επεβλήθη όμως όρος αυτοίς να παραδίδονται ρωσιστί μαθήματα τινά και ιδίως η αριθμητική (δια να συνηθίσουν οι παίδες να σκέπτονται ρωσιστί). Ο Τούρκος ου μόνον τους ξένους υπηκόους αλλ' ουδέ τους ιδίους αυτού δεν βιάζει να εκμάθουν την γλώσσαν των και εντούτοις τον ονομάζομεν βάρβαρον· ηξέυρεις ίσως ότι εφέτος απηγορεύθη εν Ρωσία η είσοδος των ελληνικών εφημερίδων· μόνον αι εν Τεργέστη εκδιδόμεναι έρχονται δια Πετρονπόλεως συνεπεία παραστάσεων της Αυστριακής Προσβείας· έρχεται δε και η φιλόρωσος Βυζαντίς· η επίσημος εφημερίς εδικαιολόγησε την απαγόρευσιν εκ του ότι δήθεν δεν υπάρχουν κατάλληλοι λογοκριταί δια την εξέλεγγιν των ελληνικών συγγραμμάτων· αλλ' εγώ έκτοτε εσκέφθην ότι κάτι πάλιν μηχανεύεται ο αδηφάγος ούτος καρχαρίας· και τωόντι αι της Ερζεγοβίνης ταραχαί είναι προανάκρουσμα άλλων μεγαλύτερων συμφορών είτε γενικών κατά της Τουρκίας είτε μερικών κατά του Πατριάρχου και υπέρ του θριάμβου των Βουλγαρικών αξιώσεων· Η Ρωσία προτιμά να βαδίζει σιγά αλλ' εσκεμμένως και ασφαλώς· αν και δυσανασχετώ κατά της Ρωσίας δεν δύναμαι αφ' ετέρου ή να θαυμάζω την πολιτικήν της· πόσον εμπαιζει τους διπλωμάτας της Ευρώπης! Έκαμε τον Ναπολέοντα να ενεργήση την δήμευσιν των μοναστηριακών κτημάτων εν Βλαχία και ενόμιζεν ο άθλιος εκείνος ότι υπηρετεί την λατινικήν προπαγάνδαν εν ω η πτώχευσις του ημετέρου κλήρου διηκολύνε τας ραδιουργίας της προπαγάνδας των ελεημόνων και φιλαδέλφων ρώσων μοναχών»⁴³.*

Υπό την πίεση των ανερχόμενων εθνικισμών περνά σε διάστημα είκοσι ετών από τις φιλικά διακείμενες προς τους Ρώσους θέσεις σε αδήριτη κριτική των πανσλαβιστικών ονείρων και σχεδίων: «*Εις Ρωσίαν ήλθον με*

⁴² Ε.Λ.Ι.Α., Γρ. Κούππας, 13-6-1869.

⁴³ Ο.π., 26-8-1875.

φιλόρωσσα αισθήματα, ως ήσαν τότε πάντες οι Έλληνες. Και ναι μεν άμια μεν εγνώρισα εκ του σύνεγγυς τους Ρώσσους εψυχράνθη ο ζήλος αλλά διετέλουν πάντοτε συμπαθών προς το έθνος εν γένει· έπεσε τότε εις χείρας μου περιοδικόν τι, ούτινος δεν ενθυμούμαι τον τίτλον, μεταξύ των εν αυτώ άρθρων εκίνησε την περιέργειάν μου εν, όπερ έφερεν επιγραφήν ελληνιστί. Η φωνή του δικαίου. Δεν ενόουν τότε καλά την Ρωσσιικήν αλλ' εξ όσων ενόησα εκατάλαβα ότι διελάμβανε άρρητ' αθέμιτα κατά των Ελλήνων... δεν ενόουν τότε την σύγχρονον πολιτικήν, αλλ' εκ των συμβάντων εκατάλαβα ότι δια των τοιούτων άρθρων εμαίνεται το Βουλγαρικόν ζήτημα»⁴⁴.

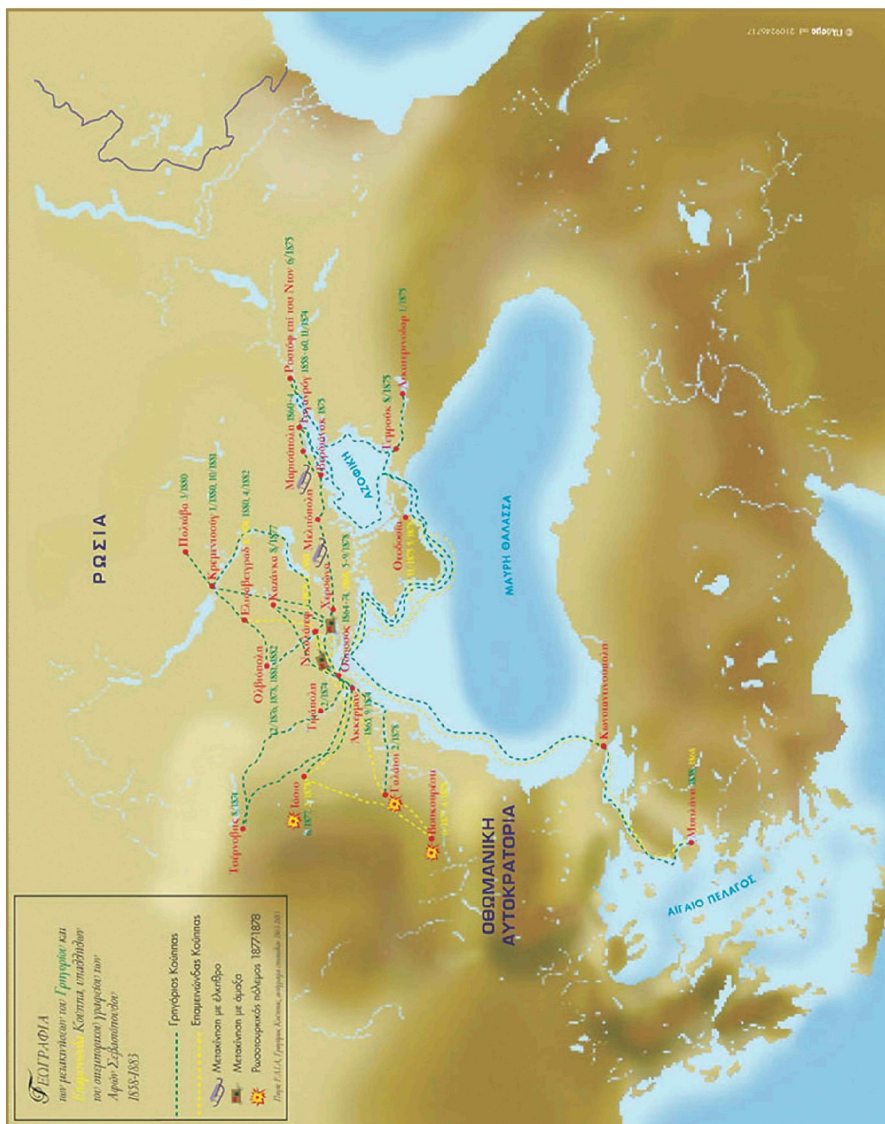
Στη Μαριούπολη ο Γρηγόριος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας της δίωξης του καθολικού πολωνού ιερέα και της εξορίας του στη Σιβηρία λόγω της υπεράσπισης της πολωνικής επανάστασης. Αλλά και η επαφή με τους σλαβόφιλους και η ανάγνωση του καταστατικού του Πανσλαβιστικού Κομιτάτου και των άρθρων του για ίδρυση σλαβικών σχολείων στις μεσημβρινές επαρχίες της Θράκης και της Μακεδονίας τον έκαναν ιδιαίτερα επικριτικό στα φιλόρωσα αισθήματα των συντοπιτών του.

Με αφορμή την είδηση της επίσκεψης του ρώσου αυτοκράτορα στη Μυτιλήνη και τις τιμές που του απονεμήθηκαν από τις αρχές, την Εκκλησία και τον λαό, απαντά στον φίλο του Ιωάννη Χ΄Τιαννάκη: «Πολυλογώ, φίλτατε, περιστάσεως δοθείσης κατά των Ρώσσων διότι ειξεύρω ότι οι Χριστιανοί της Τουρκίας εις την Ρωσίαν στρέφουσι τα βλέμματα ως σωτήραν· ναι μεν ο τσάρος κρατεί δια της δεξιάς πέλεκιν, δι ού ζητεί να συντρίψη τον σιδηρούν ζυγόν, ον προτίθεται να θέση επί του τραχήλου των ραγιάδων· ο χρυσούς ζυγός θαμβοί την όρασιν αλλ' επίσης βαρύνει ως ο σιδηρούς· όθεν μακράν ημών ο τοιούτος σωτήρ»⁴⁵. Η ανάγνωση του τεκμηριωτικού υλικού του αρχείου καθιστά όλο και περισσότερο διαυγή την άποψη πως ο μοναδικός λόγος αντίστασης στη ρωσική ενσωμάτωση ήταν η ύπαρξη συγκροτημένης ελληνικής εθνικής συνείδησης. Η χρονική συγκυρία της οικονομικής αβεβαιότητας και αστάθειας επέτεινε την ανάγκη συσπείρωσης γύρω από την εθνοτική ομάδα και πρόβαλλε εντονότερα την ανάγκη ύπαρξης ενός εθνικού κέντρου, της ελληνικής πατριωτικής, υπό την καθοδήγηση του ελληνικού προξενείου και με έμφαση στην ενίσχυση των εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών μηχανισμών.

⁴⁴ Ο.π., 22-4-1873.

⁴⁵ Ο.π., 1-1-1871.

EVRIDIKI SIFNEOS

NATIONAL SELF DEFINITION IN A CHANGING
ECONOMIC ENVIRONMENT

A TESTIMONY FROM A GREEK COMMERCIAL-EMPLOYEE
IN THE RUSSIAN GRAIN TRADE

Grigorios Kouppas's correspondence that is kept in E.L.I.A (Hellenic Litterary and Historical Archive), outlines in a unique way the geographical and social mobility of the Greek merchants in the Russian grain markets. From this point of view it forms, one of the few historical sources in Greece that enrich and deepen our knowledge concerning the entrepreneurship of the Greeks living in southern Russia during the difficult for the Greek presence third quarter of the 19th century.

The article follows Kouppas's itineraries in the southern Russian provinces as well as his links, through correspondence and exchange of goods, with his homeland.

Grigorios's letters highlight the emergence of the national conscience among Greek immigrants in Russia and allow us to follow up the way they conceived the Imperial government's position towards the Eastern Question while living in an unstable and changing economic environment. This latter created, under the pressure of the awakening of all ethnicities in Russia, the need to reinforce the national characteristics of the community under the leadership of the Greek Consulate and by strengthening the educational and religious mechanisms.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

ΝΕΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΩΝ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΔΙΚΤΥΩΝ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΟ ΜΑΝΤΣΕΣΤΕΡ*

Η μελέτη αυτή διερευνά την οργάνωση δύο διαφορετικών δικτύων που αποτελούν κεντρικό τμήμα της συμβατικά ονομαζόμενης ελληνικής εμπορικής διασποράς. Το βλάχικο δίκτυο, που απαντάται στο χερσαίο μεταφορικό εμπόριο στην Αυστροουγγαρία (Βουδαπέστη, Βιέννη), και το χιακό εμπορικό δίκτυο, που ανέπτυξε ένα πλέγμα δραστηριοτήτων με βάση το θαλάσσιο διαμετακομιστικό εμπόριο στην Αγγλία (Λονδίνο, Μάντσεστερ). Επίσης η μελέτη πραγματεύεται τη σχέση ανάμεσα στην εθνική ομάδα και την επιχειρηματικότητα, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στα πολιτισμικά χαρακτηριστικά αυτής της σχέσης. Στη θεωρητική συζήτηση περί εθνότητας, ενός νεόκοπου όρου, έχουν καταγραφεί ποικίλες προσεγγίσεις στην έννοια της εθνικής ομάδας και της εθνικής κοινότητας με κύριο άξονα όμως την αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας. Από τα επίπεδα της αναλυτικής προσέγγισης της έννοιας της εθνότητας επιλέγεται αυτό του εθνοτικού δικτύου. Το πρόσθετο χαρακτηριστικό σε αυτή την περίπτωση πέρα από τη συγγένεια, την αλληλεγγύη της ομάδας, την κοινή κουλτούρα, είναι η προσφορά οικονομικών πλεονεκτημάτων και πόρων στα μέλη του δικτύου¹.

---

* Το θέμα αυτής της εργασίας παρουσιάστηκε στο Σεμινάριο της Σύρου 2002 και στην ΕΣΤΙΑ, Όγδοη επιστημονική συνάντηση του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Κουτουλουφάρι-Κρήτη, 11-13 Απριλίου 2003). Στο δημοσιευμένο κείμενο αξιοποιήθηκαν οι παρεμβάσεις των συμμετεχόντων στις δύο συναντήσεις, τους ευχαριστώ και από αυτή τη θέση.

¹ Για την έννοια της εθνότητας κατατοπιστικό είναι το εγχειρίδιο των J. Hutchinson, A. Smith, *Ethnicity*, Οξφόρδη 1996. Οι Βλάχοι χαρακτηρίζονται ως εθνοπολιτισμική, ή εθνοτική ομάδα και έχουν γίνει αντικείμενο εκτενούς, αλλά άنيσης μεθοδολογικά διαπραγμάτευσης στο τρίτομο έργο του Αστ. Κουκούδη, τ. 1, *Η Θεσσαλονίκη και οι Βλάχοι*, τ. 2, *Οι Μητροπόλεις και η Διασπορά των Βλάχων*, τ. 3, *Οι Ολύμπιοι Βλάχοι και τα Βλαχομογλενά*, Ινστιτούτο Αμυντικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 2000-1. Ανάλογο παράδειγμα εθνοτικού δικτύου φαίνεται να συγκροτούν και οι Τουρκόφωνοι Πόντιοι με την εκμετάλλευση πολιτισμικών χαρακτηριστικών και τη δημιουργία δικτύου διανομής οικονομικών πόρων, βλ. Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ. Ζήτω το Έθνος. Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Ηράκλειο 2001, εισαγωγή, 20 κ.εξ.

Οι Χίοι και οι Βλάχοι από τον 18ο αιώνα συστήνουν δίκτυα στους τόπους εμπορικής διασποράς τους. Τα δύο δίκτυα παρουσιάζουν τα γνωστά κοινά τυπικά χαρακτηριστικά: θρησκεία, γλώσσα, καταγωγή². Παρουσιάζουν όμως και μια ειδοποιό διαφορά: οι Χίοι αντίθετα με τους Βλάχους δεν χαρακτηρίζονται ως εθνοπολιτισμική ομάδα, αλλά ως εθνοτοπική ομάδα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαπίστωση –μέσα από τις ιστορικές μαρτυρίες– ότι οι Χίοι, ενώ δεν αποτελούν εθνοπολιτισμική ομάδα, είχαν συνείδηση ιδιαίτερης επιχειρηματικής ομάδας, και οι σύγχρονοί τους έμποροι συχνά τους κατονόμαζαν και τους αντιμετώπιζαν ως ξεχωριστή ομάδα, ενώ δεν συνέβη το ίδιο με τους Βλάχους, οι οποίοι απέτελεσαν μια άτυπη επιχειρηματική ομάδα³. Πάντως, η θέση και των δύο ομάδων ήταν κομβική για την κοινωνική και οικονομική συγκρότηση των ελληνικών παροικιών στους νέους τόπους εγκατάστασης.

Οι οικονομικές μεταναστεύσεις της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας μας οδηγούν στην ιστορία της εμπορικής διασποράς. Η θεωρητική συζήτηση γύρω από την «εμπορική διασπορά», έχει ξεκινήσει από τον κοινωνιολόγο Abner Cohen. Η έννοια αυτή αναφέρεται σε μια εθνική ομάδα κοινωνικά αλληλοεξαρτώμενη, αλλά διασπαρμένη σε διαφορετικές κοινότητες. Το πεδίο παρατήρησης καταρχήν ήταν επιχειρηματικές ομάδες από τη Δυτική Αφρική και τη Νοτιανατολική Ασία⁴. Ένα κεντρικό ζήτημα στη σχετική συζήτηση είναι αν η προβολή στο ιστορικό προσκήνιο μειονοτήτων με επιχειρηματικές δραστηριότητες είναι αποτέλεσμα οικονομικών παραγόντων που ενυπάρχουν σε κάθε κοινωνία η οποία βρίσκεται σε φάση καπιταλιστικής εξέλιξης, ή πρόκειται για μια αόριστη ενεργοποίηση πολι-

² Για την δυναμική αυτών των χαρακτηριστικών στον παροικιακό ελληνισμό βλ. P. Kitromilides, «Orthodox culture and collective identity in the Ottoman Balkans during the eighteenth century», *Oriente Moderno* XVIII/1 (1999), 131-145.

³ Το θέμα εδώ δεν είναι η βλάχικη ταυτότητα αλλά οι οικονομικές δραστηριότητες μιας πληθυσμιακής ομάδας βλαχόφωνων της Νότιας Βαλκανικής, αναγνωρίσιμης κυρίως από τον τόπο καταγωγής και το επώνυμο. Για το στρώμα των εγγράμματων Βλάχων που είχε ελληνική παιδεία, βλ. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Η ελληνική γλώσσα στα Βαλκάνια (1750-1850). Το τετράγλωσσο λεξικό του Δανιήλ Μοσχοπολίτη*, Ιωάννινα 1988. Όλγα Κατσαορδή-Hering, «Εκπαίδευση στη Διασπορά. Προς μια παιδεία ελληνική ή προς “θεραπεία” της πολυγλωσσίας;», στο: *Νεοελληνική Παιδεία και Κοινωνία. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1995, 153-177.

⁴ A. Cohen, «Cultural Strategies in the Organization of Trading Diasporas», στο: Cl. Meillassoux (επιμ.), *The Development of Indigenous Trade and Markets in West Africa*, Λονδίνο 1971 και Christine Dobbin, *Asian Entrepreneurial Minorities. Conjoint Communities in the Making of the World-Economy*, Richmond-Surrey 1996. Για την κοινή κουλτούρα ως στοιχείο αλληλεγγύης στις ομάδες της εμπορικής διασποράς, βλ. Ph. Curtin, *Cross-cultural trade in World history*, Καίμπριτζ 1984, 1-3.

τισμικών και πολιτικών ιδιοτήτων. Στα ισχυρά κράτη που διαμορφώθηκαν ήδη από τον 17ο και 18ο αιώνα τόσο στην Ευρώπη, όσο και στη Νοτιοανατολική Ασία στον 19ο αιώνα, δημιουργήθηκαν νέοι πόροι εισοδήματος κυρίως μέσα από τις εμπορικές συναλλαγές. Σε αυτές τις συνθήκες κινητοποιήθηκαν κάποιες ομάδες από διάφορες διεθνείς μειονότητες –όπως οι Εβραίοι και οι Κινέζοι– οι οποίες ανταποκρίθηκαν με ταχύτητα στις ανάγκες της εμπορευματοποίησης των αγαθών. Πρόκειται για ένα σύνθετο πρόβλημα στο οποίο δεν επαρκούν μόνο οι οικονομικές, ή μόνο οι πολιτισμικές εξηγήσεις⁵.

Η στενή σχέση μεταξύ εθνικής ομάδας και επιχειρηματικότητας έχει αναδειχθεί από τη σχετική βιβλιογραφία. Ιδιαίτερα όταν επιχειρηματικές ομάδες με κοινό ιστορικό παρελθόν και κοινές πολιτισμικές αξίες, όπως οι Εβραίοι, βρέθηκαν σε διαφορετικούς τόπους μετανάστευσης και εγκατάστασης με διαφορετικές ευκαιρίες και ακολούθησαν διαφορετικά επιχειρηματικά πρότυπα⁶. Η επιχειρηματική δράση στηρίχθηκε συχνά στο οικογενειακό, αλλά και στο εθνικό δίκτυο, που εξασφάλιζαν κεφάλαιο, κοινωνική και ψυχολογική ασφάλεια, καθώς και εξειδικευμένη γνώση. Η έννοια της επιχειρηματικότητας έχει ποικίλους προσδιορισμούς στην οικονομική θεωρία. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση η σημασία της εμπορικής επιχειρηματικότητας φωτίζεται από την αυστριακή σχολή του Hayek και του Kirzner, οι οποίοι επικεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται η ιδιωτική πληροφορία στην ανταγωνιστική διαδικασία της αγοράς ώστε να δημιουργεί εξισορροπητικές τάσεις, ιδιαίτερα σε αγορές που υπόκεινται σε συνεχείς διακυμάνσεις. Σύμφωνα με αυτή την άποψη ο επιχειρηματίας λειτουργεί ως μεσάζοντας που στοχεύει στο κέρδος το οποίο εξασφαλίζεται κυρίως στις ακανόνιστες συνθήκες της αγοράς⁷.

Είναι ευνόητο ότι οι εθνικές ομάδες προσαρμόζονται στις δυνατότητες που προσφέρει το νέο περιβάλλον, δυνατότητες και προοπτικές που δια-

---

⁵ A. Reid, «Entrepreneurial Minorities, Nationalism, and the State», στο: D. Chirot, A. Reid *Essential Outsiders. Chinese and Jews in the Modern Transformation of Southeast Asia and Central Europe*, University of Washington Press, Σιάτλ/Λονδίνο 1997, 36-37, 43.

⁶ Βλ. για παράδειγμα A. Godley, *Jewish Immigrant Entrepreneurship in New York and London 1880-1914. Enterprise and Culture*, Palgrave 2001. Στο θέμα των επιχειρηματικών δικτύων της Διασποράς ήταν αφιερωμένη η συνάντηση εργασίας του 13ου Διεθνούς Συνεδρίου Οικονομικής Ιστορίας, «Diaspora Entrepreneurial Networks, 1000-2000», 21-22 Σεπτ. 2002, Κέρκυρα, βλ. σχετική παρουσίαση, Τζελίνα Χαρωλάτη, «Επιχειρηματικά δίκτυα της διασποράς», *Τα Ιστορικά* 35 (2001), 442-446.

⁷ M. Casson, *Enterprise and Competitiveness. A System View of International Business*, Οξφόρδη 1990, 46, 73.

φέρουν στο χρόνο και στο χώρο. Έχει ενδιαφέρον να εστιάσουμε στην αμοιβαία σχέση μεταξύ της εθνικής ομάδας σε διασπορά και της επιχειρηματικότητας. Σε αυτή τη βάση προσεγγίζουμε ένα σύστημα σχέσεων και προτύπων που αλληλεπιδρούν σε ανθρώπους που μοιράζονται ένα κοινό παρελθόν, ή τη μεταναστευτική εμπειρία. Για να κατανοήσουμε το πλαίσιο αναφοράς της εθνικής ομάδας και της επιχειρηματικότητας παραπέμπουμε στη μελέτη τριών αλληλοεπιδρώντων παραγόντων: τις δομές των ευκαιριών (συνθήκες της αγοράς), τα χαρακτηριστικά της ομάδας (επιλεκτική μετανάστευση, κουλτούρα, δημιουργία κοινωνικών δικτύων), τη στρατηγική της ομάδας (σχέση ευκαιριών και εθνικών χαρακτηριστικών)⁸ που αναπτύχθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους, σε δρομολόγια εμπόρων-επιχειρηματιών που κινήθηκαν στη διεθνή και στην τοπική οικονομία από το 1780 έως το 1870.

Τα κοινά χαρακτηριστικά στη συγκρότηση των εμπορικών δικτύων στην Αυστροουγγαρία και στη Βρετανία

A) Ο χώρος υποδοχής και διαμόρφωσης των ελληνικών εμπορικών δικτύων ήταν μια οργανωμένη διοικητικά αυτοκρατορία με οικονομική υποδομή, πολιτισμικό υπόβαθρο και κοινωνική διαστρωμάτωση. Η οικονομική ζωή στο χώρο αυτό εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τη διακίνηση αγροτικών, κτηνοτροφικών προϊόντων, καθώς και ορισμένων προϊόντων της βαλκανικής οικοτεχνίας κυρίως για τον επισιτισμό και την ένδυση των πληθυσμών της αυτοκρατορίας. Σε όλες τις περιπτώσεις η οργάνωση αυτής της εμπορικής μεταφοράς ήταν βασικό έργο των ελληνικών εμπορικών δικτύων.

B) Η συγκρότηση της ελληνικής κοινότητας στα αυστροουγγρικά οικονομικά κέντρα (Βιέννη, Βουδαπέστη) 1780-1830 και στα βρετανικά (Λονδίνο, Μάντσεστερ) 1830-1870 παρουσιάζει ομοιότητες. Ένας οικιστικός πυρήνας οργανωμένος με κέντρο αναφοράς την ορθόδοξη εκκλησία, την κοινή θρησκευτική ζωή, τη φιλανθρωπική αλληλεγγύη, την οικονομική αλληλεξάρτηση συσπειρώνει τους εμπόρους-παροίκους. Με αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε τα συνεκτικά στοιχεία της παροικιακής οργάνωσης, τα οποία διαμορφώνουν μια τυπολογία που έχει τις ρίζες της στην αδελφότητα του Αγίου Νικολάου στη Βενετία τον 16ο αιώνα. Παρά τις ιδιαιτερότητές τους πρόκειται για κοινότητες, που ενώ αναπτύχθηκαν σε αλλόδοξο περιβάλλον δεν απειλήθηκαν από ξένα δόγ-

⁸ H. Aldrich, R. Waldinger, «Ethnicity and Entrepreneurship», *Annual Review of Sociology* 16 (1990), 111-135.

ματα και θρησκευτικό προσηλυτισμό. Η οργάνωση της ελληνικής κοινότητας υπήρξε βασική προϋπόθεση για την οργάνωση των εμπορικών δικτύων.

Γ) Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτέλεσε πεδίο οικονομικής δράσης, αλλά και δυναμικό εφελτήριο εμπορικών δραστηριοτήτων. Από τον 18ο αιώνα η ελληνική ή ελληνόφωνη εμπορική επιχείρηση είχε διαμορφώσει μια «γραμμική ή δρομολογιακή» οργάνωση του χώρου. Παράλληλα, αν και ευχερέστερα, είχαν οργανωθεί οι θαλάσσιες διαδρομές πάνω σε συγκεκριμένες και εδώ ρότες των ιστιοφόρων πλοίων. Το θαλάσσιο διαμετακομιστικό εμπόριο (Βρετανία), όσο και το χερσαίο (Αυστροουγγαρία) οργανώθηκαν με βάση τα κοινωνικά δίκτυα που είχαν παρόμοια δομή, δηλ. κοινή καταγωγή και οικογενειακό οργανωτικό πυρήνα. Και οι δύο ομάδες, Βλάχοι και Χίοι, παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά της κλειστής κοινωνικής ομάδας στον τόπο μετανάστευσης, που συντηρείται με την ενδογαμία και την αναπαραγωγή κοινών πολιτισμικών προτύπων.

Δ) Η λειτουργία των εμπορικών δικτύων και στους δύο χώρους καθορίζεται από: την επιλεκτική μετανάστευση με στόχο το επιχειρείν, την επιχειρηματική απόπειρα που στηρίζεται στη συγκρότηση αυτών των ομάδων, όπως αυτές των Βλάχων και των Χίων. Και στις δύο περιπτώσεις μπορούμε να διαπιστώσουμε άλλο ένα κοινό χαρακτηριστικό, ένα προγενέστερο βίαιο γεγονός, στη διάρκεια της οθωμανικής περιόδου. Μια καταστροφή όπως της Μοσχόπολης (1769, 1778) και της Χίου (1822) λειτουργεί συχνά ως σημείο αναφοράς της συλλογικής ιστορικής μνήμης.

Τα εμπορικά δίκτυα

Η έννοια του δικτύου έχει γίνει πλέον απαραίτητο εργαλείο στη μελέτη των εθνικών ομάδων, καθώς και των επιχειρήσεων. Το δίκτυο ως αναλυτικό εργαλείο χρησιμοποιήθηκε από την κοινωνιολογία και την κοινωνική ψυχολογία στη δεκαετία του 1930 για να ορίσει μια τυπολογία διαπροσωπικών σχέσεων, που οδηγούσε στη διαμόρφωση κλίμακας. Αργότερα, μετά το 1950, κοινωνιολόγοι από το Χάρβαρντ και ανθρωπολόγοι της σχολής του Μάντσεστερ, επεξεργάστηκαν την άτυπη, διαπροσωπική σχέση που αναπτυσσόταν στα δίκτυα ακόμη και με μαθηματικούς τύπους. Η έρευνα γύρω από τις κλίμακες, ομάδες (cliques, clusters, blocks) οδήγησε σύντομα στην εμπειρική ανακάλυψη ότι αυτά τα συστήματα περιείχαν συνεκτικές υποομάδες, που διαμόρφωναν σχέσεις μέσα από τη σύγκρουση και την άσκηση εξουσίας⁹.

⁹ Για την εξέλιξη της ανάλυσης των κοινωνικών δικτύων, βλ. J. Scott, *Social Network*

Η συζήτηση γύρω από τις οικονομικές δραστηριότητες, επισημαίνει τη σπουδαιότητα της εμπιστοσύνης που αναπτύσσεται ιδιαίτερα στα μικρά δίκτυα. Θεμελιώδης λειτουργία του δικτύου είναι η ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ των μελών, χαρακτηριστικό που μπορεί να έχει μεγαλύτερη βαρύτητα από την ίδια τη διακίνηση των αγαθών. Οι κοινωνικοί δεσμοί που στηρίζουν τα δίκτυα μειώνουν το κόστος της ίδιας της πληροφορίας, ενώ παράλληλα εξασφαλίζουν την εγκυρότητά της. Αυτή η οπτική, που αφορά το κόστος της πληροφορίας, δίνει έμφαση στην κοινωνική βάση της οικονομικής δραστηριότητας. Ο λόγος εδώ για τα ιδιωτικά δίκτυα της οικογένειας, μέσα σε αυτά ασκείται τόσο η ηθική διαπαιδαγώγηση όσο και η τεχνική κατάρτιση των μελών. Τα βασικά στοιχεία της ηθικής διαπαιδαγώγησης συνοψίζονται στον σεβασμό προς τους μεγαλύτερους και τους περισσότερο έμπειρους. Παράλληλα η μετάδοση της εμπορικής γνώσης είναι σημαντική μέσα στην ίδια την οικογένεια¹⁰.

Από τον 18ο αι. η δομή της οικογενειακής επιχείρησης, αλλά και η στρατηγική της είναι στενά συνδεδεμένες και εξαρτημένες τόσο από την εθνική και τοπική καταγωγή, όσο και από τα ήθη του νέου τόπου εγκατάστασης. Ποικίλα κίνητρα συσπείρωσης, όπως ψυχολογικά, οικονομικά, θρησκευτικά, θα επιβάλλουν την ενδογαμία μέσα στην τοπική ομάδα, και θα καθορίσουν την οικονομική συμπεριφορά της στα όρια συχνά της συντεχνίας. Ο γεωγραφικός χώρος καταγωγής, που λειτουργεί συσπειρωτικά και οδηγεί μέχρι τον οικισμό καταγωγής, θα αποτελέσει το κοινό σημείο αναφοράς και ψυχικής τόνωσης, τον χώρο κοινωνικής ασφάλειας και καταξίωσης, την πρώτη πηγή άντλησης οικονομικών γνώσεων. Εξάλλου η αξιολόγηση των πολιτισμικών προτύπων στην κοινωνική συγκρότηση των εθνικών ομάδων έχει καταγραφεί στη σχετική συζήτηση. Ένα πλήθος ατόμων θεωρούν ότι ανήκουν σε μια εθνική ομάδα είτε εξαιτίας κάποιας αρετής, ή ιδιότητας, είτε εξαιτίας μιας πραγματικής, ή νοεράς κοινής καταγωγής¹¹.

Η αναπαραγωγή, η εξέλιξη και η ανάπτυξη του δικτύου είναι οι σημα-

---

Analysis. A Handbook, Λονδίνο 1991, 7-38. Η συζήτηση στις κοινωνικές επιστήμες γύρω από τη σημασία των δικτύων για την ανάλυση των κοινωνικών δομών εμπλέκει προσεγγίσεις από την πολιτική οικονομία έως την κοινωνική ψυχολογία. Ενδεικτικά βλ., B. Wellman, S. D. Berkowitz (επιμ.), *Social Structures: a network approach*, Καίμπριτζ 1988.

¹⁰ M. Casson, *Information and Organization. A New Perspective on the Theory of the Firm*, Οξφόρδη 1997, 117 κ.εξ.

¹¹ T. Shibutani, K. Kwan, *Ethnic stratification*, Macmillan 1965, σ. 47, 55-58. Για την πολιτική διάσταση του θέματος, βλ. P. Kitromilides, «Imagined Communities and the Origins of the National Question in the Balkans», *European History Quarterly* 19/2 (1989), 149-192.

ντικότερες παράμετροι της επιχειρηματικότητας. Η γνώση αυτών των παραμέτρων γινόταν με τη μαθητεία μέσα στα γραφεία των εμπορικών οίκων. Μαζί με τις απαραίτητες τεχνικές γνώσεις: τα είδη των εμπορευμάτων, τη λειτουργία των μέσων συναλλαγής, την ορθή τήρηση των καταστίχων, μέσα στα ίδια τα γραφεία μεταδιδόταν και ένα είδος άρρηκτης γνώσης (tacit knowledge) που έφερε τον μαθητευόμενο σε επαφή με τους μηχανισμούς και τα τερτίπια της αγοράς, αλλά και με τα ηθικά πρότυπα της δημόσιας και ιδιωτικής συμπεριφοράς. Η τήρηση από τους εμπόρους της εμπορικής αλληλογραφίας, των καταστίχων και των εγγράφων συναλλαγής (φορτωτικών, συναλλαγματικών, ασφαλιστηρίων) ακολούθησε για μεγάλο χρονικό διάστημα το ίδιο τυπικό με μικρές παραλλαγές. Τα εμπορικά εγχειρίδια και τα επιστολόγια εμφανίζουν μια συναφή τυπολογία όχι μόνο στο χρόνο από τον 18ο έως και το 19ο αιώνα, αλλά και σε διαφορετικές γλώσσες. Η μαθητεία του εμπόρου είχε στάδια, ανάλογα με εκείνη της συντεχνίας: γραμματικούς διαφόρων βαθμίδων, όπως τα τσιράκια και οι κάλφες στις συντεχνίες, μέχρι το τελευταίο στάδιο της μαθητείας που ο ασκούμενος στη τέχνη, ή το επάγγελμα κατακύρωνε την επαγγελματική και κοινωνική του θέση¹².

Η γνώση και αναπαραγωγή της επιχειρηματικής συμπεριφοράς μέσα στο εθνικό δίκτυο εξασφάλιζε οικονομική και κοινωνική ασφάλεια στα μέλη του. Παράλληλα όμως η προστασία του δικτύου μπορούσε να είναι ασφυκτική για τα μέλη που αποφάσιζαν να εγκαταλείψουν την εμπορική σταδιοδρομία. Η ένταξη στο δίκτυο εξαιτίας εθνικής, θρησκευτικής, τοπικής καταγωγής λειτουργούσε και σαν ασπίδα ασφαλείας, αφού τα ισχυρά μέλη της ομάδας προσέφεραν οικονομική και κοινωνική προστασία.

Η αυτοβιογραφία του Ανδρέα Συγγρού μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε το χιακό δίκτυο από το εσωτερικό του, μέσα από μια πρωτοπρόσωπη αφήγηση. Ο ίδιος ο Ανδρέας Συγγρός ανδρώθηκε στη Σύρο σε μια περίοδο απογείωσης της οικονομίας του νησιού και έδειξε από νωρίς την κλίση του στις επιχειρήσεις, αφού 15 χρονών δηλώνει ότι *εννοούν τον προορισμόν μου*¹³. Με τη συγγραφή των απομνημονευμάτων στοχεύει και αυτός στη δημιουργία επιχειρηματικής παράδοσης, μια και η έλλειψη γενεαλογι-

¹² Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα (16ος-20ος αι.)*, Αθήνα 1986, 77.

¹³ Α. Συγγρός, *Απομνημονεύματα*, Άλκης Αγγέλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου (επιμ.), Εστία-NEB, Αθήνα 1998, τ. 1, Εισαγωγή, 51*. Maria Christina Chatzioannou, «The Emergence of a Business Culture in the Modern Greek State», στο: Anne Marie Kuijlaars, Kim Prudon, Joop Visser (επιμ.) *Business and Society*, Πρακτικά συνεδρίου (Ρότερνταμ 24-26 Σεπτ. 1999) Ρότερνταμ 2000, 469-476.

κής συνέχειας του στερούσε αυτή τη δυνατότητα. Η εμπιστοσύνη στη χιακή καταγωγή ως προσωπικό και ως συλλογικό πλεονέκτημα είναι φανερό και στα *Απομνημονεύματά* του. Προσωπικά οικονομικά συμφέροντα τον απομάκρυναν από τη μεγάλη χιακή μετανάστευση στην Αγγλία. Ο λόγος είναι ότι ο Ανδρέας Συγγρός γρήγορα διαφοροποίησε τις εμπορικές δραστηριότητες σε χρηματοπιστωτικές με κέντρο την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα. Παρ' όλα αυτά, από τα βασικά χαρακτηριστικά της χιακής επιχειρηματικής οργάνωσης κράτησε τόσο την ενδοχιακή εταιρική συνεργασία, όσο και τη χιακή ενδογαμία.

Ο Κυριάκος, πατέρας του Ανδρέα Συγγρού, στην αρχή είχε προοριστεί από την οικογένειά του για το ιερατικό σχήμα, αλλά γρήγορα κατάφερε να το εγκαταλείψει. Προφανώς για να απαλλαγεί από την τοπική ιερατική σταδιοδρομία εντάχθηκε στο χιακό δίκτυο των εμπορών της διασποράς. Έτσι το 1812 ταξίδευσε από τη Χίο στο Λιβόρνο και έγινε *γραμματεύς στον τότε ακμάζοντα εμπορικό οίκον των Ροδοκανάκηδων εν Λιβόρνω*¹⁴. Ο ίδιος όμως δεν ήθελε να γίνει έμπορος, αλλά να σπουδάσει ιατρική στο πανεπιστήμιο της Πίζας. Η επιθυμία του πραγματοποιήθηκε με την οικονομική υποστήριξη του χιου εμπόρου Μανώλη Ροδοκανάκη και έτσι σπούδασε στην Πίζα και μετά στο Παρίσι. Το παράδειγμα αυτό της προστασίας και υποστήριξης των μελών της ίδιας εθνοτοπικής ομάδας αναδεικνύει την οικονομική ισχύ του χιακού δικτύου της διασποράς.

Η έννοια της επιχειρηματικότητας, που μ' έναν απλουστευμένο ορισμό ορίζει την ικανότητα ανταπόκρισης στα ερεθίσματα της αγοράς από ένα άτομο, ή μια ομάδα, αποδίδεται στο παρακάτω παράδειγμα. Στην πρώτη επικερδή εμπορική επιχείρηση, που έστησε ο Α. Συγγός στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου, βασική παράμετρος του εμπορικού κέρδους ήταν η διαχείριση της πληροφορίας. Έτσι ο ωριμότερος συμπατριώτης του Ζωρζής Πετροκόκκινος, τον παρότρυνε: *ανασκουμπώσου να σε ιδώ, φύλαξε μυστικόν όσον εμπορείς, όσον το φάμε το φάγαμε, γρήγορα θα ξυπνήση ο συναγωνισμός*¹⁵. Ο Ζωρζής Πετροκόκκινος ανήκε στη γενιά των εμπορών του μεγάλου δικτύου των Χίων στην Μεσόγειο. Στους εμπορικούς οίκους αυτής της γενιάς είχε μαθητεύσει και ο ίδιος ο Ανδρέας Συγγός στην Κωνσταντινούπολη¹⁶. Ωστόσο τα πρότυπα επιχειρηματικής

¹⁴ Α. Συγγός, *Απομνημονεύματα*, τ. 1, 7.

¹⁵ Στο ίδιο, τ. 1, 272, 278.

¹⁶ Στο ίδιο, τ. 1, 142. Ο Ζωρζής Πετροκόκκινος είχε δραστηριοποιηθεί στη Μασσαλία, βλ. Anna Mandilara, *The Greek Business Community in Marseille, 1816-1900: Individual and Network Strategies*, αδημ. διδακτορική διατριβή European University Institute, Φλωρεντία 1998.

συμπεριφοράς στα εμπορικά δίκτυα της διασποράς είναι εξαιρετικά δύσκολο να ανιχνευθούν, με μόνη πηγή συχνά τον παραδειγματικό λόγο μέσα από τις πρωτοπρόσωπες αφηγήσεις, ή ακόμη την εμπορική αλληλογραφία.

Οι Βλάχοι στην Αυστροουγγαρία

Η εθνοτοπική συσπείρωση στην επιχειρηματική δράση, όπως την έχουμε γνωρίσει στον χώρο των ελληνικών παροικιών, με τους Χίους και παλαιότερα με τους Ηπειρώτες, μπορεί να συγκριθεί με την άτυπη ομάδα των Βλάχων.

Οι βλάχοι έμποροι που εγκαταστάθηκαν στη Βιέννη υπήρξαν κλειστή εθνοπολιτισμική ομάδα που αναπαραγόταν μέσα από την οικογένεια, και τις κουμπαριές. Ένα μικρό δείγμα παρουσιάζεται από το πληροφοριακό υλικό που αντλήθηκε από τα βιβλία Γάμων, Βαφτίσεων και Θανάτων της ορθόδοξης κοινότητας της Αγίας Τριάδας, των αυστριακών υπηκόων, της Βιέννης¹⁷.

Α΄ παράδειγμα: Ο έμπορος Κωνσταντίνος Μόσχος γεννήθηκε το 1740 και πέθανε στις 8/10/1797, σε ηλικία 57 ετών. Κατά τη διάρκεια της ζωής του στη Βιέννη βάφτισε τα 5 παιδιά του Ιωάννη Χατζη Μιχάλη (1791, 1792, 1793, 1796, 1797), τα 4 παιδιά του Δημήτριου Ποσχάρου (1793, 1794, 1796, 1798) τα 3 παιδιά του Στέφανου Νοβάκοβηκ (1791, 1792, 1794), και από ένα παιδί του Ανδρέα Πούφκα (1794) του Κωνσταντίνου Τζετήρη (1795), καθώς και του Ιωάννη Πατζατζή (1797), σύνολο 15 παιδιά εμπορικών οικογενειών.

Β΄ παράδειγμα: Έξι μέλη της εμπορικής οικογένειας Τζετήρη, η Αικατερίνα και ο σύζυγός της Βρούτος, ο Αδάμης (1742-1808), ο Κωνσταντίνος (1763-1800), ο Δημήτρης (1741-1825), ο Δημήτρης (1757-1809) πραγματοποιούν 22 βαφτίσεις παιδιών από τις οικογένειες Γεώργιου Στέργιου, Ναούμ Γκύρα, Μιχάλη Κούρτη, Αναστάσιου Αδάμη, Σίμωνα Σίνα, Ισαάκ Παπαδάμη, Ιωάννη Χατζη Σπίδα, αλλά και της ίδιας της οικογένειας Τζετήρη. Τέλος να σημειώσουμε ότι ο Κωνσταντίνος Τζετήρης είχε παντρευτεί το 1792 την Ελευθερία Αδάμη με κουμπάρο τον Κωνσταντίνο Μόσχα. Ένας μικρός κύκλος βλάχων παροίκων στη Βιέννη, στον οποίο «η κουμπαριά» αποτελούσε συνεκτικό κρίκο του δικτύου.

¹⁷ Από τις μικροφωτογραφίες των βιβλίων της ορθόδοξης κοινότητας της Αγίας Τριάδας της Βιέννης, βλ. κατάλογο Γ. Λάιου στο Κ.Ε.Μ.Ν.Ε. της Ακαδημίας Αθηνών. Ευχαριστώ τον κ. Κ. Λάλπα για την παραχώρηση άδειας μελέτης του υλικού. Για τους Έλληνες στη Βιέννη βλ. την πρόσφατη μελέτη της Βάσως Σειρηνίδου, *Έλληνες στη Βιέννη 1780- 1850*, αδημ. διδακτορική διατριβή Πανεπιστήμιο Αθηνών Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, 2002.

Στον άξονα των χειρσαίων μετακινήσεων η Αψβουργική Αυτοκρατορία κατέχει τον αντίστοιχο χώρο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, με την έννοια του οργανωμένου θεσμικά γεωπολιτικού χώρου, που περιλαμβάνει διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες εμπορών-επιχειρηματιών σε ένα «ομοιογενές» οικονομικό και πολιτικό περιβάλλον. Τα χειρσαία εμπορικά δίκτυα στηρίζονται στις μεταφορές των αγροτικών πρώτων υλών, καθώς και των προϊόντων της κτηνοτροφίας και της οικοτεχνίας. Τόπος εκκίνησης των μεταναστών που ακολουθούσαν τις χειρσαίες διαδρομές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν κυρίως πόλεις της Μακεδονίας, της Ηπείρου και της Θεσσαλίας με προορισμό τα αστικά κέντρα, που είχαν αναδειχθεί σε διαμετακομιστικά οικονομικά κέντρα της Βαλκανικής και της Κεντρικής Ευρώπης. Η σημασία της παρουσίας Βλάχων σε αυτές τις διαδρομές, αλλά και στην οργάνωση του χειρσαίου εμπορίου ιδιαίτερα στο Βανάτο και στην Τρανσυλβανία είχε κομβική σημασία. Τέλος, η εγκατάσταση και οικονομική δραστηριότητα των Βλάχων στην Βουδαπέστη και στη Βιέννη έχει αναγνωριστεί μέσα από λαμπερά παραδείγματα, όπως ο Σ. Σίνας και ο Ν. Δούμπας¹⁸, αγνοώντας συνήθως ένα πλήθος εμπορών μεσαίου τύπου.

Η παρουσία των Βλάχων στην Αυστροουγγαρία είναι μια παλιά υπόθεση. Η κεντρική διοίκηση στη Βιέννη προκειμένου να προασπίσει τα νότια σύνορα της αυτοκρατορίας απέναντι στους Τούρκους είχε συστήσει, σύμφωνα με μια ιστοριογραφική άποψη, ένα άτυπο αμυντικό σύστημα χρησιμοποιώντας ποικίλες εθνοπολιτισμικές ομάδες, σε μια «ζώνη - φράκτη», που εκτεινόταν από το Βελιγράδι, πάνω από τον Σάβα ποταμό έως το Βιδίνο και το Βουκουρέστι¹⁹. Αυτή η πληθυσμιακή συγκέντρωση στη συνοριακή ζώνη έφερε βλάχικες ομάδες διαφορετικής προέλευσης κοντά στους δρόμους επικοινωνίας από τη Νοτιοβαλκανική έως την Κεντρική Ευρώπη. Είναι ευνόητο, σε μια περίοδο που τα όρια μεταξύ αγωγιάτη και εμπόρου ήταν ρευστά στις χειρσαίες διαδρομές, ότι μπορούσαν να πραγ-

¹⁸ Για μια ευσύνοπτη ενημέρωση βλ. Olga Katsiardi-Hering, «Das Habsburgerreich: Anlaufpunkt für Griechen und andere Balkanvölker im 17-19 Jahrhundert», *Österreichische Osthefte* 38/2 (1996), 171-188. Της ίδιας, «Migrationen von Bevölkerungsgruppen in Südosteuropa vom 15 Jahrhundert bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts», *Südost-Forschungen* 59-60 (2000-2001), 125-148. Για τους δυο Βλάχους πρωταγωνιστές, βλ. Γ. Λάιος, *Σίμων Σίνας*, Αθήνα 1972 και Ι. Μ. Τζαφέττας, Elvira Konecny, *Νικόλαος Δούμπας (1830-1900)*, Θεσσαλονίκη 2002.

¹⁹ Στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία τίθεται η έννοια των limes, ως συνοριακών ζωνών. J. Nouzille, *Histoire de Frontières. L'Autriche et l'Empire Ottoman*, Παρίσι 1991, 255-256. Η μελέτη στηρίζεται στο παλαιότερο έργο: J. Ancel, *Géographie des frontières*, Παρίσι, ²1938.

ματοποιηθούν και επιλεκτικές αλυσιδωτές εγκαταστάσεις σε αστικά εμπορικά κέντρα. Ένα γνωστό δρομολόγιο οδηγούσε από τη Μοσχόπολη στη Θεσσαλονίκη, στο Ζέμουν και από εκεί στη Βουδαπέστη αναδεικνύοντας τους Βλάχους, όχι σαν αποκλειστική, αλλά σαν μια ομάδα εμπόρων με συνεκτικότητα που δραστηριοποιήθηκε στις συναλλαγές μεταξύ της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και της Αυστροουγγαρίας²⁰.

Επιγραμματικά θα χαρακτηρίζαμε τον επιχειρηματικό ορίζοντα των χερσαίων μεταναστεύσεων ως πιο περιορισμένο συγκριτικά με τον αντίστοιχο των θαλάσσιων μεταναστεύσεων. Η θαλάσσια διαμετακόμιση προσέφερε αυξημένες δυνατότητες συσώρευσης κεφαλαίου με την προϋπόθεση ότι ο εμποροκαπετάνιος θα συμμετείχε στο εμπορικό κεφάλαιο και στο κέρδος προσφέροντας καράβι και μεταφορά. Οι αντίστοιχοι αγωγιάτες, κυρατζήδες (μεταφορείς) των χερσαίων διαδρομών δεν φαίνεται να διαδραματίζουν τον ίδιο ρόλο στις εμπορικές συναλλαγές. Στις χερσαίες μεταφορές δεν δημιουργήθηκαν επιχειρηματίες στο πρότυπο των θαλάσσιων μεταφορών που οδήγησε μια πλειάδα Χίων στις εφοπλιστικές δραστηριότητες²¹. Και εδώ ο τόπος εγκατάστασης των παροίκων έχει βαρύνουσα σημασία στον μετασχηματισμό των επιχειρήσεων τους. Το ιδιότυπο φεουδαλικό καθεστώς στην Ουγγαρία, με τη «ρωμαϊκού» τύπου κοινωνική διαστρωμάτωση, μέσα στον πολιτικό κλοιό της Αψβουργικής Μοναρχίας, επιβράδυνε τον εκσυγχρονισμό στην οικονομία του τόπου για μεγάλο χρονικό διάστημα.

Με κίνητρο την εκμετάλλευση των αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων των ουγγρικών περιοχών και την εμπορική τροφοδότηση της Αυστρίας θα κινηθούν στην αυστρουγγρική επικράτεια μια πλειάδα βαλκάνιων εμπόρων, για τους οποίους ο T. Stoianovich έχει προτείνει κυρίως εξωοικονομικά κριτήρια αξιολόγησης, όπως: ιδεολογία, συμμαχίες, ηγετική ικανότητα, παιδεία κ.ά.²². Εξάλλου το πολιτισμικό πρότυπο του επιχειρηματία στην Αυστροουγγαρία ήταν συνδεδεμένο με τη μεγάλη ιδιοκτησία και τους τίτλους ευγενείας. Ιδιαίτερα στα ουγγρικά εδάφη, όπου ήταν συγκεντρωμένο μεγάλο ποσοστό των ελλήνων εμπόρων, η κοινωνική σύνθεση των μη αγροτικών πληθυσμών διαμορφωνόταν κυρίως από τον κλήρο, τους αριστοκράτες και τους κατοίκους των

²⁰ R. Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy. The Nineteenth Century*, State University of New York, Albany 1988, 20-21.

²¹ Τζελίνα Χαρλαύτη, *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ος αιώνας*, Αθήνα 2001.

²² Βλ. την πρόσφατη επανέκδοση της κλασικής μελέτης: Traian Stoianovich, «The Conquering Balcan Orthodox Merchant», στο: *Between East and West, The Balkans and the Mediterranean Worlds, Economies and Societies. Traders, Towns, and Households*, Ν.Υόρκη 1992.

ελεύθερων πόλεων και στηριζόταν σε ένα σύνθετο διοικητικό σύστημα²³. Αντίθετα το αντίστοιχο βρετανικό πρότυπο του φιλελεύθερου αστού αποτέλεσε ισχυρό παράγοντα ενδυνάμωσης και αναπαραγωγής της χιακής επιχειρηματικότητας.

Οι Χίοι στη Βρετανία

Η Αγγλία αποτέλεσε κομβικό σημείο στην εξέλιξη και την ανάπτυξη των ελληνικών εμπορικών δικτύων. Η οργάνωση των ελληνικών κοινοτήτων στη χώρα αυτή ακολούθησε το πρότυπο των ελληνικών κοινοτήτων προηγούμενης περιόδου, αυτών της ιταλικής χερσονήσου, και έδωσε τη δυνατότητα στις κοινότητες αυτές να αποτελέσουν το επιχειρηματικό εφιαλτήριο των χίων, αλλά και των μη χίων παροίκων. Το φιλελεύθερο βρετανικό πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο προσέφερε τις κατάλληλες συνθήκες επιχειρηματικού ανταγωνισμού: οι Έλληνες βρέθηκαν απέναντι στους Γερμανούς, στους Εβραίους, στους Σκώτους, στους Ιρλανδούς, συγκροτημένες επιχειρηματικές ομάδες μέσα στον 19ο αι. οι οποίες αναπτύχθηκαν χάρη στην οικογενειακή οργάνωση. Ο ανταγωνισμός αυτών των ομάδων εκφραζόταν κυρίως στο πεδίο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, οι πιο ανθεκτικές στο χρόνο και πετυχημένες οικονομικά επιχειρήσεις θα περάσουν μια διαδικασία κοινωνικής και πολιτιστικής ένταξης στη βρετανική αστική ζωή, με εξέχοντα παραδείγματα την οικογένεια του Ευστράτιου Ράλλη, του Μιχαήλ Ροδοκανάκη κ.ά.

Η παραδειγματική θέση του χιακού εμπορικού οίκου των Ράλλη στο Λονδίνο έχει καταγραφεί από τον Δημήτριο Βικέλα. Πολλοί Έλληνες και αλλοδαποί είχαν ξεκινήσει την επιχειρηματική τους σταδιοδρομία ως υπάλληλοι του οίκου Ράλλη. *Εκτός της ατομικής αξίας του ιδρυτού και του διαδόχου του, και εκτός του όγκου του καταστήματος, επεξηγεί την επιβολήν του και η Χιακή καταγωγή της οικογενείας Ράλλη. Οι Χίοι απετέλουν την πλειοψηφία των ελλήνων εμπόρων του Λονδίνου. Τόση μάλιστα ήτο η τοιαύτη υπεροχή των Χίων, όχι μόνον εις το Λονδίνον αλλά και μεταξύ των άλλων εις τα ξένα εμπορικών κοινοτήτων, ώστε εκτός του κοινού απέναντι των ξένων χαρακτηρισμού των ως Ελλήνων, τα μέλη εκάστης κοινότητος διεκρίνοντο ως Χίοι και μη Χίοι*²⁴. Πρόκειται για ένα χαρακτηριστι-

²³ B. Kiraly, *Hungary in the late Eighteenth Century: The Decline of Enlightened Despotism* Columbia University Press, Ν. Υόρκη/Λονδίνο 1969, 15, 82.

²⁴ Δ. Βικέλας, «Η ζωή μου», *Απαντα*, Α. Αγγέλου (επιμ.), τ. Α΄, Αθήνα 1997, 192-193. Τζελίνα Χαφλαύτη, «Εμπόριο και ναυτιλία τον 19ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της διασποράς. Η “χιώτικη” φάση (1830-1860)», *Μνήμων* 15 (1993), 69-127.

κό παράδειγμα της έννοιας του επιχειρηματικού δικτύου. Ο οίκος των Αφών Ράλλη είναι η επιχείρηση που θα υπερβεί τα όρια της εθνικής ομάδας στην Αγγλία και θα συναγωνιστεί βρετανικά και διεθνή οικονομικά μεγέθη, διατηρώντας για μεγάλο χρονικό διάστημα πολλά παραδοσιακά χαρακτηριστικά, όπως τη χιακή ενδογαμία, τη συντηρητική εξωτερική χρηματοδότηση, τη μακρόχρονη υποστήριξη του εμπορικού τομέα της επιχείρησης. Ο μακροβιότερος και ισχυρότερος χιακός εμπορικός οίκος, οι Αφοί Ράλλη, μετά το τέλος του κορμαϊκού πολέμου εγκατέλειψαν για εξωτερικούς λόγους το εμπόριο δημητριακών από τη Μαύρη Θάλασσα, και εισήγαγαν δημητριακά από την Ινδία, φθάνοντας το 1902 το κεφάλαιο των 3.000.000 λιρών Αγγλίας²⁵. Σίγουρα είναι σύνθετοι οι λόγοι που κράτησαν τους Αφούς Ράλλη με τόση σταθερότητα στο εμπόριο, το γεγονός όμως ότι πάτησαν στους δρόμους του αυτοκρατορικού βρετανικού εμπορίου των αποικιών είναι αυτό που τους έκανε να ξεχωρίσουν και να αποτελέσουν την απόκλιση στην οικονομική ιστορία των Ελλήνων στην Αγγλία.

Η παραμονή στη Βρετανία προσέφερε στους έλληνες πάροικους του 19ου αι. τη μοναδική εμπειρία ενός ανταγωνιστικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος, τη συμβίωση με μια ταξικά διαστρωματωμένη κοινωνία, με ποικίλες κοινωνικές, πολιτιστικές και πνευματικές πτυχές. Αυτή η εξέλιξη με τους δεδομένους κοινωνικούς και οικονομικούς όρους της βικτωριανής Αγγλίας ήταν αναγνωρίσιμη από τον κάθε πάροικο. Το πολιτισμικό πρότυπο του βρετανού επιχειρηματία αποτέλεσε ισχυρό παράγοντα ενίσχυσης και διατήρησης της χιακής επιχειρηματικότητας.

Μια έντονη εικόνα της πολυεθνικής αγοράς του Λονδίνου αποτυπώνεται από ένα πρωταγωνιστή του γαλλικού Διαφωτισμού στο ξεκίνημα της βιομηχανικής επανάστασης στις αρχές του 18ου αιώνα: *Μπαίνοντας στο Χρηματιστήριο του Λονδίνου, σε αυτόν τον χώρο που αποπνέει κύρος και εμπιστοσύνη περισσότερο από πολλές Αυλές, βλέπετε εκεί μαζεμένους τους αντιπροσώπους όλων των εθνών να συσκέπτονται για το όφελος των ανθρώπων. Εδώ ο Ιουδαίος, ο Μωαμεθανός και ο Χριστιανός συζητούν μαζί σαν να έχουν την ίδια θρησκεία και θεωρούν άπιστο μόνον αυτόν που κηρύσσει χρεοκοπία. Εδώ ο Πρεσβυτεριανός εμπιστεύεται τον Αναβαπτιστή και ο Αγγλικανός δέχεται την υπόσχεση του Κουάκερου.* Σε αυτό το απόσπασμα της 6ης Φιλοσοφικής επιστολής του Βολταίρου, που γράφτηκε πριν από το 1734, ο στόχος ήταν να εξαρθούν η θρησκευτική ανεκτικότητα και η ανεξιθρησκία, ωστόσο το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο συγ-

²⁵ D. Kynaston, *The City of London*, τ. 1, *A World of Its Own*, Λονδίνο 1995, 169.

γραφέας για την παγκόσμια αγορά προέρχεται από την Αγγλία²⁶. Η ελεύθερη συνείδηση καλλιεργήθηκε στις πολυεθνικές εμπορικές κοινότητες και ήταν μια βασική αρχή του Διαφωτισμού, που επιβλήθηκε με τα διατάγματα υπέρ της ανεξιθροσσίας ακόμη και στην Αυστροουγγαρία. Εξάλλου, οι κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες διαμόρφωναν ένα πολιτισμικό πρότυπο αστού ικανού να επηρεάσει και τις ξένες κοινότητες. Αυτή η πολιτισμική διάσταση της επιχειρηματικότητας θα παρουσιαστεί συνοπτικά μέσα από το παράδειγμα της ελληνικής εμπορικής μετανάστευσης και στη συνέχεια της εγκατάστασης στο Μάντσεστερ.

Η Αγγλία είναι ο τόπος στον οποίο επικράτησε σε ολόκληρο σχεδόν τον 19ο αι. ο «προσωπικός καπιταλισμός» των μικρών επιχειρήσεων²⁷. Πρόκειται για ένα οικονομικό, αλλά και πολιτικό περιβάλλον, σε γενικές γραμμές φιλικό προς την ξένη επιχείρηση. Ακολουθώντας τους δρόμους του εμπορίου, πρώτοι οι Χίοι και στη συνέχεια οι μη Χίοι έφθασαν στην Αγγλία της βιομηχανικής επανάστασης, και εκεί μετασχημάτισαν τις εμπορικές τους επιχειρήσεις σε ναυτιλιακές. Η ναυτιλία ήταν μια δραστηριότητα απολύτως οικεία στους χίους εμπόρους, στην οποία επένδυσαν παράλληλα τα ίδια χρόνια και οι βρετανοί έμποροι²⁸.

Μια επιχειρηματική πρόκληση: το Μάντσεστερ

Το Λονδίνο ήταν το κέντρο του αγγλικού εμπορίου στον 18ο αι., αλλά και ο χρηματοδότης ενός μεγάλου μέρους των αγγλικών επαρχιακών οικονομικών συναλλαγών. Από το τέλος του ίδιου αιώνα, η ανάπτυξη άλλων οικονομικών κόμβων, όπως το Μάντσεστερ και το Λίβερπουλ, ήταν κάτι παραπάνω από θεαματική²⁹. Από την άλλη μεριά, οι βρετανοί επιχειρηματίες είχαν αρχίσει να αναπτύσσουν τις δραστηριότητές τους μέσα στον πυρετό της βιομηχανικής επανάστασης καθορίζοντας τις δομές ενός νέου και πολύ δυνατού εμπορικού και πιστωτικού συστήματος που έμελλε να αντέξει έως τη δεκαετία του 1870. Ο όγκος των συναλλαγών ήταν τόσο μεγάλος που προσέφερε πεδίο δράσης σε κάθε κατηγορία εγχώριο, ή αλλο-

²⁶ C. Ginzburg, «Tolleranza e Commercio. Auerbach legge Voltaire», *Quaderni Storici* 109/1 (2002), 259.

²⁷ Η βιβλιογραφία για τη βρετανική επιχείρηση είναι πλουσιότατη για μια συγκριτική ματιά της προσωπικής επιχείρησης βλ. A.D. Chandler jr., *Scale and scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*, Καμπριτζ Μασσ./Λονδίνο 1994, 239.

²⁸ St. Chapman, *Merchant Enterprise in Britain*, Cambridge University Press 1992, 35.

²⁹ Ήδη από το 1780 σχεδόν κάθε έμπορος και βιοτέχνης στο Μάντσεστερ δημιουργούσε εταιρική συνεργασία με έμπορο-τραπεζίτη του Λονδίνου, στο ίδιο, 43.

δαπό εμπορικό οίκο, έτσι ώστε η εκβιομηχάνιση της Βρετανίας να θεωρείται από μερικούς άγγλους ιστορικούς σαν μια διεθνής υπόθεση κυρίως Γερμανών, Ελλήνων και Αμερικανο-ιρλανδών, οι οποίοι συνέβαλαν σε αυτή τη διαδικασία, όσο οι βρετανικές επιχειρήσεις συνέβαλαν στην ανάπτυξη του εμπορίου και της βιομηχανίας στην Ευρώπη και τις Νέες Χώρες³⁰.

Κάπου εδώ αρχίζει και η ιστορία των Ελλήνων στην Αγγλία, ένα μεγάλο θέμα προς έρευνα. Εδώ θα προσεγγίσουμε τους Έλληνες όχι του Λονδίνου, της πρωτεύουσας, αλλά του Μάντσεστερ, της «πόλης έκπληξη»³¹, του τόπου που το 1843 ο Ντισραέλι περιέγραψε ως την Αθήνα της εποχής του και ο Ένγκελς την ίδια περίοδο τη χρησιμοποίησε ως πόλη παρατήρησης για το έργο του *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία* (1845). Το Μάντσεστερ του 19ου αι. συγκροτήθηκε σε μια ταξική κοινωνία, στην οποία οι εργοδότες και οι εργαζόμενοι δεν αξιολογούνταν μόνο από την απασχόληση, το εισόδημα και την κατοικία αλλά και από τις κοινωνικές αξίες και τη συμπεριφορά, διαχωρίζονταν δηλαδή από μια ιδιαίτερη οργάνωση διαβίωσης³².

Ήδη από το πρώτο μισό του 19ου αι. το Μάντσεστερ ήταν μια πολυάνθρωπη και από τις πιο ανθυγιεινές πόλεις σε ολόκληρη την Αγγλία. Μετά το 1850 ωστόσο άλλες πόλεις και βιομηχανίες την ξεπέρασαν. Η εικόνα της νέας βιομηχανικής πόλης, της βαμβακούπολης (cottonopolis), αναδεικνύεται σε όλες τις περιγραφές των επισκεπτών της, καθώς και των ιστορικών. Πράγματι το Lancashire πολύ νωρίτερα από τη βιομηχανική επανάσταση και τη μηχανοποίηση της επεξεργασίας του βαμβακιού ήταν μια περιοχή του υφάσματος άμεσα εξαρτημένη από τη βιομηχανία και το εμπόριο³³. Η ταχύτατη εκβιομηχάνισή της ενίσχυσε και τον εμπορικό της χαρακτήρα. Έτσι το γειτονικό Λίβερπουλ έγινε το κέντρο αγοράς του βαμβακιού και το Μάντσεστερ το παγκόσμιο κέντρο πώλησης βαμβακερών προϊόντων, μια πόλη γεμάτη αποθήκες-εργαστήρια-κατοικίες. Στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αι. είχαν ιδρυθεί εμπορικοί οίκοι, αλλά και η περίφημη Λογοτεχνική και Φιλοσοφική Εταιρία του Μάντσεστερ (Manchester Literary and Philosophical Society), καθώς είχαν διαμορφωθεί ιδιαίτερες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που

³⁰ Ο ρόλος των «διεθνών οίκων» στη βρετανική εμπορική ανάπτυξη του 18ου και 19ου αι. έχει αναδειχθεί ιδιαίτερα από τον Stanley Chapman, στο ίδιο.

³¹ Shock city είναι ο όρος που χρησιμοποιείται, βλ. A. Briggs, *Victorian cities*, Harmondsworth 1964, κεφ. 3.

³² A. Davies, St. Fielding, *Workers' worlds. Cultures and communities in Manchester and Salford (1880-1939)*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1992, 1-4.

³³ M. Williams, D.A. Farnie, *Cotton Mills in Greater Manchester*, Preston G.B. 1992.

οδήγησαν στην ανάδειξη της τυπολογίας του «άνδρα του Μάντσεστερ»³⁴.

Σε αυτό τον έντονα χρωματισμένο κοινωνικά χώρο οργανώθηκαν κατά σειρά μεγέθους οι ξένες παροικίες: η γερμανική, η εβραϊκή και η ελληνική. Η γερμανική παροικία περιελάμβανε και αρκετούς Εβραίους, οι οποίοι το 1850 συντηρούσαν δύο συναγωγές. Στην απογραφή του 1851 καταγράφονται 1.000 άτομα γερμανικής καταγωγής. Η επίδραση αυτής της μικρής σε μέγεθος κοινότητας έχει αναγνωριστεί ως σημαντική στην τοπική κοινωνία, όχι μόνο για την επιχειρηματική, αλλά και για την πολιτιστική και επιστημονική ζωή—χαρακτηριστικά ήσαν τα κοντσέρτα Hallè και το κλάμπ Schiller Anstalt³⁵. Ο αριθμός των γερμανικών εμπορικών οίκων στο Μάντσεστερ ήταν 19 το 1815, 74 το 1835 και 97 το 1850³⁶. Μεταξύ αυτών ήταν και ο Nathan Meyer Rothschild, η εμπορική κεραία των επιχειρήσεων Rothschild στην Αγγλία, ο οποίος από το 1806 είχε αποκτήσει βρετανική υπηκοότητα και είχε συνάψει γάμο με μέλος της ολλανδικής εβραϊκής διασποράς. Με τη δυναμική παρουσία του είχε φθάσει στο σημείο να ελέγχει πλήρως μεγάλο μέρος του εμπορίου των βαμβακερών υφασμάτων³⁷. Στο Μάντσεστερ το οικονομικό μέγεθος των Rothschild μπορούσε βέβαια να παραβληθεί με το σύνολο των γερμανικών εμπορικών οίκων εκεί.

Παράλληλα διαμορφώθηκαν και μη αμιγείς εμπορικές ξένες παροικίες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ιταλών, οι οποίοι έφθασαν μεμονωμένα στο Μάντσεστερ και απασχολήθηκαν σε διάφορα ελεύθερα επαγγέλματα. Σιγά-σιγά ενσωματώθηκαν στον κοινωνικό ιστό της πόλης, δημιουργώντας την επονομαζόμενη Little Italy δίπλα στη βιομηχανική ζώνη Ancoats του Μάντσεστερ. Από την ιταλική παροικία λίγοι ήσαν έμποροι, για παράδειγμα η οικογένεια Roncetti ήσαν οπτικοί κοντά στον J. Dalton, άλλοι ήσαν κατασκευαστές επιστημονικών οργάνων, μερικοί ήσαν καθηγητές και άλλοι εστιατορές και ζαχαροπλάστες³⁸.

³⁴ A. Kidd, *Manchester*, Keele 1993, 21-32, 72-80. Ειδικά για την οργάνωση και τον όγκο των εμπορικών ανταλλαγών βλ. A. Redford, *Manchester merchants and foreign trade*, τ.1 (1799-1858) Μάντσεστερ 1934, τ. 2 (1850-1939) Μάντσεστερ 1956 και D. Farnie, *The English Cotton Industry and the World Market 1815-1896*, Οξφόρδη 1979.

³⁵ A. Kidd, *Manchester*, 162-163.

³⁶ Κύρια πηγή των βιβλιογραφικών αναφορών στους αλλοδαπούς εμπόρους του Μάντσεστερ αποτελεί το χειρόγραφο που εναπόκειται στην Manchester Central Library, του John Scholes, *Foreign merchants in Manchester 1784-1870*. Ο John Scholes (1825-1905) ήταν ένας τοπικός ιστοριοδίφης του Μάντσεστερ, που άφησε μέσω της αδελφής του πολύτιμο ανέκδοτο και εκδεδομένο υλικό στην τοπική βιβλιοθήκη, βλ. *Fifty-fourth & fifty-fifth Reports to the Council of the City of Manchester. On the working of the Public Free Libraries*, 1905-1907, 10-11.

³⁷ J. Bouvier, *I Rothschild*, ιταλική μετάφραση, Ρώμη 1984, 41-42.

³⁸ D. Farnie, «Foreign communities in Victorian Manchester», *Manchester Review* 10 (1963-65), 205.

Η συγκρότηση της ελληνικής κοινότητας του Μάντσεστερ αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία των ελληνικών εμπορικών δικτύων. Μια προσωπική επιτόπια έρευνα το 1995 έκανε φανερό τον πλούτο των εναπομεινάντων εκεί τεκμηρίων: βιβλιογραφικές και αρχειακές μαρτυρίες, εκκλησιαστικά και ταφικά μνημεία. Σε αυτή τη δυναμική πόλη της βρετανικής βιομηχανικής επανάστασης έφθασαν και οι Έλληνες, στην πλειονότητά τους Χίοι από το Λονδίνο στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αι. Ως πρώτος πάροικος μαρτυρείται ο Ευστρότιος Ράλλης το 1828, ενώ το 1839 αναφέρονται 5 εταιρείες³⁹ και το 1858 ο έλληνας πρόξενος στο Λίβερπουλ, Δ.Ν. Γιαννακόπουλος, καταγράφει 75 ελληνικές εταιρείες στο Μάντσεστερ και 35 οικογένειες αποτελούμενες συνολικά από 220 άτομα⁴⁰. Οι Έλληνες σε σχέση με τους Γερμανούς του Μάντσεστερ εμφανίζουν υψηλότερους δημογραφικούς ρυθμούς στο διάστημα 1840-1870⁴¹. Είναι τα χρόνια αμέσως μετά την κατάργηση των Corn laws και οι Έλληνες αναπτύσσουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες με την εισαγωγή δημητριακών, μεταξιού, σπίνου, φρούτων (σταφίδα-σύκα) από την περιοχή της σημερινής Τουρκίας και την Ελλάδα, βαμβακιού από την Αίγυπτο, καθώς και με την εξαγωγή βαμβακερών υφασμάτων.

Οι Χίοι, με την ίδια ευστροφία που άδραξαν την επιχειρηματική πρόκληση της Σύρου και του Πειραιά, ανακάλυψαν στην αρχή το Μάντσεστερ και ύστερα το εξαγωγικό λιμάνι του Λίβερπουλ. Μαζί με άλλες επιχειρηματικές ομάδες οργάνωσαν την εγκατάστασή τους στα δύο βιομηχανικά-εμπορικά κέντρα της Βορειοδυτικής Αγγλίας. Η απόσταση Μάντσεστερ-Λονδίνο ήταν 39 ώρες με άμαξα. Στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα το Μάντσεστερ ήταν μια μικρή πόλη με 40.000 κατοίκους, δίχως τα προάστια (Broughton, Hulme, Greenheys, Chorlton-on-Medlock). Στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα ο πληθυσμός στο Μάντσεστερ είχε φτάσει στα 316.213 άτομα⁴².

Από το χειρόγραφο του Κ. Καλλίνικου, γνωρίζουμε ότι το πρώτο κατα-

³⁹ N.J. Frangopoulos, *Rich Inheritance. A Guide to the History of Manchester*, Μάντσεστερ, 21969.

⁴⁰ Η πληροφορία από το χφ. τετράδιο του ιερέα της ελληνικής κοινότητας του Μάντσεστερ από το 1906, Κ. Καλλίνικου (Αλάτσατα Μ. Ασίας 1869 - Μάντσεστερ 1940), το οποίο αποτελεί και την πρώτη περιγραφή της ελληνικής κοινότητας στο Μάντσεστερ σε 110 σελίδες τετραδίου και με χρονολογία 1 Σεπτεμβρίου 1940. Ευχαριστώ τον πρόεδρο της ελληνοκυπριακής κοινότητας κ. Παναγή που μου επέτρεψε να συμβουλευθώ το αρχειακό υλικό της ελληνικής κοινότητας στο Μάντσεστερ κατά την επίσκεψή μου εκεί το 1995.

⁴¹ Πρβ. την γραφική παράσταση 5/1 στο St. Chapman, *Merchant Enterprise*, 139.

⁴² L. Grindon, *Banks and Bankers*, Μάντσεστερ 1877, 5, 10 και A. Kidd, *Manchester*, 15, 22.

στατικό της ελληνικής κοινότητας συντάσσεται το 1843, ενώ η πρώτη διοικούσα επιτροπή περιελάμβανε τους Χίους: Στ. Φραγκιάδη, Ι. Κατραβή καθώς και τον γνωστό μας από το μυθιστόρημα του Δ. Βικέλα, Λουκά Γ. Τζίφο⁴³. Ο πρώτος κύκλος των Ελλήνων παροίκων στεγαζόταν σε ένα οίκημα στην Chetham Hill road έως το 1848, το οποίο λειτουργούσε και ως ορθόδοξη εκκλησία του Ευαγγελισμού⁴⁴. Κατόπιν μεταφέρθηκε στο Strangeways του Μάντσεστερ, όπου το 1852 επίτροποι της *Μεγάλης Ανατολικής Ορθόδοξου Εκκλησίας* ήταν ο Λουκάς Γ. Τζίφος και ο Ιω. Γ. Ασλάν⁴⁵.

Μαζί με τους Έλληνες της Ανατολής είχαν εγκατασταθεί στο Μάντσεστερ και Αρμένιοι, οι οποίοι το 1845 είχαν σχηματίσει 3 εμπορικούς οίκους ασκώντας παρεμφερείς οικονομικές δραστηριότητες με τους Έλληνες. Το 1858 είχαν 15 εμπορικούς οίκους εκεί και το 1881 είχαν φθάσει τους 31 εμπορικούς οίκους. Το 1870 έχτισαν την πρώτη αρμενική εκκλησία στην Αγγλία, στο Μάντσεστερ, ενώ από το 1862 τουλάχιστον είχαν διαχωρίσει τις θρησκευτικές τους λειτουργίες σε ιδιαίτερο χώρο⁴⁶. Να υποθέσουμε ότι τα πρώτα χρόνια εγκατάστασης στις δεκαετίες 1840-50 συνυπήρχαν –κοινοτικά τουλάχιστον– Έλληνες και Αρμένιοι; Η καταρχήν συνύπαρξη των Ελλήνων με τους ομόδοξους τους Σλάβους και Αλβανούς στα πρώιμα στάδια της εγκατάστασής τους έχει παρατηρηθεί στις ελληνικές κοινότητες στην ιταλική χερσόνησο, στη Βαλκανική και στην Κεντρική Ευρώπη. Βέβαια οι Αρμένιοι είχαν αυτονομηθεί εκκλησιαστικά από πολύ παλιά και στον 19ο αι. η εθνική φυσιογνωμία της κάθε πληθυσμιακής ομάδας είχε βαρύνουσα σημασία· ακόμη το δυτικό ενδιαφέρον για τις παλιές ανατολικές εκκλησίες ήταν πολύ έντονο, ώστε από το β΄ μισό του 19ου αιώνα να έχει διαμορφωθεί ομάδα Αρμένιων καθολικών, αλλά και Αρμένιων προτεσταντών.

⁴³ Β. Τσιμπιδάρος, *Οι Έλληνες στην Αγγλία*, Αθήνα 1974, 145-146. Στο ίδιο χφ. του Καλίνικου στηρίζεται και η περιγραφή του Γ. Φούγια, αρχιμανδρίτου, *Ιστορία της εν Μαργεστρία ελληνικής κοινότητας 1843-1966*, Αθήνα 1968. Το πραγματικό πρόσωπο του έργου *Λουκής Λάρας* ήταν ο Λουκάς Τζίφος, με βάση τα απομνημονεύματά του βλ. Δ. Βικέλας, *Λουκής Λάρας*, Μαριάννα Δήτσα (επιμ.) Αθήνα 1991, Εισαγωγή, 91. Για την ιστορία της έκδοσης του έργου το 1879, βλ. Αλ. Αρ. Οικονόμου, *Τρεις άνθρωποι*, τ. Β΄, *Δημ. Βικέλας*, Αθήνα 1953, 251-263.

⁴⁴ Βλ. το ιστορικό της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας στην τοπική εφημερίδα *Manchester Examiner & Times*, 9 Μαΐου 1860, 7.

⁴⁵ Αρχείο ελληνικής κοινότητας Μάντσεστερ, από τη σειρά των αταξινόμητων καταστάσεων, βιβλίο που περιέχει κανονισμούς της ορθόδοξης εκκλησίας στο Μάντσεστερ από το 1852. Τα μέλη που υπογράφουν τον κανονισμό είναι: Α. Γ. Τζίφος, Ν. Νομικός, Στ. Δελμικέρογλου, Ν. Φραγκόπουλος, Α. Σοφιανός, Ιω. Σκουλούδης, Εμ. Δουβ[...], Χριστοφ. Βερναρόδης, Γρ. Φωτιάδης.

⁴⁶ D. Farnie, «Foreign communities in Victorian Manchester», 205.

Το πρότυπο της οργάνωσης της Αδελφότητας του Αγ. Νικολάου στη Βενετία το 16ο αι.⁴⁷ μπορεί να αναγνωριστεί και στην ελληνική κοινότητα του Μάντσεστερ. Η πρώτη δραστηριότητα των εμπόρων-παροικιών ήταν η πανορθόδοξη κοινοτική συσπείρωση και η δημιουργία εκκλησίας με κοινωνοφελείς δραστηριότητες. Αμέσως επόμενο μέλημα ήταν και εδώ η ανεύρεση χώρου ανάπαυσης των θανόντων μελών της κοινότητας, έτσι το 1872 αγοράστηκε χώρος στο τοπικό κοιμητήριο του Ardwick στο Μάντσεστερ για την ταφή των ορθοδόξων.

Στις 8 Μαΐου 1860 έγινε η θεμελίωση της ορθόδοξης εκκλησίας του Ευαγγελισμού στην περιοχή Higher Broughton του Μάντσεστερ, όπου κατοικούσε μεγάλος αριθμός Ελλήνων. Μαζί με τον θεμέλιο λίθο τοποθετήθηκε και ένα βάζο που περιείχε τεύχος της εφημερίδας *Manchester Examiner & Times* καθώς και νομίσματα ελληνικά και αγγλικά⁴⁸, χαρακτηριστική πράξη που υπογράμιζε μια πετυχημένη συνεργασία και συμβίωση. Οι αρχές του ελεύθερου εμπορίου ήταν ένα από τα μεγάλα θέματα που απασχολούσαν την τοπική κοινωνία κατά την πρώτη περίοδο εγκατάστασης των Χίων της ελληνικής παροικίας στο Μάντσεστερ, οι οπαδοί του *Free Trade Movement* και του δημοσιογράφου C.P. Scott είχαν ευχαριστήσει δημόσια τους Έλληνες για την υποστήριξή τους⁴⁹.

Από τους έντυπους καταλόγους 100 ατόμων της ελληνικής κοινότητας στο Μάντσεστερ με τις συνδρομές των μελών της εκκλησίας του Ευαγγελισμού ξεχωρίζει η εισφορά των Αφών Ράλλη το 1869-70, η οποία ανέρχεται στις 100 λίρες, μετά αυτή του Σκυλίτη με 60 λίρες και ακολουθούν οι Σεκιάρης, Αργέντης-Σκυλίτης, Ράλλης-Μαυραγιάννης, Σαγραντής, Ταμπάκος-Μικρουλάκης-Μαυρογορδάτος με 40 λίρες. Τα επόμενα χρόνια 1870-72 οι Ράλλη κρατούν το ίδιο ποσό της εισφοράς τους, ενώ όλοι οι άλλοι το μειώνουν⁵⁰. Είναι τα χρόνια της πρώτης αναδιάρθρωσης της ελληνικής παροικίας στο Μάντσεστερ, οι Χιώτες έχουν υποχωρήσει και νέα πρόσω-

⁴⁷ Για την οργάνωση της Αδελφότητας του Αγ. Νικολάου στη Βενετία το 16ο αι. βλ. Κ. Τσιγκάνης, «Ο Ελληνισμός της Βενετίας (13ος-18ος αι.)», στο: *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελλητισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, Αθήνα 1993, 530-531.

⁴⁸ Για το ιστορικό της ανέγερσης της εκκλησίας, βλ. στην τοπική εφημερίδα *Manchester Examiner & Times*, 9 Μαΐου 1860, 7. Ο ναός είχε σχεδιαστεί από άγγλους αρχιτέκτονες σε νεοκλασικό ρυθμό και για την εικο-νογράφηση είχε κληθεί ο Θ.Π. Βρυζάκης από το Μόναχο. Ο ναός εγκαινιάστηκε στις 6 Οκτωβρίου 1861, βλ. ανταπόκριση από το Μάντσεστερ του Χ.Α. Παρμενίδη, «Τα εγκαινία της εν Μάντσεστερ Ελληνικής Εκκλησίας του Ευαγγελισμού», *Πανδώρα* 1Β' φύλ. 279, 1 Νοεμβρίου 1861, 358-60.

⁴⁹ N. J. Frangopoulos, *Rich Inheritance*, 118-9.

⁵⁰ Αρχείο ελληνικής κοινότητας Μάντσεστερ, από τη σειρά των αταξινόμητων καταστίχων και βιβλίων της ορθόδοξης εκκλησίας του Ευαγγελισμού.

πα έχουν εμφανιστεί. Γύρω στα 1870 γίνεται η μεγάλη τομή στην ιστορία του επιχειρηματικού κόσμου. Τόσο το Μάντσεστερ, όσο και το βαμβάκι είχαν υποστεί μεγάλες δοκιμασίες. Νέες αγορές και νέοι επιχειρηματίες έμελλε να παρατείνουν την οικονομική ζωή των βαμβακερών υφασμάτων του Μάντσεστερ⁵¹.

Τα ερωτήματα της έρευνας

Είναι αμφίβολο αν ο όρος εμπορική διασπορά ή εμπορική παροικία μπορεί να μας απαγκιστρώσει από την ύπαρξη ενός εθνικού κέντρου, πόλου συλλογικής αναφοράς ενός έθνους σε διασπορά. Το ερώτημα που έχει τεθεί διερευνά ποιο θα μπορούσε να είναι το γεωγραφικό σημείο αναφοράς, ιδιαίτερα όταν αναφερόμαστε στις οικονομικές μεταναστεύσεις ελλήνων εμπόρων από την Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά τη χρονική περίοδο πριν από τον σχηματισμό του ελληνικού κράτους. Οι γραπτές ιστορικές αναφορές των ίδιων των παροίκων στις έννοιες «Έλληνες» και «Ελληνικό» μπορεί να εγγράφονται στη γένεση του έθνους, αλλά έχουν ασαφές περιεχόμενο, ιδιαίτερα όταν πραγματοποιούνται από μέλη διεσπαρμένων γεωγραφικά εμπορικών δικτύων. Ο οικισμός ή η περιφέρεια καταγωγής φαίνεται να έχει ιδιαίτερη βαρύτητα για τον έμπορο-μετανάστη στη νοερή κατασκευή της έννοιας του έθνους και της πατρίδας πριν από την θέσπιση του *Ελληνικού Βασιλείου*.

Ωστόσο, η έννοια της διασποράς και της μετανάστευσης έχουν γίνει αντικείμενα διαπραγμάτευσης από την πλευρά των ιστορικών, των κοινωνιολόγων, των ανθρωπολόγων, των πολιτικών επιστημόνων. Οι πρώτοι, μέσα από μια τάση μεθοδολογικής ανανέωσης και με μια πολυσυλλεκτική διάθεση συχνά υιοθετούν απόψεις των άλλων αδελφών επιστημών. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η επιλογή των αναλυτικών εργαλείων του ερευνητή και η συνέπεια απέναντι σε αυτά· έτσι στον όρο εμπορική διασπορά, η οικονομική πράξη είναι σύμφυτη με κοινωνικούς και πολιτισμικούς κανόνες, ενώ με την υιοθέτηση του όρου εμπορικά δίκτυα η έμφαση δίνεται στον οικονομικό ορθολογισμό. Η υιοθέτηση της δικτυακής ανάλυσης στην έρευνα οδήγησε τη σχετική ιταλική ιστοριογραφία στη μικροϊστορική ανάλυση με στόχο την ενδελεχή κατανόηση της ατομικής στρατηγικής μέσα στο σύνθετο κοινωνικό περιβάλλον του διεθνούς εμπορίου με

⁵¹ Ο μεσοπόλεμος ανέτρεψε εντελώς τις ισορροπίες στην υφαντουργία του Μάντσεστερ και συνέβαλε στην παρακμή της ελληνικής παροικίας. Πάνω στις παλιές δομές, όπως η ορθόδοξη εκκλησία του Ευαγγελισμού, θα συσπειρωθούν μετά το 1939-45 οι νέοι επιχειρηματίες από την Κύπρο. Βλ. και Ν.Ι. Frangopoulos, *Rich Inheritance*, 118-9.

τις διαφορετικές γεωγραφικές και οικονομικές κλίμακες⁵². Ακόμη η μελέτη οικογενειακών δικτύων επέτρεψε αναλυτικές προσεγγίσεις σε συστήματα άσκησης οικονομικής και πολιτικής εξουσίας της αποικιοκρατικής οικονομίας⁵³.

Ο κοινός τόπος καταγωγής, η κοινή γλώσσα και θρησκεία αποτελούν τους συνδετικούς όρους και του εμπορικού δικτύου. Οι Χίοι και οι Βλάχοι αποτελούν δύο διαφορετικές περιπτώσεις εμπορικής μετανάστευσης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε δυτικά οικονομικά κέντρα, αλλά και μέσα στην ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που είχαν σαν κύριο στόχο τη θαλάσσια και χερσαία διακίνηση και εμπορική εκμετάλλευση αγροτικών και κτηνοτροφικών προϊόντων. Η ισχυροποίηση του χιακού δικτύου σε σύγκριση με το βλάχικο δίκτυο οφείλεται στα συγκριτικά πλεονεκτήματα του θαλάσσιου εμπορίου απέναντι στο χερσαίο, αλλά και στις ωριμότερες συνθήκες καπιταλιστικής ανάπτυξης μέσα στις οποίες δημιουργήθηκε και αναπτύχθηκε. Η δομή, τα πρότυπα και η εξέλιξη του επιχειρηματία στην Αυστροουγγαρία, ιδιαίτερα στη Βιέννη, ήταν στενά εξαρτημένα από την αυλική κοινωνία και την αυτοκρατορική γραφειοκρατία, ήδη από την εποχή του Καρόλου ΣΤ΄ στις αρχές του 18ου αιώνα. Αντίθετα στη Βρετανική Αυτοκρατορία, η ανέλιξη του φιλελεύθερου αστού στη βικτωριανή Αγγλία επέβαλλε διαφορετικά κοινωνικά πρότυπα στους επήλυδες εμπόρους.

Η αλυσιδωτή μετανάστευση οδήγησε στη δημιουργία δικτύων, καθ' ένα από τα οποία συνδεόταν με ένα κοινό τόπο καταγωγής: η Χίος, η Σιάτιστα, η Κοζάνη, η Μοσχόπολη. Οι πιο χαλαροί εθνοτοπικοί δεσμοί ενισχούνταν με την «κουμπαριά» ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των δομών συγγένειας στους Βλάχους. Οι ενοποιητικοί όροι του δικτύου των εμπόρων μεταναστών είναι εξω-οικονομικοί: η θρησκεία, ο τόπος καταγωγής και η οικογένεια, όπως στην περίπτωση των Χίων. Στην περίπτωση των Βλάχων φαίνεται ότι για την ενίσχυση του δικτύου επιστρατεύεται και η «κουμπαριά». Παράλληλα οι οικονομικοί δεσμοί εξασφαλίζουν τη συνοχή και την αναπαραγωγή του εμπορικού δικτύου. Αυτή η σχέση διαμορφώνεται κατά κύριο λόγο μέσα από τη δανειοδότηση μελών του δικτύου από τα ισχυρότερα μέλη, με χρηματοπιστωτικές διευκολύνσεις κυρίως από την

⁵² Francesca Trivellato, «Jews of Leghorn, Italians of Lisbon, and Hindus of Goa: Merchant Networks and Cross-Cultural Trade in the Early Modern Period», D. Ramada Curto, A. Molho (επιμ.), *Commercial Networks in the Early Modern World* (EUI Working Papers) Φλωρεντία HEC, αο. 2002/2, 64 κ.εξ.

⁵³ Z. Moutoukias, «Réseaux personnels et autorité coloniale: les négociants de Buenos Aires au XVIIIe s.» *Annales E.S.C.* 47/4-5 (1992), 889-915.

κυκλοφορία των συναλλαγματικών, ή ακόμη με εταιρικές συνεργασίες⁵⁴. Οι οικονομικοί όροι συνοχής του δικτύου είναι αυτοί που επιβάλλουν τις διαφοροποιήσεις και εισάγουν την ιεραρχία μέσα στο δίκτυο που συχνά οδηγεί και σε συγκρούσεις.

Είναι βέβαιο ότι οι εμπορικές παροικίες, κάθε άλλο παρά ομοιογενείς ήσαν στο εσωτερικό τους, είτε αναφερόμαστε στους Αρμένιους του 17ου αιώνα στην πόλη-κράτος της New Julfa στην Περσία⁵⁵, είτε στους Έλληνες του 19ου αιώνα στο καπιταλιστικό Λονδίνο. Το ίδιο ανομοιογενείς ήσαν και μεταξύ τους οι εμπορικές παροικίες της ίδιας εθνικής ομάδας. Μέσα από τις συστηματικές έως τώρα καταγραφές μεμονωμένων εμπορικών παροικιών, ή συνολικών διαπραγματεύσεων της «ελληνικής διασποράς», ή του «παροικιακού φαινομένου» μπορούμε να αναδιφήσουμε στην ιστορία τους και να διερευνήσουμε νέες κατηγοριοποιήσεις και συγκρίσεις. Η δικτυακή ανάλυση φαίνεται να προσφέρει κατάλληλα εργαλεία για την αναηλάφηση ενός ιστορικού ζητήματος με εθνικές συνιστώσες, ανοικτού σε νέες ιστοριογραφικές αναζητήσεις.

---

⁵⁴ Βλ. αναλυτικότερα Maria Christina Chatziioannou, Gelina Harlaftis, «From the Levant to the City of London: Mercantile Credit in the Greek International Commercial Networks of the 18th and 19th centuries», ανακοίνωση στο: Conference of the European Association for Banking History e.V. Nordea & SEB, με θέμα: *Centres and Peripheries in Banking*, (Στοκχόλμη, 30 Μαΐου-1 Ιουνίου 2002) (υπό έκδοση).

⁵⁵ Ina Baghdiantz McCabe, *The shah's silk for Europe's silver: the Eurasian trade of the Julfa Armenians in Safavid Iran and India (1530-1750)*, Atlanta GA 1999.

MARIA CHRISTINA CHATZIOANNOU

NEW APPROACHES
TO DIASPORAS MERCHANT NETWORKS
THE GREEK COMMUNITY IN MANCHESTER

The main question of this study is whether we can identify sub-groups in the Greek Diaspora with specific internal features and external motives. We shall examine closely the case of different sub-groups that made up part of the central core of Greek Diaspora from 1780 to 1870. The study focuses on two types of network: The first type relates to the inland trade routes while the second represents the maritime trade diaspora. The inland network consists of natives including Vlachs from Epirus and Western Macedonia, particularly from the mountain region of Pindos (northwest of modern Greece), who carried out the commercial transactions between the Ottoman and the Habsburg Empires. The second network is more well known and consists of the islanders of the Chiot maritime transport trade who conducted the commercial exchanges between the Ottoman and the British Empires (London, Manchester) and covered almost every corner of the Greek entrepreneurial Diaspora.

The Vlachs and the Chiots formed networks that expanded from their places of origin to their places of settlement. The two networks were based on three common characteristics of their members: religion, language and place of origin. However, they displayed a distinct difference: the Vlachs are considered an ethnic group distinguished by specific cultural features, while the Chiots are only characterized by their place of origin. Nevertheless the importance of both groups was pivotal for the social and economic formation of Greek diaspora merchant communities.

Recent works in the field provide new perspectives in the study of merchant diasporas and commercial networks through a comparative approach. A possible outcome of such an approach might be the reassessment of this major issue that is generally known as *Greek Diaspora* and has been frequently promoted by Greek national historiography in a rhetorical way.

τετράδια έργασίας

1. *Κατάλογος Μικροταινιοθήκης. Φωτογραφήσεις έγγραφων, καταστίχων, χειρογράφων, έντύπων και προσωπογραφιών 1960-1980.* Έπιμ. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, 1982, σσ. ιδ´ +4+137.
2. *Καταγραφή έγγραφων, χειρογράφων, έντύπων Ρόδου και Σύμης.* Έπιμ. Λουκία Δρούλια, Άλ. Πολίτης, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, 1982, σσ. ιβ´ +59.
3. Γιώργος Μπώκος, *Έλληνική Βιβλιογραφία. Άγνωστα έπτανησιακά μονόφυλλα (1798-1817)*, 1982, σσ. 7+67.
4. Φίλιππος Ήλιού, *Έλληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες-Συμπληρώσεις*, 1983, σσ. κα´ +3+340.
5. Γιάννης Κόκκωνας, *Κατάλογος τών άρχετύπων τής Έθνικής Βιβλιοθήκης τής Ελλάδος (με ένταξη τών άντιτύπων τοῦ Μουσείου Μπενάκη)*, 1983, σσ. ις´ +80+8.
6. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *Άρχειον Μιχαήλ Ίατροῦ 1802-1893.* Γιώργος Σμπιλίρης, *Άρχειο Δημητρίου Καλλέργη 1824-1867*, 1983, σσ. 189.
7. *Σεμναριακά μαθήματα.* Σπ. Άσδραχάς, Κ. Θ. Δημαράς, Π. Μουλλάς, Β. Παναγιωτόπουλος, Γ. Τριανταφυλλίδου-Baladié, Γ. Τσιώμης, 1984, σσ. η´ +151.
8. Ε. Νικολαΐδης – Δ. Διαλέτης – Η. Αθανασιάδης, *Τυπολογία των βιβλίων των Θετικών και Φυσικών Επιστημών (1700-1821).* Δημήτρης Αγγελάτος, *Άρχειο Ανδρέα Χ. Λόντου (1811-1881).* Χάρης Μ. Κουτελάκης, *Βιβλιοθήκες Τήλου και Αστυπάλαιας*, 1986, σσ. 95.
9. *Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17ος-19ος αι.). Μέρος Α΄: Γιάννης Καράς, Πνευματικές έστιες κατά τό πρώτο μισό τοῦ 17ου αιώνα. Η περίπτωση τής Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης Άλεξανδρείας.* Άλέξης Πολίτης, *Τέσσερις ιδιωτικές βιβλιοθήκες μέσου τύπου, 18ος αιώνας.* Λουκία Δρούλια, *Λογιοσύνη και βιβλιοφιλία. Ο Δημήτριος Μόστρας και ή βιβλιοθήκη του*, 1987, σσ. 308.
10. *Βιβλιογραφικά.* Συνεργάζονται: Όλγα Αύγουστάτου, Έλλη Δρούλια-Μητράκου, Εὐφημία Χρ. Έξίσου, Φίλιππος Ήλιού, Γιώργος Κεχαγιόγλου, Γιάννης Κόκκωνας, Χριστίνα Κουλούρη, Ιωάννης Μαζαράκης-Αϊνιάν, Π. Δ. Μιχαηλάκης, Γιώργος Δ. Μπώκος, Βίκυ Πάτσιου, Πόπη Πολέμη, Δημήτριος Πολέμης, Μαριέττα Σέρβου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Δημήτρης Σ. Τσερές, 1988, σσ. 578. ISBN: 960-7094-01-8.
11. Αίκ. Κουμαριανού – Δ. Άγγελάτος, *Άρχειο Κοδρικᾶ. Γ. Ροδολάκης. Οδηγός Άρχείου Ύδρας.* Φλορίν Μαρινέσκου, *Τά ρουμανικά έγγραφα τοῦ Πρωτάτου και τών μονών Ξηροποτάμου, Κουτλουμουσίου, Διονυσίου και Ίβήρων τοῦ Άγίου Όρους. Πρόδρομη παρουσίαση*, 1987, σσ. 224.

12. Florin Marinescou, *Étude généalogique sur la famille Mourouzi (1613-1980)*, 1987, σσ. 173+πίν.
13. Κομνηνή Πηδώνια, *Παλαιότυπα στις Βιβλιοθήκες των Ελλήνων της Βιέννης*. Κωνσταντίνα Κριαράκη, *Δωρεά βιβλίων Θεόδωρου Αυθεντόπουλου στο ΚΝΕ/ΕΙΕ*. Γ. Μπαρούτας, *Χαρακτικά νεοελληνικού ενδιαφέροντος από τη Νυρεμβέργη*, 1987, σσ. 296.
14. Άννα Ταμπάκη, *Ό Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις*, 1988, σσ. 242. ISBN: 960-7094-02-6.
15. *Η λαϊκή λογοτεχνία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (19ος και αρχές 20ού αι.)*. Συνάντηση εργασίας 21-22 Απριλίου 1988, 1995, σσ.171. ISSN: 1105-0845.
17. *Περιηγητικά Θέματα. Υποδομή και Προσεγγίσεις*. Επιμ. Λουκία Δρούλια, 1993, σσ. 558, ISBN: 960-7094-21.-2, ISSN: 1105-0845.
18. *Πληθυσμοί και Οικισμοί του ελληνικού χώρου: Ιστορικά μελετήματα*, Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου, 2003, σσ. 318, ISSN: 1105-0845-18.
19. *The evolution of wooden shipbuilding in the Eastern Mediterranean during the 18th and 19th centuries*. First International Workshop, 1993, σσ. 152. ISBN: 960-7094-18-2, ISSN: 1105-0845.
21. *Αρχαία βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ζητήματα διαχείρισης*. Πρακτικά σεμιναρίου ευρωπαϊκού προγράμματος “Leonardo 1995”, Αθήνα, Δεκ. 1996, 1998, σσ. 180. ISBN: 960-372-002-X, ISSN: 1105-0845.
22. Varban Todorov, *Catalogue of Greek manuscripts and printed books (17th-19th century)*. *The Collection in Nyiregyhaza, Hungary. Contribution to the History of the Greek Diaspora*, 1999, σσ. 216.
23. Hans Eideneier, Ulrich Moennig, Helma Winterwerb, *Neograeca in Germania*. Bestände frühneugriechischer und liturgischer Drucke des 16-18 Jahrhunderts in Bibliotheken des deutschsprachigen Raums, 2000, σσ. 128. ISSN: 1105-0845.
24. Χαράλαμπος Χοτζάκογλου, *Έλληνικά χειρόγραφα και παλαιότυπα στη σερβική ορθόδοξη βιβλιοθήκη του Άγιου Άνδρέα (Szentendre) Βουδαπέστης*, 2002, σσ. 269. ISBN: 960-7916-24-7, ISSN: 1105-0845.
- 25-26. Γιώργος Τόλιας - Δημήτρης Λούπης, *Χαρτογραφίες της Ανατολικής Μεσογείου*, Αθήνα 2004, σσ. 408. ISSN: 1105-0845./ George Toliás - Dimitris Loupis, *Eastern Mediterranean Cartographies*, Athens 2004, p. 408.
27. Δημήτρης Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15ος - αρχές 19ου αιώνα*, Αθήνα 2004, σσ. 372, ISSN-1105-0845-27.

Τὸ Τετράδιο Ἔργασίας 28

ΔΙΑΣΠΟΡΑ-ΔΙΚΤΥΑ-ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΜΑΡΙΑ Α. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗΚΕ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΣΙΜΩΝΕΤΑΤΟΥ
ΣΤΟ ΤΜΗΜΑ ΜΗΧΑΝΟΓΡΑΦΗΣΗΣ ΤΟΥ ΚΝΕ/ΕΙΕ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
«ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ»
ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2005
ΣΕ 700 ΑΝΤΙΤΥΠΑ

